

40-річчя
ПЕРЕМОГИ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ
У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ
1941-1945 РОКІВ

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

5

КИЇВ-1985

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **І. Ф. Курас**, **Ю. О. Курносів**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (290)

ТРАВЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

*40-річчя Перемоги радянського народу
у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років*

Федоров О. К. Немеркнучий подвиг Збройних Сил СРСР	5
Григорович Д. П. Комуністична партія — організатор і натхненник Великої Перемоги	15
Захаров І. З. (<i>Ленінград</i>), Маїн В. М. (<i>Іваново</i>). Ратна і трудова спів- дружність народів СРСР — джерело могутності Радянської держави	24
Курас І. Ф. Документи про діяльність нелегального ЦК КП(б)У (жовтень 1942 — червень 1943 рр.)	33

30-річчя Варшавського Договору

Мельникова І. М., Асатуров С. К. Союз в ім'я миру і соціалізму	40
--	----

Проти буржуазної фальсифікації історії

Ржешевський О. О. (<i>Москва</i>). 40-річчя Великої Перемоги і неспромож- ність буржуазних фальсифікаторів історії	53
---	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

*З історії збройної боротьби на фронтах Великої Вітчизняної війни
і в тилу фашистських загарбників*

Куманьов В. О. (<i>Москва</i>), Філіппович В. Г. (<i>Москва</i>). Сторінки героїч- ної оборони Одеси (серпень—жовтень 1941 р.)	64
Каїров С. Л. (<i>Миколаїв</i>). Взаємодія військ 3-го Українського фронту, НВАЮ і 1-ї болгарської армії в боях за визволення Югославії (жовтень 1944 — травень 1945 рр.)	70
Клюєнко Д. М. (<i>Черкаси</i>). Допомога партизанів і підпільників України Червоній Армії (червень 1941 — липень 1942 рр.)	76

З історії радянського тилу

Савчук П. О. (<i>Ровно</i>). Про відновлення та організаційне зміцнення первин- них парторганізацій Компартії України в 1943—1945 рр.	81
Зінченко Ю. І. Деякі питання діяльності місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР у червні 1941 — липні 1942 рр.	90
Лозицький В. С. Газети «Комуніст» і «Советская Украина» про трудові звершення трудящих республіки, евакуйованих у радянський тил	97

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені визволенню союзних республік та їх столиць від німецько-фашистських загарбників 104

Питання історичного краєзнавства

- Камардіна К. М. (Сімферополь), Шамко В. І. (Одеса). Бойова діяльність підпільників Криму 107

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Матвійчук Н. М. Вивчення теми «Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. Розгром мілітаристської Японії» в X класі середньої школи 114

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Зарубіжна громадськість про вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської Німеччини. Підготував Абаліхін Б. С. (Волгоград) 119

СПОГАДИ

- Солодкий О. П. (м. Надвірна Івано-Франківської обл.). У квітні 45-го 131

НАШ КАЛЕНДАР

- Соловйова А. А. 80-річчя газети «Пролетарий» 135
Овсієнко О. Ф. 100-річчя з дня народження Б. П. Жаданівського 138

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Буряк Л. І. Партиєно-радянська преса як джерело вивчення патріотичного виховання радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни 142

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Мельник Л. Г. Дружба, загартована в боях 149
Залеський А. Й. (Мінськ), Лоханський Й. В. (м. Андрушівка Житомирської обл.). Довідник про партизанські формування Білорусії 150
Макар Ю. І. (Чернівці). Братерство, народжене у спільній боротьбі 151

* * *

- Українська РСР у Великій Вітчизняній війні. Показчик літератури за 1975 — 1984 рр. 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Кривий І. О. (Дніпропетровськ), Проценко П. І. (Дніпропетровськ). Всесоюзна наукова конференція на тему «Керівна роль КПРС у Перемозі радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» 159
Шейко В. М. (Харків). Всесоюзний симпозіум, присвячений проблемам вивчення соціалістичної культури 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

40-летие Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 годов

- Федоров А. К. Немеркнущий подвиг Вооруженных Сил СССР 5
Григорович Д. П. Коммунистическая партия — организатор и вдохновитель Великой Победы 15
Захаров И. З. (*Ленинград*), Майн В. Н. (*Иваново*). Ратное и трудовое содружество народов СССР — источник могущества Советского государства 24
Курас И. Ф. Документы о деятельности нелегального ЦК КП(б)У (октябрь 1942 — июнь 1943 гг.) 33

30-летие Варшавского Договора

- Мельникова И. Н., Асатуров С. К. Союз во имя мира и социализма 40

Против буржуазной фальсификации истории

- Ржешевский О. А. (*Москва*). 40-летие Великой Победы и несостоятельность буржуазных фальсификаторов истории 53

СООБЩЕНИЯ

Из истории вооруженной борьбы на фронтах Великой Отечественной войны и в тылу фашистских захватчиков

- Куманев В. А. (*Москва*), Филиппович В. Г. (*Москва*). Страницы героической обороны Одессы (август — октябрь 1941 г.) 64
Каиров С. Л. (*Николаев*). Взаимодействие войск 3-го Украинского фронта, НОАЮ и 1-й болгарской армии в боях за освобождение Югославии (октябрь 1944 — май 1945 гг.) 70
Клюенко Д. Н. (*Черкассы*). Помощь партизан и подпольщиков Украины Красной Армии (июнь 1941 — июль 1942 гг.) 76

Из истории советского тыла

- Савчук П. А. (*Ровно*). О возобновлении и организационном укреплении первичных парторганизаций Компартии Украины в 1943 — 1945 гг. 81
Зинченко Ю. И. Некоторые вопросы деятельности местных Советов депутатов трудящихся Украинской ССР в июне 1941 — июле 1942 гг. 90
Лозицкий В. С. Газеты «Комуніст» и «Советская Украина» о трудовых свершениях трудящихся республики, эвакуированных в советский тыл 97

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

- Барштейн Ю. А. Памятные медали, посвященные освобождению союзных республик и их столиц от немецко-фашистских захватчиков 104

Вопросы исторического краеведения

- Камардина Е. Н. (*Симферополь*), Шамко В. И. (*Одесса*). Боевая деятельность подпольщиков Крыма 107

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Матвийчук Н. М. Изучение темы «Победное завершение Великой Отечественной войны. Разгром милитаристской Японии» в X классе средней школы 114

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Зарубежная общественность о решающей роли Советского Союза в разгроме гитлеровской Германии. Подготовил Абалякин Б. С. (*Волгоград*) 119

ВОСПОМИНАНИЯ

- Солодкий А. П. (*г. Надворная Ивано-Франковской обл.*). В апреле 45-го 131

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Соловьева А. А. 80-летие газеты «Пролетарий» 135
Овсиенко А. Ф. 100-летие со дня рождения Б. П. Жадановского 138

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Буряк Л. И. Партийно-советская пресса как источник изучения патриотического воспитания советских людей в годы Великой Отечественной войны 142

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Мельник Л. Г. Дружба, закаленная в боях 149
Залеский А. И. (Минск), Лоханский И. В. (г. Андрушевка Житомирской обл.). Справочник о партизанских формированиях Белоруссии 150
Макар Ю. И. (Черновцы). Братство, рожденное в совместной борьбе 151

* * *

- Украинская ССР в Великой Отечественной войне. Указатель литературы за 1975 — 1984 гг. 153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Кривой И. А. (Днепропетровск), Проценко П. И. (Днепропетровск). Всесоюзная научная конференция на тему «Руководящая роль КПСС в Победе советского народа в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.» в Днепропетровске 159
Шейко В. Н. (Харьков). Всесоюзный симпозиум, посвященный проблемам изучения социалистической культуры 160

40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років

О. К. ФЕДОРОВ,
начальник штабу Червонопрапорного Київського військового округу,
генерал-лейтенант

НЕМЕРКНУЧИЙ ПОДВИГ ЗБРОЙНИХ СИЛ СРСР

9 травня 1985 р. минуло 40 років відтоді, коли переможно закінчилася небувала в історії за масштабами і жертвами битва проти найбільш реакційної ударної сили імперіалізму — німецького фашизму, що ставив своєю метою знищення першої соціалістичної держави, встановлення світового панування.

Весь хід другої світової війни переконливо свідчив, що жодна інша держава не витримала б таких випробувань, які випали на долю Радянської країни. СРСР став незламною перепоною на шляху претендентів на світове панування. Незважаючи на величезну перевагу ворога, наш народ та його героїчні Збройні Сили розгромили багатомільйонні армії фашистської Німеччини та її сателітів.

У тяжкій і тривалій збройній боротьбі Радянська Армія здійснила подвиг, рівного якому не знала ще історія. Як зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», «...радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня»¹.

Готуючись до війни проти СРСР, фашистські верховоди збільшили військово-економічний потенціал країни, що дало можливість розширити виробництво військової техніки в масштабах, які спочатку повністю забезпечували оснащення вермахту зброєю та засобами пересування.

Для здійснення плану «Барбаросса», затвердженого Гітлером у грудні 1940 р., фашистське командування виділило 153 дивізії (у тому числі 19 танкових, 14 моторизованих) загальною чисельністю 3300 тис. чол. Крім того, у з'єднаннях і частинах військово-повітряних сил і ППО налічувалося 1200 тис. солдатів та офіцерів, у військово-морському флоті — 100 тис. Європейські союзники Німеччини виставили проти СРСР 37 дивізій. Всього поблизу кордонів Радянського Союзу на початку війни було зосереджено 190 ворожих дивізій загальною чисельністю 5500 тис. чол., близько 4300 танків і штурмових гармат, 4980 літаків, 47 200 гармат і мінометів².

Однак авантюристичні плани гітлерівців не могли здійснитися, оскільки в їх основу було покладено нереальні уявлення про економічну, політичну та військову могутність Радянського Союзу. Фашистське командування переоцінило свої можливості, розраховуючи швидко зламати опір Червоної Армії й окупувати нашу країну.

Виконуючи рішення XVIII з'їзду партії і XVIII Всесоюзної партконференції, ЦК ВКП(б) враховував можливість агресивних дій з боку фашистської Німеччини і здійснив ряд важливих заходів, спрямованих

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945: Краткая история.— М., 1984, с. 35.

на перебудову роботи підприємств деяких галузей промисловості і транспорту, переоснащення і збільшення чисельності Збройних Сил, розширення підготовки військових кадрів. У результаті цього темпи зростання обсягу валової продукції оборонної промисловості були значно вищими, ніж інших її галузей. Вже у 1938 р. при загальному збільшенні промислового виробництва на 11,8% випуск військової продукції зріс на 36,4%, а в 1940 р. — більш як на третину³. Почалося масове виробництво нових типів бойових швидкісних винищувачів і бомбардувальників — МіГ-3, Як-1, ЛаГГ-3, Пе-2, Іл-2. Радянські танкобудівники освоїли випуск важких танків КВ і середніх — Т-34, які за багатьма показниками переважали зарубіжні моделі.

Комуністична партія і Радянський уряд за короткий строк провели титанічну роботу по підвищенню боєздатності армії і військово-морського флоту. Однак у зв'язку з тим, що майже одночасно здійснювалися реорганізація та розгортання всіх видів і родів військ оборонна промисловість не змогла повністю і своєчасно задовольнити їх потреби в новому озброєнні, транспорті і засобах зв'язку тощо. Довгострокову програму випуску таких видів зброї та військової техніки, а також основні заходи по організаційній перебудові Збройних Сил планувалося завершити в 1942 р., однак цьому завадила війна.

Внаслідок об'єктивних історичних умов у розпорядженні Радянської держави виявилось дуже мало часу для переоснащення армії новітньою бойовою технікою. Тому бронетанкові війська ще перебували в стадії переформування, було мало танків нових зразків. Не вистачало сучасних літаків, протитанкової та зенітної артилерії, а також мінометів і засобів зв'язку.

Велика Вітчизняна війна розпочалася у винятково несприятливій для Радянського Союзу обстановці. Внаслідок віроломного нападу гітлерівських полчищ наш народ та його армія опинилися в дуже скрутному становищі. Завдяки небаченій стійкості духу, героїзму Червоної Армії і населення, гігантській організаторській діяльності Комуністичної партії вдалося зупинити наступ ворога, перебудувати життя країни на воєнний лад, перебазувати багато сотень промислових підприємств і евакуювати десятки мільйонів людей на схід країни, де за короткий строк налагодити виробництво продукції для фронту.

Тільки партія комуністів, впевнена в нездоланності створеної під її керівництвом соціалістичної держави, в морально-політичній єдності радянського суспільства, в непереможності його Збройних Сил, могла в перший же день війни заявити: «Наша справа справедлива! Ворог буде розбитий! Перемога буде за нами!»

Центральний Комітет ВКП(б) закликав радянський народ ще тісніше згуртуватися навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, перетворити країну на єдиний бойовий табір і піднятися на священну боротьбу з ворогом, відстоювати кожну п'ядь радянської землі, боротися до останньої краплі крові, всемірно зміцнювати бойову могутність Збройних Сил і розгорнути партизанський рух у тилу ворога.

Вже в перші години і дні війни радянські воїни здійснили багато безприкладних подвигів. Зокрема, нечисленний гарнізон Брестської фортеці протягом місяця мужньо відстоював цю невелику ділянку рідної землі. Оборона Брестської фортеці продемонструвала всьому світу непохитну стійкість радянського народу.

Маючи величезну чисельну перевагу, фашистські війська швидко просуваються на схід. Протягом перших трьох тижнів кровопролитних боїв Червона Армія була змушена залишити Латвію, Литву, частину Естонії, майже всю Білорусію, Молдавію і більшу частину Української РСР. Однак ворог дорогою ціною заплатив за свій успіх. Втрати, завдані йому на радянсько-німецькому фронті, були незрівнянно біль-

³ Там же, с. 41.

шими, ніж під час боїв у Західній Європі. До середини липня 1941 р. лише в сухопутних військах вони становили близько 100 тис. чол. і майже половину танків. Військово-повітряний флот втратив 1284 літаки⁴.

Червона Армія, ведучи боротьбу у винятково несприятливих умовах, також зазнала великих втрат у живій силі і техніці. Причини невдач Радянських Збройних Сил на початку війни зумовлювалися рядом факторів як міжнародного, так і внутрішнього характеру. Фашистська Німеччина зосередила для нападу на СРСР переважну частину своїх збройних сил, оснащених передовою на той час бойовою технікою і великим досвідом ведення наступальних операцій значного розмаху. Такого досвіду у Червоної Армії не було. Її командний склад, що оновився напередодні війни, ще не мав практичних навиків управління великими з'єднаннями і оперативними об'єднаннями. Нова, вдосконалена бойова техніка, що надходила на озброєння радянських військ, ще не була повністю освоєна особовим складом. Усі ці обставини ускладнювалися раптовістю нападу і силою першого масованого удару фашистських військ. Відіграли негативну роль і прорахунки радянського керівництва в оцінці часу можливого нападу на нашу країну гітлерівської Німеччини і пов'язані з цим упущення в підготовці до його відбиття.

Тяжкі умови, в яких опинилися війська першого стратегічного ешелону на початку війни, і завдані їм втрати ще більше ускладнили становище Червоної Армії. Високі темпи наступу ворога і слабкий рівень технічного оснащення радянських воїнів неодноразово позбавляли їх можливості своєчасно виходити з-під ударів противника, завчасно займати вигідні позиції для контрударів. У результаті вони нерідко потрапляли в оточення.

Однак Комуністична партія, створена і випестувана В. І. Леніним, зуміла подолати несприятливі наслідки перших тижнів війни і мобілізувати народ на організовану відсіч фашистським загарбникам. З кожним днем дедалі відчутнішими ставали результати напруженої військово-організаторської роботи партії. Збільшувався опір агресору. В жорстоких боях у районі Луцька, Бродів і Ровно, біля стін Києва, під Ленінградом, Одесою і Севастополем були розвіяні ілюзії ворога на легкі перемоги, до яких він звик у Західній Європі, а битва під Смоленськом зірвала наміри гітлерівців протягом кількох місяців прорватися до Москви. Розрахунки фашистського командування на слабкість Червоної Армії та її швидкий розгром виявилися неспроможними. План «Барбаросса» дав першу серйозну тріщину.

Центральною подією першого року Великої Вітчизняної війни стала битва під Москвою. Центральний Комітет партії, Державний Комітет Оборони вжили заходів, щоб перетворити столицю нашої Батьківщини на неприступну фортецю. Її захисники стояли на смерть і зірвали спробу ворога прорватися до Москви. Червона Армія виграла цю битву. Лише з 16 листопада до 5 грудня фашисти втратили під Москвою 55 тис. чол. убитими і понад 100 тис. пораненими та обмороженими, 777 танків, 297 гармат і мінометів, 244 кулемети, 1500 літаків⁵.

В оборонних боях радянські воїни виявили високі зразки стійкості, витримки, майстерності, масового героїзму. В ті дні відзначилися десятки частин і з'єднань, сотні тисяч бійців і командирів усіх родів військ. Країна пишалася безприкладними подвигами героїв-панфіловців, воїнів дивізій народного ополчення, морських бригад. За доблесть і мужність багато з'єднань і частин сухопутних військ, три авіаполки Західного фронту були перетворені на гвардійські⁶.

⁴ Там же, с. 63.

⁵ Там же, с. 116.

⁶ Там же, с. 117.

Червона Армія, виснаживши сили ворога в жорстоких оборонних боях, зупинила його і 5—6 грудня 1941 р. сама перейшла у вирішальний контрнаступ. Усі люди доброї волі, затамувавши подих, сліdkували за розвитком цього контрнаступу. В кровопролитних боях з обох сторін майже на 1000-кілометровому фронті взяли участь понад 2,8 млн. чол., близько 2 тис. танків, більш як 21 тис. гармат і мінометів і 1,6 тис. бойових літаків⁷. Маючи перевагу в силах і засобах (крім авіації) в 1,5 раза, група армій «Центр» виявилася нездатною стримати могутній наступальний порив радянських військ. Зі сторінок західної преси в ті дні не сходили слова «російське чудо». Армія Країни Рад, що зазнала великих втрат у небачених за розмахом і напруженням п'ятимісячних оборонних боях, не лише зупинила полчища ворога, що рвалися до Москви, виснажила їх наступальні можливості, а й вирвала з їх рук стратегічну ініціативу, перейшовши у вирішальний контрнаступ, який переріс на стратегічний наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. Зламавши опір чисельно переважаючих сил ворога, радянські війська завдали нищівної поразки його ударним угрупованням і відкинули противника від Москви на 150—400 км. Було визволено понад 11 тис. населених пунктів, ряд міст, у тому числі Калінін і Калугу.

Війська вермахту, які раніше не зазнали жодної поразки і навіть не зустрічали серйозного опору, не витримали ударів Червоної Армії і вперше були змушені перейти до оборони на всьому стратегічному фронті. Втрати лише сухопутних сил ворога за місяць наступу наших військ становили понад 168 тис. чол. За цей час було розгромлено 11 танкових, 4 моторизовані і 23 піхотні дивізії. На полях Підмосков'я загарбники кинули тисячі гармат, кулеметів, автомашин, сотні танків і літаків⁸.

Під час контрнаступу з новою силою виявився масовий героїзм радянських воїнів. У боях відзначилися не тільки окремі бійці та командири, а й цілі з'єднання. За зразкове виконання бойових завдань і виявлені при цьому доблесть і мужність 14 стрілецьких дивізій, 3 кавалерійських корпуси, 2 бригади морської піхоти, 5 танкових бригад, 9 артилерійських і 6 авіаполків, полк зв'язку були перетворені на гвардійські⁹.

Видатний подвиг бійців і командирів Західного, Калінінського, Брянського і Резервного фронтів, Московської зони оборони, партизанських загонів Підмосков'я золотими літерами вписано в історію боротьби радянського народу проти фашистських загарбників. 110 воїнам, які тоді особливо відзначилися, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу¹⁰.

Хоч чимало наступних операцій радянських військ за своїм розмахом переважали воєнні дії на московському напрямі восени і взимку 1941 р., однак саме перемога під Москвою стала початком корінного повороту у Великій Вітчизняній війні, що справив значний вплив на весь хід другої світової війни.

Поразка під Москвою знаменувала собою крах планів гітлерівського керівництва «розв'язати всі континентальні проблеми в Європі» в 1941 р. і після закінчення «східного походу» перекинути армії для дій проти Англії, США та їх колоніальних завоювань на Близькому і Середньому Сході.

Видатна перемога Червоної Армії остаточно зняла з порядку денного питання про вторгнення фашистських військ на Британські острови, сприяла зміцненню позицій прихильників антифашистського курсу в США, змусила правлячі кола мілітаристської Японії

⁷ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975, т. 4, с. 283—284.

⁸ Там же, с. 292.

⁹ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, с. 131.

¹⁰ Там же.

переглянути свої плани нападу на СРСР, позитивно вплинула на піднесення визвольного руху народів окупованих країн, згуртування антифашистських сил.

Для Радянських Збройних Сил контрнаступ під Москвою був першою стратегічною наступальною операцією групи фронтів. У винятково складних умовах виявилися рішучість і твердість нашого командування в управлінні військами, висока майстерність при підготовці та використанні резервів, виборі напряму головного удару і часу його здійснення.

Після поразки фашистських армій під Москвою військово-політичне керівництво Німеччини все ще сподівалося виграти війну шляхом проведення стратегічного наступу влітку 1942 р. Однак зросла боездатність радянських військ не давала можливості гітлерівцям вести активні дії на всьому радянсько-німецькому фронті. Тому вони створили могутнє ударне угруповання тільки на його південному крилі. Завдяки перевазі в живій силі і техніці загарбникам удалося захопити Керченський півострів, Лівобережну Україну, Донбас, частину Північного Кавказу, вийти на береги Дону і ціною великих втрат прорватися до Волги. 23 вересня 1942 р. фашистські війська розпочали штурм Сталінграда. Вулиці й площі міста стали аренами кровопролитних боїв. Більш як два місяці відбивав атаки ворога в районі площі імені Дев'ятого січня 42-й полк 13-ї гвардійської дивізії. Непроступними для окупантів стали будинки, які обороняли бійці під командуванням сержанта Я. Ф. Павлова і лейтенанта Н. Є. Заболотного. 27 вересня в американській газеті «Нью-Йорк геральд трибюн» так описувалася обстановка, в якій жили і боролися захисники Сталінграда восени 1942 р.: «У неймовірному хаосі палаючих пожеж, густого диму, бомб, що розривалися, зруйнованих будинків, мертвих тіл захисники міста відстоювали його з страшною рішучістю не лише померти, якщо потрібно буде, не лише оборонятися, якщо треба, а й наступати, де можливо, не рахуючись з жертвами для себе, своїх друзів, свого народу. Такі бої не піддаються стратегічному розрахунку: вони ведуться із жагучою ненавистю, з пристрасстю, якої не знав Лондон навіть у найтяжчі дні німецьких повітряних нальотів. Але саме такими боями виграють війну»¹¹.

Чотиримісячний оборонний період Сталінградської битви ще раз підтвердив силу Червоної Армії. Вермахту було завдано величезних втрат: близько 700 тис. убитих і поранених, знищено понад 2 тис. гармат і мінометів, більш як 1 тис. танків і штурмових гармат, понад 1,4 тис. бойових і транспортних літаків¹².

У жорстоких боях народжувалися тисячі героїв, які демонстрували неперевершені зразки мужності, відваги, самопожертви. Незабутніми є подвиги артилериста В. Я. Болтенка, який успішно відбивав атаки 15 ворожих танків, зв'язківців В. П. Титаєва і М. М. Путилова, які, будучи смертельно пораненими, відновили зв'язок, затиснувши зубами обірвані кінці телефонного проводу, снайперів В. Г. Зайцева, В. І. Медведева, Г. А. Авзалова, А. І. Чехова і багатьох інших захисників Сталінграда.

Сталінград став ареною масового героїзму цілих частин і з'єднань, таких, як 13-та і 37-ма гвардійські, 95, 112, 138, 284, 308-ма стрілецькі дивізії, 93, 96 і 97-ма стрілецькі і 84-та танкова бригади та багато інших уславлених формувань¹³.

У кровопролитних оборонних боях Червона Армія вимотала і знекровила ударні угруповання ворога, зупинила його на берегах Волги,

¹¹ Там же, с. 155.

¹² Большая советская энциклопедия. М., 1971, т. 4, с. 393.

¹³ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, с. 158.

біля передгір'їв Кавказу і підготувала умови для переходу в контрнаступ.

Наприкінці 1942 р. розпочався другий період Великої Вітчизняної війни — період наступальних операцій Радянських Збройних Сил.

19 листопада 1942 р. радянські війська перейшли в контрнаступ під Сталінградом. Війська трьох фронтів (Південно-Західного, Донського і Сталінградського), тісно взаємодіючи між собою, протягом чотирьох з половиною діб завдали ворогу великих втрат, оточили в міждіччі Дону і Волги його основні сили — 6-ту і 4-ту танкову армії в складі 22 дивізій і 160 окремих частин. 330-тисячне угруповання гітлерівців опинилося в «котлі».

Фашистське командування для деблокування оточеного угруповання створило групу армій «Дон» на чолі з фельдмаршалом Манштейном. 12 грудня ворог, зосередивши значні сили (зокрема три танкові, одну моторизовану дивізію, батальйон танків «тигр»), перейшов у наступ з району Котельниково на Сталінград. Однак радянські війська стояли на смерть. Спроба Гітлера врятувати оточені на берегах Волги частини зазнала цілковитого краху.

Блискача за задумом стратегічна операція закінчилася повним розгромом 330-тисячного угруповання фашистських військ. Причому вона була здійснена за умов майже однакового співвідношення сил. Це був триумф радянського воєнного мистецтва, наочний приклад зрілості наших Збройних Сил, які, з честю витримавши суворі випробування першого року війни, виявилися здатними провести операцію, що по праву може бути названа «Каннами ХХ ст.». Перемога під Сталінградом була вирішальним вкладом у досягнення корінного повороту не тільки у Великій Вітчизняній війні, а й у другій світовій війні. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Червоної Армії. Значення Сталінградської битви були змушені визнати навіть наші вороги. Так, гітлерівський генерал Г. Дерр писав, що «в 1942 р. Сталінград став поворотним пунктом у другій світовій війні. Для Німеччини Сталінград був найтяжчою поразкою у всій історії, для Росії — найбільшою перемогою. Під Полтавою Росія завоювала своє місце як європейська держава. Під Сталінградом був покладений початок її сходження як однієї з двох світових держав»¹⁴.

Відтоді Радянське Верховне Головнокомандування диктувало свою волю противнику. Після здійснення контрнаступу на Волзі наші війська завдали ряд ударів на величезному фронті від Ладозького озера до передгір'їв Кавказу, в результаті яких ворог зазнав кількох відчутних поразок. Розгорнулося масове вигнання загарбників з радянської землі.

Докорінні зміни в стратегічній обстановці на радянсько-німецькому фронті сприяли підвищенню авторитету нашої країни на міжнародній арені і водночас падінню престижу гітлерівської Німеччини навіть серед її сателітів. Правлячі кола Туреччини відмовилися від вступу до фашистського блоку, японські мілітаристи знову переглянули плани нападу на СРСР. Більшого розмаху набула антифашистська боротьба народів окупованих країн.

Центральною подією 1943 р. стала найбільша битва другої світової війни — Курська, що розгорнулася в липні — серпні. За розмахом, напруженням боротьби, кількістю живої сили і техніки, які брали в ній участь (з обох сторін більш як 4 млн. чол., понад 69 тис. гармат і мінометів, більш як 13 тис. танків і самохідних гармат, близько 12 тис. бойових літаків¹⁵), вона значно переважала Московську і Сталінградську. Для неї характерні найбільші танкові та повітряні бої, в яких масовано застосовувалася найсучасніша техніка. В цих боях

¹⁴ Дерр Ганс. Поход на Сталинград. — М., 1957, с. 16.

¹⁵ Советская военная энциклопедия. М., 1977, т. 4, с. 539.

була підірвана бронетанкова та авіаційна могутність вермахту. Під час битви під Курськом радянські воїни вписали в історію наших славних Збройних Сил нові героїчні сторінки. Понад 100 тис. бійців і командирів було нагороджено орденами і медалями, 180 чол. удостоєно звання Героя Радянського Союзу. 5 серпня 1943 р. вперше в роки Великої Вітчизняної війни Москва салютувала на честь визволення Орла і Белгорода. Відтоді такі салюти стали традиційними.

Поразка під Курськом підірвала моральний дух гітлерівських військ і населення Німеччини, ослабила її вплив на інші держави фашистського блоку, сприяла зростанню зовнішньополітичної ізоляції рейху. Вона змусила гітлерівське командування влітку 1943 р. перекинути із Заходу на радянсько-німецький фронт 14 дивізій, великі сили авіації. Було зірвано також плани Гітлера окупувати Швецію.

Наступальна стратегія фашистського командування зазнала остаточного краху. Надалі воно могло здійснювати лише оборонні операції. Закінчився корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни на користь Радянського Союзу.

Контрнаступ, що розпочався під Курськом, переріс у загальний наступ на величезному фронті від Великих Лук до Чорного моря. В ньому брали участь 9 з 13 радянських фронтів. Основною його метою було визволення Донбасу, Лівобережної України і битва за Дніпро. Всіляко намагаючись затримати наступ наших військ, фашисти завчасно підготували глибоко ешелоновані оборонні позиції, перетворили річки та інші природні перешкоди в могутні вузли опору, а міста — в опорні пункти.

Особливу увагу фашистське військове керівництво приділяло будівництву оборонних споруд на Дніпрі, які становили основу так званого «східного валу». Гітлер покладав на нього великі надії. Однак, долаючи шалений опір ворога, війська 12 радянських армій чотирьох фронтів у вересні — жовтні 1943 р. вийшли до Дніпра і форсували його на ділянці в 750 км. Завдання це було дуже складним і вимагало великого напруження всіх моральних і фізичних сил. Адже переправившись на правий берег річки, передовим загонам доводилося одразу вступати в бій за плацдарми. Фашисти, зосередивши великі сили, намагалися знищити сміливічів, однак радянські воїни не здавали завойованих рубежів. Безприкладну мужність та героїзм виявив комуніст заступник командира 1850-го винищувально-протитанкового полка 40-ї армії капітан В. С. Петров. Цей полк одним з перших форсував Дніпро. Вороги всіляко намагалися вибити воїнів із захопленого ними плацдарму. Однак артилеристи стояли на смерть, хоч їх залишалося все менше й менше. В. С. Петров, керуючи боєм, водночас сам вів вогонь з гармати. Він був поранений в обидві руки, проте поля бою не залишив. Після численних безуспішних атак гітлерівці були змушені відступити. В госпіталі В. С. Петрову ампутували руки, однак він добився дозволу повернутися в рідний полк, разом з яким пройшов шлях до Одера. За виняткову відвагу і самовідданість у боротьбі з ворогом В. С. Петрову двічі було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

З форсуванням Дніпра перед радянськими воїнами відкрилися можливості для визволення Києва і всієї Правобережної України. Почесну місію — визволення столиці Радянської України — виконали війська 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М. Ф. Ватутіна. 6 листопада 1943 р. червоний прапор замайорів над стародавнім Києвом. Розвиваючи успіх, війська фронту пройшли на захід ще 150 км і створили на правому березі Дніпра стратегічний плацдарм.

На берегах Дніпра і біля стін давнього Києва, як і в ході всієї війни, пліч-о-пліч хоробро воювали росіяни і українці, білоруси і узбеки, казахи і грузини, азербайджанці і литовці, а також представники

всіх інших націй і національностей нашої країни. Історія не знала такого масового героїзму, як під час цієї операції¹⁶.

Переможне закінчення битви за Дніпро мало велике значення. Визволення важливих в економічному відношенні областей і районів РРФСР, БРСР і УРСР значно збільшило економічний потенціал нашої країни і позбавило фашистську Німеччину важливих джерел продовольства і сировини для воєнної промисловості.

В той же час радянські війська на західному стратегічному напрямі вступили на територію Східної Білорусії. Здійснивши наступальну операцію на ділянці фронту довжиною 2 тис. км, вони пройшли на захід від 300 до 600 км.

У 1944 р. розпочався третій період Великої Вітчизняної війни — період переможного її завершення. Перед Червоною Армією було поставлено завдання — повністю очистити територію нашої країни від окупантів, перенести бойові дії за її межі і подати допомогу народам Європи у визволенні від фашистського ярма.

В результаті спільних героїчних дій трьох фронтів — Ленінградського, Волховського і 2-го Прибалтійського, а також Балтійського флоту ворог був відкинутий від Ленінграда. 27 січня 1944 р. 900-денна блокада міста — коліски пролетарської революції була остаточно знята. В ті дні, коли йшли жорстокі бої під Ленінградом і Новгородом, радянські війська наступали і на південно-західному напрямі. В ході стратегічного наступу чотирьох Українських фронтів і 2-го Білоруського фронту на Правобережній Україні їм активно допомагали народні месники. В результаті проведених операцій тут було розгромлено найсильніші ворожі угруповання армій «Південь» і «А», визволено Правобережну Україну і Крим. Радянські війська вийшли на ділянці в 400 км до державного кордону СРСР і вступили на територію Румунії.

Ще більш могутній наступ розгорнула Червона Армія влітку та восени 1944 р. Він здійснювався шляхом послідовного проведення стратегічних операцій на всіх напрямках. Удари по ворогу завдавалися один за одним, без пауз, що не давало йому можливості передислокувати свої сили: в червні — під Виборгом, Петрозаводськом і в Білорусії, а через 3 тижні — на Західній Україні, в серпні та вересні — в районі Кишинєва і в Прибалтиці, в жовтні — в Югославії, Угорщині та Заполляр'ї. Однак головний удар було завдано на західному напрямі, в центрі радянсько-німецького фронту, де в результаті здійснення Білоруської операції розгромлено групи армій «Центр», а згодом — «Північна Україна».

Рішучі дії чотирьох фронтів (1-го Прибалтійського, 1-го, 2-го і 3-го Білоруських) дали можливість визволити від фашистських загарбників Білорусію, значну частину Польщі, вийти радянським військам до кордонів Східної Пруссії і оволодіти плацдармами на річках Нарев і Вісла. Цим самим створювалися передумови для підготовки вирішальних ударів на варшавсько-берлінському напрямі.

Крах групи армій «Центр», поповнення її за рахунок дивізій з інших армій полегшили розгортання могутнього наступу радянських військ на різних ділянках фронту. «Розгром груп армій «Центр» і «Північна Україна» противника, захоплення трьох великих плацдармів на річці Вісла і вихід до Варшави, — підкреслював Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, — наблизили наші ударні фронти до Берліна, до якого тепер залишалось близько 600 км»¹⁷.

Влітку 1944 р. стало ясно, що Радянський Союз здатний власними силами не лише вигнати загарбників з рідної землі, а й визволити народи Європи від фашистського ярма, розгромити гітлерівську Німеччину. Це змусило уряди Англії і США прискорити відкриття другого

¹⁶ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, с. 237.

¹⁷ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1978, т. 2, с. 237.

фронту. В червні 1944 р. американські та англійські війська розпочали десантну операцію на північному узбережжі Франції, однак це не привело до істотних змін у розстановці сил. Як і раніше, гітлерівське командування тримало на Східному фронті більшість своїх дивізій, оскільки саме тут вирішувалася доля війни.

В ході літньо-осінньої кампанії 1944 р. Червона Армія в основному завершила визволення території СРСР від фашистської нечисті. Відновивши державні кордони Батьківщини, наші воїни розгорнули наступальні операції з метою визволення народів Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Угорщини і Норвегії. Їм довелося долати глибоко ешелоновану оборону ворога в Польщі та Східній Пруссії, діяти в гірсько-лісистій місцевості Чехословаччини, західної частини Угорщини та Австрії, форсувати великі річки. Близько мільйона солдатів та офіцерів Радянських Збройних Сил загинули, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок.

Розгром Червоною Армією берлінського угруповання ворога і взяття Берліна були завершальним актом боротьби проти фашистської Німеччини. Берлінська операція відзначалася чіткістю стратегічного задуму нашого командування, який повністю відповідав поставленим завданням і особливостям обстановки, що склалася. Вона є класичним зразком наступу групи фронтів. У ході операції було оточено і знищено 70 піхотних, 12 танкових, 11 моторизованих дивізій, більшу частину авіації вермахту, взято в полон близько 480 тис. солдатів та офіцерів, захоплено як трофеї майже 11 тис. гармат і мінометів, більш як 1,5 тис. танків і штурмових гармат, а також 4,5 тис. літаків¹⁸. Гітлерівська Німеччина перестала існувати.

Через три місяці — 8 серпня 1945 р. — СРСР, вірний своєму союзницькому обов'язку, оголосив війну милітаристській Японії. За 23 дні Червона Армія разом із збройними силами Монгольської Народної Республіки розгромила Квантунську армію і змусила японський уряд підписати акт про беззастережну капітуляцію. Друга світова війна закінчилася цілковитим розгромом фашистського блоку.

Перемога над гітлерівською Німеччиною та її союзником — Японією була здобута завдяки спільним зусиллям держав антифашистської коаліції. Однак вирішальну роль у цій збройній боротьбі прогресивних сил проти сил реакції та мракобісся відіграв Радянський Союз, головною ударною силою, що розгромила основні армії фашистсько-милітаристського блоку, були Радянські Збройні Сили. Протягом усієї війни на радянсько-німецькому фронті розгромлено 506 німецьких дивізій і 100 дивізій сателітів (союзники знищили не більш як 176 дивізій), виведено з ладу близько 75% танків і штурмових гармат, понад 75% літаків, 74% артилерійських гармат противника¹⁹. Втрати ж сухопутних сил Японії у війні проти СРСР у 5 разів перевищували втрати, завдані їм арміями США та Англії.

В ході Великої Вітчизняної війни соціалістична економіка, радянський політичний та державний лад і марксистсько-ленінська ідеологія наочно продемонстрували свої незаперечні переваги над капіталістичною економікою, фашистським політичним ладом, реакційною нацистською ідеологією.

Яскравим проявом сили соціалізму став немеркнучий подвиг радянського народу, його Збройних Сил, які здобули всесвітньо-історичну перемогу у Великій Вітчизняній війні. Безприкладна любов до соціалістичної Батьківщини, ненависть до її ворогів, залізна стійкість і витримка, самовідданість, віра в остаточну перемогу над ворогом були притаманні радянським воїнам. Масовий героїзм став повсякденним і чітко усвідомленим явищем. Більш як 300 чол. повторили безсмертний подвиг

¹⁸ Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945, с. 429.

¹⁹ Там же, с. 503.

Олександра Матросова, а понад 350 — подвиг Миколи Гастелло. Золотими літерами в бойовий літопис Радянської Вітчизни вписані імена Ю. В. Смирнова, О. П. Маресьєва, героїв-панфіловців і багатьох інших. Символом непохитної волі та мужності стали Д. М. Карбишев і М. Джаліль, посмертно удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За мужність у боях понад 7 млн. чол. було нагороджено орденами і медалями, а більш як 11 600 з них удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Понад 10 900 бойових орденів вручено дивізіям і полкам, що виявили масовий героїзм на полі бою²⁰.

Високий рівень керівництва великими формуваннями військ виявили в роки війни Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний штаб, командування фронтів та армій. Радянська воєнна школа мала величезну перевагу над прусською.

Комуністична партія виростила і висунула цілу плеяду видатних полководців. Усій країні відомі імена І. Х. Баграмяна, О. М. Василевського, М. Ф. Ватутіна, М. М. Воронова, Л. О. Говорова, А. І. Єременка, Г. К. Жукова, І. С. Конєва, Р. Я. Малиновського, К. О. Мерєцкова, К. К. Рокоссовського, Ф. І. Толбухіна, І. Д. Черняховського, Б. М. Шапошнікова та багатьох інших талановитих воєначальників.

Вирішальним фактором перемоги радянського народу над фашизмом була організаторська та ідеологічна діяльність Комуністичної партії, яка згуртовувала, надихала та ідейно озброювала трудящих на боротьбу з ворогом. Очоливши всенародну відсіч фашистським загарбникам, вона стала воїстину воюючою партією. Кращі її сили, в тому числі близько третини членів Центрального Комітету ВКП(б), перебували на фронті.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні показала безперспективність авантюристичних планів імперіалістичних кіл ліквідувати соціалізм як суспільну систему, повернути колесо історії назад. Підсумки і уроки другої світової війни свідчать про нездоланну силу соціалістичного ладу, велич ідей марксизму-ленінізму.

Однак імперіалісти не відмовилися від своїх агресивних задумів. У післявоєнні роки в ролі світового жандарма все більш відкрито виступає американський імперіалізм. Саме він нав'язав світу «холодну війну», небачене нарощування гонки озброєнь, численні воєнні конфлікти в різних куточках земної кулі. Атомні маніяки погрожують розв'язати ядерну війну, намагаючись таким чином знищити Радянський Союз та інші країни соціалістичної співдружності. Саме цим цілям служить розміщення в ряді західноєвропейських держав американських ядерних ракет першого удару, які створюють величезну небезпеку для народів Європи і всього людства. 15 листопада 1984 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС підкреслювалося, що «ми не можемо не бачити зростаючої агресивності імперіалізму, його спроб добитися воєнної переваги над соціалістичною співдружністю. Наша країна ні на кого не збирається нападати. Це ясно кожній тверезомислячій людині. Але обороноздатність свою ми будемо зміцнювати, оберігаючи мирну працю радянських людей, відстоюючи справу миру в усьому світі»²¹.

Мудра політика Комуністичної партії в галузі військового будівництва, видатні досягнення радянської науки і техніки дають можливість оснащувати армію і військово-морський флот найсучаснішими зразками озброєння. Воно перебуває в надійних та умілих руках воїнів — гідних спадкоємців бойової слави своїх дідів та батьків, вірних продовжувачів їх героїчних традицій.

Воїни Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, як і всі трудящі нашої країни, одностайно схвалюють рішення позачергового

²⁰ Там же, с. 517.

²¹ Рад. Україна, 1984, 16 листоп.

березневого (1985 р.) і квітневого Пленумів ЦК КПРС, обрання товариша М. С. Горбачова Генеральним секретарем ЦК партії, миролюбний зовнішньополітичний курс Радянського уряду.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні — перемога в ім'я миру і суспільного прогресу. Пройдуть роки, десятиріччя, століття, але ніколи не померкне в пам'яті народній подвиг Країни Рад, її Збройних Сил, які врятували людство від коричневої чуми. Смертельна загроза, що нависла нині над світовою цивілізацією, зумовлює необхідність як знищити окупанти, так і берегти результати Великої Перемоги, робити все для того, щоб не допустити розв'язання нової світової термоядерної війни.

А. К. Федоров

НЕМЕРКНУЩИЙ ПОДВИГ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ СССР

Резюме

В статье рассказывается о важнейших битвах Великой Отечественной войны, о невиданной стойкости духа и массовом героизме советских воинов, о том, как Красная Армия под руководством ленинской партии оказалась способной не только остановить врага, обладавшего огромным численным превосходством, но и вырвать из его рук стратегическую инициативу, изгнать оккупантов с родной земли и осуществить освободительную миссию в Европе и Азии.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ)

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — ОРГАНІЗАТОР І НАТХНЕННИК ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ

З величезним натхненням, творчим піднесенням і новими успіхами в комуністичному будівництві радянський народ, все прогресивне людство відзначають 40-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Вирішальну роль у розгромі фашистської Німеччини відіграли героїчний радянський народ і його Збройні Сили. Натхненником і організатором Перемоги радянського народу була ленинська Комуністична партія. Своєю багатогранною діяльністю вона забезпечила непорушну єдність політичного, державного і воєнного керівництва, армії і народу, фронту і тилу. На її заклик вся країна піднялася на смертельний бій з фашизмом. Комуністична партія була справді воюючою партією. Найважливішою умовою успішної діяльності Комуністичної партії в роки війни була її вірність ідеалам марксизму-ленізму, безсмертним ленинським заповітам про захист соціалістичної Батьківщини.

Захист соціалістичних завоювань В. І. Ленін розглядав у єдності політичного, економічного, військового, наукового, морально-політичного та інших факторів, які визначали оборонну могутність і безпеку соціалістичної держави. Комуністична партія, Радянський уряд свято виконували і виконують заповіді великого Леніна щодо захисту соціалізму.

У передвоєнні роки розвиток Радянського Союзу відбувався в складній міжнародній обстановці, в умовах постійної загрози імперіалістичної агресії. Комуністична партія, зважаючи на агресивну суть імперіалізму, послідовно і наполегливо готувала країну до захисту від можливої агресії імперіалістичних сил. ЦК партії і уряд здійснювали

важливі заходи по розвитку її військово-промислової бази. В центрі їх уваги була соціалістична індустрія і насамперед ті галузі, від яких залежала оборонна могутність країни. З цією метою освоювались нові економічні райони. У короткі строки на сході країни було створено другу вугільно-металургійну базу — Урало-Кузнецький комплекс з такими гігантами, як Магнітогорський і Кузнецький комбінати, велику нафтопереробну промисловість — «друге Баку», збудовано великі машинобудівні підприємства: Уралмаш, Челябінський і Сталінградський тракторні заводи, Горьковський автозавод. Всього за два роки першої п'ятирічки було введено в дію 1500, а другої — 4500 нових підприємств. З 1928 по 1940 рр. включно національний дохід СРСР збільшився більш ніж у 5 разів, виробництво електроенергії — в 9,7, видобуток вугілля — в 4,7, нафти — 2,7 рази, виплавка сталі — більш як у 4, продукція машинобудування зросла у 20 разів. До 1941 р. у Радянському Союзі були вже всі галузі машинобудування¹.

Комуністична партія і Радянський уряд приділяли особливу увагу розвитку оборонної промисловості. В результаті тільки за другу п'ятирічку її продукція зросла в 3,9 рази. Середньорічне виробництво літаків і танків у 1935—1937 рр. збільшилося, порівняно з 1930—1931 рр., у 4 рази, артилерійських гармат — 2,6, гвинтівок — майже у 2,3 рази. У третій п'ятирічці масштаби військового виробництва ще більше зросли. Якщо в 1938 р. асигнування на оборону становили 23 млрд. крб., то в 1940 — 57 млрд. крб. (32,6% державного бюджету).

Велике значення для обороноздатності країни мали державні резерви і мобілізаційні запаси. Із січня 1939 р. по січень 1941 р. вони зросли — по чавуну у 5 разів, по прокату — 2, міді і цинку більш ніж у 2 рази, свинцю — в 1,6 рази. В результаті вжитих заходів, до літа 1941 р. наша країна мала потужну військово-промислову базу, здатну в разі нападу ворога задовольнити запити Червоної Армії, а значне збільшення державних резервів і мобілізаційних запасів давало змогу швидко провести перебудову всього народного господарства країни на військовий лад².

Одночасно велика увага приділялась переозброєнню Червоної Армії і Флоту. Створювалися нові зразки бойової техніки і озброєння, які не поступалися кращим зарубіжним конструкціям. Радянські Збройні Сили вступали в смугу технічного переозброєння, яке значно збільшувало їх бойову могутність. Партія приділяла значну увагу організації, бойовій підготовці, морально-політичному вихованню Збройних Сил, дальшому піднесенню їх бойової готовності. Вона постійно дбала про посилення партійного впливу в Армії і на Флоті, проводилась активна партійно-політична робота. Все це відіграло величезну роль у підвищенні боєздатності Червоної Армії і ВМФ, сприяло вихованню у особового складу високих морально-бойових якостей, його готовності захищати соціалістичну Батьківщину.

Таким чином, ЦК партії і Радянський уряд здійснили важливі заходи по розвитку військово-промислової бази, перебудові роботи оборонної промисловості, дальшому піднесенню бойової готовності Збройних Сил. Внаслідок здійсненої партією роботи наша радянська держава мала потужну військову силу, необхідну для захисту завоювань соціалізму³. Але, на жаль, не все те, що було заплановано, ми встигли здійснити. Цьому перешкодив розбійницький напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину.

¹ Голушко И. Экономические предпосылки разгрома немецкого фашизма.— Полит. самообразование, 1985, № 2, с. 58.

² История Коммунистической партии Советского Союза: В 6-ти т, 10 кн. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 121; Голушко И. Экономические предпосылки разгрома немецкого фашизма, с. 58, 59.

³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 136.

Війна, що почалася, вимагала від Комуністичної партії вироблення програми воєнної перебудови всього життя країни, мобілізації всіх її сил і засобів на боротьбу з ворогом. В основу цієї програми партія поклала безсмертні ідеї і вказівки В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, його вимогу про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни»⁴, що в умовах війни «всі комуністи перш за все і більш за все, усі співчуваючі їм, усі чесні робітники і селяни, усі радянські працівники повинні *підтягнутись по-воєнному, перевівши максимум своєї роботи, своїх зусиль і турбот на безпосередні завдання війни...*»⁵.

Центральний Комітет партії і Радянський уряд у директиві партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р. поставили перед партійними, радянськими і громадськими організаціями вимогу — перетворити країну в єдиний воєнний табір; перебудувати роботу радянського тилу, перевести все народне господарство на воєнні рейки; всемірно зміцнювати Збройні Сили; перебудувати всю ідейно-політичну роботу. «Завдання більшовиків, — зазначалося в директиві, — згуртувати весь народ навколо Комуністичної партії, навколо Радянського уряду для самовідданої підтримки Червоної Армії, для перемоги»⁶.

У зверненні до радянського народу ЦК партії сказав радянським людям правду про серйозну небезпеку, що нависла над нашою Батьківщиною, про труднощі, які потрібно буде перебороти на шляху до досягнення перемоги, розкрив несправедливий, загарбницький, імперіалістичний характер війни з боку фашистської Німеччини, вказав на справедливий цілі Радянського Союзу у цій війні і закликав усіх радянських людей виконати свій священний обов'язок захисту Вітчизни.

В умовах, коли вирішувалася доля країни і народу, коли народ виступає на збройний захист соціалістичних завоювань «ідеалом партії пролетаріату, — вчив Ленін, — є *воююча партія*»⁷. Комуністична партія взяла на себе всю повноту відповідальності за долю соціалістичної Батьківщини. З перших днів війни партія почала перебудовувати форми і методи своєї роботи відповідно до завдань воєнного часу.

Перебудова партії на воєнний лад виявилася насамперед, у посиленні організаційного централізму, у певному згортанні внутріпартійної демократії, перерозподілі сил партії в інтересах війни, у зміцненні партійної дисципліни, у суворому і оперативному виконанні комуністами всіх рішень вищестоящих партійних органів.

Об'єктивні умови війни викликали до життя особливі форми партійного керівництва державою, її Збройними Силами, економікою. За рішенням Політбюро ЦК партії був створений надзвичайний орган — Державний Комітет Оборони (ДКО) на чолі з Генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Гі. В. Сталіним. Це був колективний орган, його діяльність спрямовували ЦК партії та його Політбюро. Всі найважливіші питання війни, керівництва країною вирішувались Центральним Комітетом та його органами — Політбюро, Оргбюро, Секретаріатом. Широко практикувалися спільні засідання Політбюро і Ставки, Політбюро і ДКО. Прийняті на них рішення доводилися до виконавців як постанови ДКО, як директиви і вказівки Ставки.

У прифронтових районах, яким загрозувала небезпека захоплення ворогом, створювалися місцеві надзвичайні органи — міські комітети

⁴ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

⁵ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Там же, т. 39, с. 42.

⁶ КПРС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы, 1917—1968. — М., 1969, с. 301.

⁷ Ленін В. І. Партизанська війна. — Повне збір. творів, т. 14, с. 7.

оборони. Вони були створені більше ніж у 60 містах країни⁸. Створення цих надзвичайних органів у центрі і на місцях сприяло централізації керівництва країною, давало змогу швидко і повністю мобілізувати всі ресурси країни в інтересах фронту.

Надзвичайна форма партійного керівництва вводилася у Збройних Силах в особі інституту військових комісарів, у промисловості на найважливіших підприємствах — парторгів ЦК ВКП(б), а також парторгів ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів партії, у сільському господарстві — політвідділів машинно-тракторних станцій і радгоспів. Перебудова партійного керівництва була викликана підвищенням відповідальності партійних органів за вирішення господарських питань, за переведення всіх підприємств на військові рейки.

Важливим напрямом перебудови партії був перерозподіл її сил із місцевих (територіальних) організацій у військові. Ця робота проводилася під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету. Партія керувалася при цьому вказівками В. І. Леніна, досвідом боротьби проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни. «Як ми діяли в більш небезпечні моменти громадянської війни,— писав Ленін.— Ми зосереджували кращі наші партійні сили в Червоній Армії; ми вдавалися до мобілізації кращих з наших робітників; ми зверталися, шукаючи нові сили, туди, де лежить найглибший корінь нашої диктатури»⁹.

Партія направила в армію і в найважливіші галузі народного господарства свої кращі кадри. Члени і кандидати в члени Політбюро ЦК очолили найважливіші ділянки воєнної роботи. Майже половина складу Центрального Комітету партії була зосереджена на воєнній роботі¹⁰. 50 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У та членів Центральної ревізійної комісії (із 141) з перших днів війни були на керівних постах у діючій армії¹¹. За перші шість місяців війни за рішенням ЦК партії в армію і на флот було направлено близько 8800 керівних партійних працівників. Одночасно у війська посилали комуністів і комсомольців як політбійців. За цей же час політбійцями на фронт було послано 60 тис. комуністів і 40 тис. комсомольців. Всього за перші шість місяців війни в партійні організації армії і флоту влилося понад 1100 тис. комуністів — третина складу територіальних організацій¹². Партійна організація України направила в армію 240 тис. комуністів¹³. Всього за війну в Армію і на Флот було мобілізовано понад 1640 тис. комуністів, що становило половину всього складу територіальних організацій¹⁴. Перерозподіл партійних сил і в такі стислі строки був проведений вперше за час існування партії. Він був вирішальним у справі зміцнення армійських партійних організацій.

Одним із важливих напрямів у діяльності партії по перетворенню країни в єдиний бойовий табір була воєнно-мобілізаційна робота. Під керівництвом ЦК партії, місцевих партійних органів і військових комісаріатів на кінець 1941 р. було сформовано 286 стрілецьких дивізій, 159 стрілецьких і 76 танкових бригад. За роки війни в армію і на флот було призвано понад 20 млн. чоловік¹⁵.

Допомога фронту з боку партійних комітетів і організацій, насамперед прифронтових районів, була найрізноманітнішою. Під їх керів-

⁸ Ващенко Н. И., Козюбаев М. К. Военные отделы партийных органов в годы Великой Отечественной войны. — *Вопр. истории КПСС*, 1982, № 6, с. 66.

⁹ Ленін В. І. Як нам реорганізувати Робсельінспекцію: (Пропозиція XII з'їзду партії). — *Повне збір. творів*, т. 45, с. 363.

¹⁰ *История Коммунистической партии Советского Союза*, т. 5, кн. 1, с. 170.

¹¹ Масний О. С. Організаційно-партійна робота Компартії України в роки Великої Вітчизняної війни, 1941—1945. — Львів, 1981, с. 29.

¹² *История Коммунистической партии Советского Союза*, т. 5, кн. 1, с. 171, 172.

¹³ *Нариси історії Комуністичної партії України*. — К., 1977, с. 494.

¹⁴ *История Коммунистической партии Советского Союза*, т. 5, кн. 1, с. 374.

¹⁵ Епишев А. Во главе народа-победителя. — *Коммунист*, 1985, № 4, с. 72.

ництвом формувалося народне ополчення, винищувальні батальйони. 4 липня 1941 р. ДКО ухвалив створити дивізії народного ополчення в Москві і Московській області. Згодом вони були організовані в інших містах, досягнувши загальної чисельності близько 2 млн. чоловік¹⁶. Більшість ополченців — це комуністи і комсомольці, переважно робітники і представники інтелігенції. Тільки Донбас і Придніпров'я дали фронту понад 400 тис. ополченців¹⁷. Трудячі брали активну участь у будівництві оборонних споруд, у загонах місцевої протиповітряної оборони, санітарних дружинах, подавали допомогу пораненим воїнам у госпіталях і т. ін. Організували і керували цими важливими військово-організаційними справами військові відділи партійних органів, створені у травні — червні 1939 р. згідно з рішенням XVIII з'їзду ВКП(б). Вони здійснювали безпосереднє керівництво військовими комісаріатами, роботою військово-оборонних та фізкультурно-спортивних організацій, діяли в тісному контакті з іншими відділами партійних комітетів. Вони організували і спрямовували роботу цих організацій, зв'язаних з мобілізацією, формуванням бойових резервів, навчанням і відправкою їх на фронт, з шефством над військовими частинами, госпіталями і т. ін.

Найважливішою ланкою в діяльності партії була перебудова на воєнний лад радянської економіки, створення потужного воєнного господарства, здатного забезпечити армію і флот усім необхідним для розгрому ворога. Необхідно було в найкоротший строк перевести все народне господарство на забезпечення потреб фронту, перебазувати промислові підприємства з прифронтових районів на схід і в найтисліші строки максимально збільшити воєнне виробництво, а також розгорнути там широке капітальне будівництво. Ця робота значною мірою ускладнювалась вимушеним відходом Червоної Армії, втратою важливих економічних районів і як наслідок цього — порушенням встановлених економічних зв'язків. В результаті героїчної праці радянських людей, організаторської діяльності Комуністичної партії всі ці завдання були успішно розв'язані.

Про масштаби перебазування промисловості свідчать такі дані. У другій половині 1941 р. в глибоку країну було вивезено понад 10 млн. чол., перебазовано 2593 великі промислові підприємства, з них на Урал — 667, у Західний Сибір — 244, у Східний Сибір — 78, Середню Азію і Казахстан — 308, на Поволжя — 266. На схід були евакуйовані всі підприємства танкової, авіаційної і моторобудівної промисловості, боєприпасів, 94 металургійних, 150 машинобудівних заводів, 40 — електротехнічної промисловості та ін. Крім того, з колгоспів і радгоспів у 1941—1942 рр. було евакуйовано 2,4 млн. голів великої рогатої худоби, 5,1 млн. овець і кіз, 200 тис. свиней, 800 тис. коней, вивезена велика кількість зерна, насіння, продуктів харчування¹⁸. У тому числі з України в глибоку країну було перебазовано і введено в дію на нових місцях 550 великих підприємств, евакуйовано 3,5 млн. жителів республіки — робітників, колгоспників, службовців та їх сімей¹⁹. Розширивши посівні площі в тилкових районах країни, працівники сільського господарства зуміли забезпечити безперебійне постачання фронту і тилу продуктами харчування, а промисловість необхідною сировиною. В 1941—1944 рр. колгоспи і радгоспи дали країні 4 312 млн. пудів зерна²⁰.

Партія постійно спрямовувала творчі зусилля вчених і конструкторів, інженерів і техніків на нові відкриття, створення найкращих у світі

¹⁶ Горчаков П. Нерушимое единство партии, народа и армии. — Полит. са-мообразование, 1985, № 2, с. 52.

¹⁷ Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи. — М., 1978, с. 231.

¹⁸ Косыгин А. В едином строю защитников Отчизны. — Коммунист, 1980, № 7, с. 48; Экономика СССР — арсенал Победы. — Правда, 1985, 25 марта.

¹⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 495.

²⁰ Великая Отечественная война: Вопр. и ответы. — М., 1984, с. 394.

зразків зброї і бойової техніки. На середину 1942 р. переведення народного господарства на воєнні рейки було завершено. Починаючи з того часу, темпи розвитку економіки безперервно зростали. У 1942 р. виробництво воєнної продукції порівняно з 1940 роком збільшилося в Поволжі в 9 разів, на Уралі — більше, ніж у 5 разів, у Західному Сибіру — у 27 разів. У червні 1942 р. східна воєнно-промислова база дала більше як три чверті всієї воєнної продукції²¹. Таких темпів і масштабів вирішення воєнно-господарських питань світова практика не знала. І хоча перед війною Німеччина володіла переважаючим воєнно-економічним потенціалом, наше народне господарство, використовуючи переваги соціалістичного ладу, змогло перевершити агресора по випуску бойової техніки і зброї. По щорічному виробництву озброєння Радянський Союз значно випередив Німеччину: по випуску літаків у 1,7 раза, танків і САУ — майже в 2 рази, гармат — більше як у два рази, по випуску мінометів і автоматів — у 5 разів²².

Організація воєнного господарства в такій складній обстановці потребувала справді героїчних зусиль всієї партії, високого піднесення творчої думки вчених, конструкторів, інженерів, робітників, усіх трудівників тилу. І це історично важливе завдання було успішно розв'язане. Про це свідчать такі приклади. У танковій промисловості вперше в світовій практиці пішані форми при відливці сталених деталей були замінені металевими, що вдвічі скоротило затрати праці. Величезне значення для вдосконалення танкового виробництва мала здійснена під керівництвом академіка Є. О. Патона заміна ручного зварювання броні корпусів танків автоматичною. Тяжкі й середні радянські танки, особливо Т-34, перевершували не лише фашистські, а й усі зарубіжні бойові машини аналогічного класу. Авіаконструктори і літакобудівники створили винищувачі і бомбардувальники з високими льотно-технічними характеристиками. Таких бойових літаків як штурмовик Іл-2 не було в жодній країні.

Постійно зростала якість і вогнева потужність артилерійсько-стрілецького озброєння. Прекрасні якості виявила під час війни 152-міліметрова гаубиця, яка була сконструйована і виготовлена в 1943 р. всього за 18 днів, а масовий випуск її було освоєно за півтора місяці²³. Трудівники тилу — «робітники, колгоспники, вчені, інженери, конструктори, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 рр.», — своєю самовідданою працею виграли небувалу битву за метал і хліб, паливо і сировину, за створення могутньої радянської зброї»²⁴.

Самовіддану працю радянських людей високо оцінила партія і Радянський уряд. За роки війни було вручено понад 204 тис. нагород. Орденами і медалями нагороджувались робітники, колгоспники, представники інтелігенції. Медаллю «За доблестний труд в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг.» нагороджено 16 млн. чол., звання Героя Соціалістичної Праці удостоєно 199 трудівників тилу²⁵.

Одним із найважливіших напрямів діяльності партії в роки війни було розгортання всенародної боротьби на окупованій ворогом території. Центральний Комітет партії розробив широкую програму всенародної боротьби в тилу ворога. У постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ» говорилось: «Щоб надати всій цій боротьбі... найширшого розмаху і бойової активності, необхідно взятися за організацію цієї справи на місці самим керівникам республіканських, обласних і районних партійних і радян-

²¹ История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1983, с. 463.

²² Баранов С. Экономический фундамент разгрома агрессора. — Крас. звезда, 1975, 27 февр.; Горчаков П. Нерушимое единство партии, народа и армии, с. 53.

²³ Косыгин А. В едином строю защитников Отчизны, с. 51.

²⁴ Рад. Україна, 1984, 17 червня.

²⁵ Великая Отечественная война: Вопр. и ответы, с. 395.

ських організацій, які повинні в зайнятих німцями районах особисто очолити цю справу, очолити групи і загони самовідданих борців...»²⁶. Виконуючи вказівки Центрального Комітету партії, боротьбу в тилу ворога в окупованих районах країни очолили 565 секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії, 204 голів виконкомів обласних, міських і районних Рад, 104 секретарі обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу²⁷.

На окупованій території України протягом 1941 — 1944 рр. діяли 22 підпільні обласні комітети КП(б)У, 13 інших великих керівних підпільних центрів, 200 міськкомів і райкомів партії, понад 50 підпільних обкомів, міськкомів і райкомів комсомолу. Під керівництвом підпільних партійних комітетів на території республіки вели боротьбу з ворогом 3,5 тис. організацій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів²⁸. Створення на окупованій ворогом радянській території підпільної партійної мережі було одним із важливих факторів, які зумовили організацію і розгортання всенародного руху в тилу ворога, його високу організованість і політичне спрямування.

Із самого початку війни у всіх прифронтових районах розгорнулася робота по формуванню партизанських сил. Значну кількість партизанських загонів було створено зусиллями підпільних партійних органів, з ініціативи залишених в тилу ворога комуністів, комсомольців і безпартійних активістів, військовослужбовців, які не змогли вийти з оточення або тих, що втекли з фашистського полону. На Україні збройну боротьбу з ворогом вели 60 з'єднань і близько 2 тис. партизанських загонів і груп, в яких боролосся 500 тис. партизанів. Партія і уряд високо оцінили бойові діла партизанів і підпільників, що діяли на Україні. Їм вручено понад 63,5 тис. урядових нагород, 96 чол. — удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу, а командирам найбільших партизанських з'єднань С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову це звання присвоєно двічі²⁹.

Велику активність виявило населення окупованих районів в зриві політичних, економічних і воєнних заходів ворога. Партизанські формування взаємодіяли з партійним підпіллям, у свою чергу останнє, якщо цього вимагали обставини, переходило до активних бойових дій.

Всесвітньо-історична перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні була перемогою соціалістичного суспільного і державного ладу, ідеології марксизму-ленінізму. Вона була здобута завдяки мудрому керівництву Комуністичної партії, її величезній організаторській і ідейно-політичній роботі, що проводилася в роки мирного соціалістичного будівництва. Величезного значення в ідейно-політичній роботі в роки війни надавалося вихованню соціалістичного патріотизму, зміцненню дружби народів СРСР, союзу робітничого класу і селянства, єдності фронту і тилу. Одночасно партія викривала реакційну, людиноненависницьку ідеологію і політику гітлерівського фашизму, виховувала непримиренну класову ненависть до ворога.

Центральний Комітет партії постійно приділяв увагу ідейно-політичному вихованню мас. За роки війни Центральний Комітет партії, його Оргбюро і Секретаріат розглянули понад 90 питань, зв'язаних з ідеологічною роботою в тилу і на фронті³⁰. За період війни вийшло в світ понад 500 видань праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна загальним тиражем близько 17 млн. примірників. Великого поширення

²⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1971, т. 6, с. 24.

²⁷ Сорокин А. Сражающаяся партия. — Правда, 1985, 25 янв.

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 542.

²⁹ Там же, с. 543.

³⁰ Партия и Армия. — М., 1977, с. 212.

набули збірники праць В. І. Леніна «О защите социалистического Отечества», «Военная переписка 1917—1920» та інші³¹. З політичної та соціально-економічної тематики було видано майже 15 тис. назв книг загальним тиражем 216,7 млн. примірників. Ідеологічна робота партії в роки війни була тісно зв'язана з життям, із завданнями, які розв'язували радянські люди в тилу і на фронті.

Комуністична партія, здійснюючи керівництво боротьбою радянського народу з фашистськими загарбниками, і далі розвивалася і зміцнювалася, удосконалювала форми своєї організації і методи роботи. Тісний зв'язок з трудящими масами завжди був однією з найхарактерніших рис нашої партії. У роки війни це особливо яскраво виявилось у зростанні партійних рядів. Уже за перші шість місяців війни кандидатами в члени партії було прийнято близько 200 тис. чол. у два з лишком рази більше, ніж у першому, мирному півріччі. Основне поповнення рядів партії відбувалося головним чином за рахунок тих, хто із зброєю в руках захищав свою Батьківщину. Понад 80% членів партії перебували у Збройних Силах і в галузях, що задовольняли потреби армії і флоту. На 1 січня 1945 р. лише армійські і флотські парторганізації налічували близько 3031 тис. чол. (в середині 1941 р. в них було 563,5 тис. комуністів). На кінець війни кожний четвертий радянський воїн був комуністом.

Зростала чисельність комуністів і на вирішальних воєнно-промислових об'єктах. На зміну тим, що пішли в Червону Армію, в партію вступали кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції. На кінець війни кількість комуністів у територіальних партійних організаціях досягла майже 90% довоєнного рівня, а мережа територіальних парторганізацій наблизилась до довоєнної. Всього з 1 липня 1941 по 1 липня 1945 р. кандидатами в члени партії стало близько 5,1 млн., членами — близько 3,3 млн. чоловік. Це приблизно стільки, скільки було прийнято в партію за 12 передвоєнних років. Такого величезного зростання партія до цього не знала. Незважаючи на великі втрати комуністів на фронті, на 1 січня 1946 р. ряди партії майже в 1,5 раза перевершували довоєнний рівень і налічували понад 5,5 млн. чоловік³².

В галузі зовнішньої політики основну увагу партія приділяла створенню і зміцненню антигітлерівської коаліції, міжнародної ізоляції фашистської Німеччини, згуртуванню антифашистських сил. Була на практиці доведена можливість ефективного політичного і воєнного співробітництва держав з різним суспільним ладом.

Таким чином, для розгрому німецького фашизму партія ефективно використала всі сприятливі фактори, як внутрішні, так і зовнішні. Вона зуміла підняти і мобілізувати народні маси, зосередити їх зусилля на захист соціалістичної Батьківщини. Партія злила воедино організаційську та ідеологічну роботи, і ідейно озброїла радянських людей на боротьбу з ворогом. Ставши партією воюючою, вона використала такі форми своєї організації і методи роботи, які найбільше відповідали воєнній обстановці, забезпечували посилення партійного впливу як на фронті збройної боротьби, так і на трудовому фронті.

Наші ідейні противники спотворюють історію і політику КПРС, у тому числі періоду Великої Вітчизняної війни. Вони всіляко фальсифікують ленінські ідеї про воюючу партію комуністів у визвольній, вітчизняній війні, звертаючись до злісних вигадок про нібито наявне в роки війни ослаблення зв'язків Комуністичної партії з масами, зменшення до неї довір'я з боку радянських людей. Вони у спотвореному вигляді зображують джерела небувалого патріотичного пориву і

³¹ Історія Комуністической партії Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 409.

³² Там же, с. 370—372; 376; Горчаков П. Нерушимое единство партии, народа и армии, с. 52.

самовідданості, з яким радянські люди йшли на бій з фашизмом і трудилися в тилу. Наклепники ігнорують той важливий факт, що саме наша партія в роки війни привела в рух усі патріотичні творчі сили, які виявилися в свідомості та ідейній переконаності радянських людей.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні переконливо довела життєвість і непохитність першої соціалістичної держави, переваги соціалізму перед капіталізмом в політичній, економічній, ідеологічній та інших галузях. Вона показала також перевагу радянської воєнної науки і воєнного мистецтва, високий рівень стратегічного керівництва і бойової майстерності наших військових кадрів. Тверде і творче керівництво стратегічними діями військ з боку Ставки і особисто Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна становило один із найважливіших факторів радянського воєнного мистецтва в роки війни. Успішне проведення багатьох битв стало можливим завдяки напруженій праці Генерального штабу, Головного політичного управління, високій полководницькій майстерності і організаційським здібностям представників Ставки на фронтах. Г. К. Жукова, О. М. Василевського, С. К. Тимошенка. Найвидатніші перемоги на полях битв зв'язані з іменами таких полководців, як І. Х. Баграмян, М. Ф. Ватутін, М. М. Воронов, Л. О. Говоров, А. Г. Головкин, А. І. Єременко, І. С. Конєв, М. В. Кузнецов, Р. Я. Малиновський, К. О. Мерецков, О. О. Новиков, І. Ю. Петров, К. К. Рокоссовський, Ф. І. Толбухін, В. П. Трібуц, І. Д. Черняхівський, та інших³³.

Розгром у ході війни держав фашистського блоку мав величезні соціальні, політичні та історичні наслідки для долі людства, для його прогресивного розвитку. Перемога радянського народу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні справила революціонізуючий вплив на свідомість народів, посилила їх прагнення до соціального і національного визволення. Вона створила сприятливі умови для перемоги народно-демократичних, а згодом соціалістичних революцій в ряді країн Європи і Азії. Соціалізм вийшов за довоєнні рамки і перетворився в світову систему. Утворення цієї системи — найважливіша всесвітньо-історична подія після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Переможне завершення Великої Вітчизняної війни справило вирішальний вплив на піднесення національно-визвольного руху. Національно-визвольна революція, яка розгорнулася, остаточно розбила колоніальну систему імперіалізму і вивела раніше пригноблені народи на шлях самостійного національного і державного розвитку.

Перемога радянського народу величезною мірою сприяла зростанню світового комуністичного руху, посиленню впливу комуністичних і робітничих партій. На час закінчення війни комуністичні партії в ряді країн склалися в могутню політичну силу, яка мала відчутний вплив на внутріполітичний розвиток своїх держав. Про їхній авторитет свідчить той факт, що ряди комуністичних і робітничих партій зросли з 4 млн. у 1939 р. до 20 млн. у 1945³⁴.

Розгромивши фашистську Німеччину, Радянський Союз виконав свій союзницький обов'язок і 8 серпня 1945 р. об'явив війну Японії. Наша країна не могла залишатись байдужою до бідувань народів Азії, які зазнали японської агресії. Крім того, японські імперіалісти грубо порушили пакт про нейтралітет з СРСР і допомагали фашистській Німеччині в війні проти Радянської держави, тримали у її кордонів армію, перешкождали пароплаванню між Радянським Союзом і США. Тому уряд СРСР 5 квітня 1945 р. денонсував радянсько-япон-

³³ Ахромеев С. Превосходство советской военной науки и советского военного искусства — один из важнейших факторов победы в Великой Отечественной войне. — Коммунист, 1985, № 3, с. 57.

³⁴ Великая Отечественная война: Вопр. и ответы, с. 375.

ський договір про нейтралітет. В складних умовах далекосхідного театру воєнних дій Червона Армія в короткий строк завдала поразки більш як мільйонній Квантунській армії. 2 вересня 1945 р. Японія підписала акт про капітуляцію.

Розгром фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії у роки війни мав істотний вплив на розвиток міжнародних відносин. У післявоєнні роки дістав дальшого розвитку такий ленінський принцип зовнішньополітичної діяльності СРСР, як мирне співіснування держав з різним соціальним ладом.

Існуюча нині воєнна загроза, зрослі завдання по захисту завоювань соціалізму вимагають постійної уваги партії, держави, всього радянського народу до питань дальшого зміцнення обороноздатності країни, підвищення боєздатності і боєготовності Радянських Збройних Сил з урахуванням нових історичних умов і розвитку засобів збройної боротьби. «У складній міжнародній обстановці,— заявив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, — як ніколи, важливо підтримувати обороноздатність нашої Батьківщини на такому рівні, щоб потенціальні агресори добре знали: посягання на безпеку Радянської країни та її союзників, на мирне життя радянських людей буде зустрінуте нищівним ударом у відповідь. Наші славні Збройні Сили і далі матимуть для цього все необхідне»³⁵.

Наша партія, як політичний авангард радянського народу, координує і спрямовує його зусилля на зміцнення економічної і оборонної могутності країни з урахуванням нагромадженого досвіду в роки Великої Вітчизняної війни. Радянські люди зустрічають 40-річчя Перемоги в обстановці активної підготовки до XXVII з'їзду КПРС. На з'їзді буде прийнята нова редакція Програми КПРС, розроблені стратегія і тактика на майбутні роки.

Д. Ф. Григорович

КОММУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ —
ОРГАНИЗАТОР И ВДОХНОВИТЕЛЬ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ

Резюме

В статье раскрывается организующая и вдохновляющая роль Коммунистической партии Советского Союза в годы Великой Отечественной войны как главный источник Победы советского народа над гитлеровским фашизмом и японским милитаризмом.

³⁵ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС, 11 березня 1985 року. — К., 1985, с. 12—13.

І. З. ЗАХАРОВ (Ленінград), В. М. МАІН (Іваново)

РАТНА І ТРУДОВА СПІВДРУЖНІСТЬ НАРОДІВ СРСР —
ДЖЕРЕЛО МОГУТНОСТІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» відзначається, що небувала в історії за своїми масштабами й запеклістю битва проти найбільш реакційної ударної сили імперіалізму — гітлерівського фашизму, який ставив своєю метою знищення першої у світі соціалістичної

держави, встановлення світового панування, переконливо продемонструвала непорушність дружби і братерства народів СРСР¹.

Непереборне джерело сили братніх народів виявилось в інтернаціональній згуртованості, спрямованій на зміцнення Радянської багатонаціональної держави, її захист, в героїчній боротьбі Збройних Сил на фронті, а партизанів, підпільників і патріотів — за лінією фронту; в безустанній праці робітників і селян та інтелігенції всіх національностей у радянському тилу.

Зміцнення бойової братерської співдружності народів забезпечувала ідеологічна, політико-виховна робота партії, мобілізаційна діяльність Рад, профспілок, комсомолу, громадських організацій. Неодмінним напрямом цієї діяльності було викриття злочинних цілей гітлерівців, їх людиноненависницької расистської ідеології.

Здійснюючи програму винищення одних і поневолення інших народів заради утвердження німецького панування над усім світом, фашистське керівництво заохочувало й насаджувало розбійницькі устремління у своїх підлеглих. У поширюваному на радянсько-німецькому фронті документі «Політика німецької перемоги», адресованому гітлерівському солдатові, заявлялося, що «жодна світова сила не устоїть перед німецьким натиском. Ми поставимо на коліна весь світ. Німець — абсолютний господар світу. Ти будеш вирішувати долю Англії, Росії, Америки. Ти — німець і, як належить німцю, знищуй усе живе, що чинить опір на твоєму шляху. Думай завжди про величне, про фюрера, ти — переможець. Тебе не візьмуть ні куля, ні багнет. Завтра перед тобою на колінах стоятиме весь світ»². Апологетам імперіалізму, які вихваляють національну політику гітлерівського фашизму, не вдається переписати історію. З її сторінок ніяким буржуазним фальсифікаторам не вдається викреслити того, що фашисти були найзапеклішими націоналістами, шовіністами й расистами, ворогами рівноправ'я, дружби і братерства між народами. Тому цілком закономірно, що ця політика зазнала цілковитої поразки.

В документах Комуністичної партії та її керівників була розкрита смертельна для народів СРСР небезпека вторгнення гітлерівського вермахту в межі нашої країни. У червневій (1941 р.) директиві ЦК ВКП(б) і РНК Союзу РСР «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей» та у промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня, в якій викладалися основні її положення, вказувалося, що метою віроломного нападу фашистської Німеччини на Союз РСР є знищення радянського ладу, загарбання території, поневолення народів та їх пограбування, й підкреслювалося, що вирішується питання про життя і смерть соціалістичної держави, про те — бути її народам вільними чи потрапити в неволю³. Партія висунула лозунг «Все для фронту! Все для перемоги!». У згаданих та інших документах партії була науково розроблена програма переможного ведення війни проти підступного і жорстокого ворога. В ній передбачалося «згуртувати весь народ навколо Комуністичної партії, навколо Радянського уряду для самовідданої підтримки Червоної Армії, для перемоги!»⁴.

З першого і до останнього дня війни радянські патріоти йшли в бій проти ворога зі словами: «Наша справа справедлива. Ворога буде розбито. Перемога буде за нами»⁵. Теоретичну основу переконаності наших людей в перемозі над фашизмом становили ленінські настанови

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва Ленінгр. обл., ф. 9116, оп. 1, спр. 5, в. 1, 13 зв.

³ Див.: Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їз-дів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 6, с. 19.

⁴ Там же.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6-ти т. К., 1974, т. 5, кн. 1, с. 139.

про надихаючу й організуючу силу ідей інтернаціоналізму і патріотизму. Виступаючи на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р., В. І. Ленін сказав, що «тепер здійснюється союз революціонерів різних націй», що «вам випала велика честь із зброєю в руках захищати свої ідеї... І я, товариші, певен, що коли ви згуртуєте всі військові сили в могутню інтернаціональну Червону Армію і рушите ці залізні батальйони проти експлуататорів, проти насильників, проти чорної сотні всього світу з бойовим лозунгом: «смерть або перемога!» — то проти нас не встоїть ніяка сила імперіалістів»⁶. Узагальнюючи досвід героїчної боротьби народів Країни Рад проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, Володимир Ілліч зробив висновок: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»⁷.

Благородні якості патріотів-інтернаціоналістів виховувалися у радянських людей на прикладі життя і діяльності великого патріота й інтернаціоналіста В. І. Леніна. Світлий образ любимого вождя допомагав їм бути стійкими і незламними борцями за соціалізм. Партія виховала мільйони патріотів — трудящих різних національностей, які готові були подолати будь-які труднощі й знегоди заради перемоги над ворогом.

Головний тягар боротьби на фронті винесли наші доблесні Збройні Сили. Керуючись ленінським ученням про інтернаціональний характер захисту соціалістичної Вітчизни, Комуністична партія в перші дні Великої Вітчизняної війни направила на фронт кращі партійні кадри. Серед них було близько половини членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), 270 відповідальних працівників його апарату, 500 секретарів Центральних Комітетів компартій союзних республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії, 1265 працівників обласної і районної ланки. Всього ж за роки Великої Вітчизняної війни у Збройні Сили було мобілізовано 13 850 керівних партійних працівників усіх республіканських партійних організацій⁸.

3 червня 1941 р. до листопада 1944 р. партійні організації союзних республік направили в армію і флот таку кількість комуністів (у тисячах чол.): Азербайджанська — 42,8, Білоруська — 27, Вірменська — 20,3, Грузинська — 48,1, Естонська — 0,4, Казахська — 78,9, Карело-Фінська — 4,6, Киргизька — 12,2, Латвійська — 2,3, Литовська — 1,1, Молдавська — 2, 49 крайових й обласних організацій РРФСР — 1066,6, Таджикиська — 7,6, Туркменська — 10,3, Узбецька — 37,1, Українська — 238,5. Разом за роки війни у Збройні Сили було мобілізовано понад 1640 тис. членів партії — половину всього складу територіальних організацій на початок літа 1941 р.⁹ Посилення інтернаціоналістського партійного впливу відбувалося і за рахунок прийому до ВКП(б) воїнів усіх національностей. Протягом війни партія поповнювала свої ряди за рахунок представників усіх націй і народностей країни, зміцнюючи свій вплив серед них і згуртовуючи їх навколо себе.

Комуністична партія, державні органи й громадські організації невтомно піклувалися про допомогу діючій армії та флоту шляхом створення нових військових формувань. На кінець 1941 р. організовано 286 стрілецьких дивізій, 159 стрілецьких і 76 танкових бригад¹⁰. Їх особовий склад був багатонаціональним, але більшість становили ро-

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 24.

⁷ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. — Там же, т. 38, с. 304.

⁸ Партія и армия. — М., 1977, с. 174.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 361.

¹⁰ Партія и армия, с. 179.

сіяни. У 1941 — 1942 рр. було сформовано понад 80 національних дивізій і бригад¹¹. За своїм складом вони, як і загальносоюзні, були багатонаціональними, однак більшість з них становили сини й дочки того народу, іменем якого вони називалися. Так, у момент формування 112-ї Башкирської кавалерійської дивізії в ній налічувалося 81,4% башкирів, 7-ї Естонської (згодом 118-ї гвардійської) стрілецької дивізії — 84,4% естонців¹². У цих з'єднаннях бойове навчання здійснювалося рідною мовою.

Партійні, радянські та громадські організації і трудящі піклувалися про підрозділи, сформовані в цих регіонах: їм посилали продовольчі й речові подарунки, музичні інструменти, книги, періодичні видання і листи. До них на фронт направлялися бригади артистів. Здійснювався обмін делегаціями передовиків виробництва та відповідальних працівників, з одного боку, і фронтовиків — з другого.

В ратних подвигах фронтовиків міцніла дружба народів. 24 червня 1941 р. незабутній подвиг здійснив екіпаж бомбардувального літака на чолі з командиром, відважним сином білоруського народу Миколою Гастелло. Членами цього бойового колективу були: штурман — росіянин Анатолій Бурденюк, стрілець — українець Григорій Скоробагатий і стрілець-радист — комі Олексій Калінін. Виконавши завдання по бомбардуванню ворожих військ, цей літак віддалявся від цілі. Гітлерівський зенітний снаряд пробив його бензобак. Машина загорілася. Можна було спуститися на парашутах і здатися в полон до фашистів, зберігши цим самим своє життя. Однак такою ціною рятувати його відважні льотчики не хотіли. Вони пішли на самопожертву і спрямували палаючий літак на скупчення німецької техніки на шосе Молодечно — Родошкєвичі. Ціною свого життя льотчики знищили десятки ворожих машин. Багато екіпажів, до складу яких входили представники різних національностей, повторили на фронтах Великої Вітчизняної війни безсмертний подвиг героїчної четвірки.

Прибалтику, Білорусію, Україну, Молдавію і Росію обороняли воїни всіх народів СРСР. Всюди вони захищали свою Батьківщину — єдину сім'ю соціалістичних націй і народностей. Як сталь загартовується у вогні, так і загартовувалася їх дружба в суворих випробуваннях війни. У боях за Новгород героїчний подвиг здійснив славний син російського народу, член лєнінської партії Олександр Костянтинівич Панкратов. 24 серпня 1941 р. під час штурму нашими військами Кирилівського монастиря гітлерівці відкрили сильний кулеметний вогонь, що заважало групі воїнів 28-ї танкової дивізії проникнути туди. Оцінивши дану ситуацію, політрук роти О. К. Панкратов, який очолював цю групу, у влучний момент із вигуком: «Вперед!» кинувся на кулемет. Нищівний вогонь припинився. Це допомогло нашим бійцям виконати завдання, що стояло перед ними, але герой загинув. За цей подвиг Президія Верховної Ради СРСР присвоїла О. К. Панкратову звання Героя Радянського Союзу. Після О. К. Панкратова такий самий подвиг у різний час здійснили росіяни Вячеслав Васильківський, Олександр Красілов, Леонтій Черемнов, Іван Герасименко, Олександр Матросов і Клавдій Краснояров, українці Феодосій Горбач і Олександр Шевченко, білоруси Прокопій Аврамков і Сергій Коваленко, узбек Таштемір Рустемов, киргиз Чолпонбай Тулебердієв, естонець Йосиф Лаар, татарин Газинур Гафіятуллін, марієць Зінон Прохоров, молдаванин Іон Солтис, азербайджанець Герай Асадов, вірменин Унан Аветисян, грузин Адам Кавтарадзе, абхазець Володимир Пачулія, казах Жонгази Молдагалієв, єврей Юхим Белінський, бурят Інокентій Баторов, понад 200

¹¹ Советский тыл в Великой Отечественной войне: Общ. пробл. М., 1974. кн. 1, с. 108.

¹² Центр. арх. М-ва оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 779, оп. 342, спр. 1, арк. 1; ф. 1261, оп. 484359, спр. 1, арк. 14.

воїнів різних національностей¹³. Найбільш відомим стало ім'я Олександра Матросова. Тому героїв, які здійснили такий подвиг, називають матросовцями. Однак першим серед них був Олександр Панкратов.

Красномовним виявом дружби стала оборона Києва, Одеси, Тули та інших міст. Воїни різних національностей розгромили ворожі полчища під Москвою, а згодом на Волзі, у Курській битві, що створило умови для визволення Північного Кавказу, Лівобережної України, західних областей РРФСР і східних районів Білорусії. Прикладом самовідданості й героїзму воїнів усіх національностей стала битва на Дніпрі. Від його верхньої до нижньої течії точилися кровопролитні бої. На чолі з командирами і політпрацівниками сини російського, українського, білоруського, грузинського, узбецького та інших народів виявили масовий героїзм на берегах ріки, яка протікала по території Росії, Білорусії та України. Дніпро став воістину рікою героїв. Список 2569 Героїв Радянського Союзу, що відзначилися в його форсуванні від Смоленська до Херсона, наведено у книзі «Дніпро — ріка героїв». Серед них — представники російської, української, білоруської, татарської, казахської, узбецької, вірменської, чуваської — всього 36 національностей¹⁴.

У придніпровських та інших містах і селах братніх республік зустрічали воїнів як визволителів. Загалом в рік корінного перелому у війні було визволено від фашистських загарбників дві третини окупованої ними радянської території. На цей час у Збройних Силах СРСР вирости й загартувалися в боях військові кадри всіх категорій, у тому числі офіцери та генерали. Це були люди усіх національностей нашої країни. Поряд з росіянами, які становили основну масу офіцерів, 1943 р. у Військово-Повітряних Силах Червоної Армії, наприклад, налічувалося: українців — понад 28 тис., білорусів — 5305, вірмен — 1079, татарів — 1041, грузинів — 800, чувашів — 405, мордвинів — 383, осетинів — 251 та багато представників інших національностей. Серед офіцерів бронетанкових і механізованих військ було 14 136 українців, 2490 білорусів, 830 татарів, 270 грузинів, 269 мордвинів, 250 чувашів, 136 казахів, 106 азербайджанців, 109 башкирів, 103 осетини, 75 узбеків й ін.¹⁵

Зростання військових кадрів із представників усіх народів — один з красномовних виявів досягнень ленінської національної політики. Про це свідчать героїчні подвиги воїнів Червоної Армії та Військово-Морського Флоту у битвах за визволення Правобережної України, Молдавії, Білорусії, Прибалтики, Карелії й за межами СРСР — в Європі та Азії. Зокрема, в ході Берлінської операції з честю виконували свої бойові завдання багатонаціональні з'єднання і об'єднання Червоної Армії: 14-а артилерійська Червонопрапорна дивізія прориву, в якій були воїни 17 національностей, 12-а мотострілецька Волноваська Червонопрапорна орденів Суворова і Богдана Хмельницького бригада — 30, 11-а окрема гвардійська важка танкова Корсунська Червонопрапорна ордена Суворова бригада — 23, 3-я ударна армія — 36, 89-а Вірменська Таманська ордена Червоної Зірки стрілецька дивізія — до 20, 416-а Азербайджанська Таганрозька Червонопрапорна ордена Суворова стрілецька дивізія — понад 30, 16-а гвардійська кавалерійська Башкирська Чернігівська орденів Леніна, Червоного Прапора і Суворова кавалерійська дивізія, в якій були воїни 25 національностей¹⁶.

¹³ Шкадаревич И. И. Бессмертный подвиг Александра Матросова. — М., 1967, с. 119—120.

¹⁴ Днепр — река героев: Свидетельства всенарод. подвига. — Киев, 1983, с. 275—363.

¹⁵ История Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945. М., 1964, т. 3, с. 222.

¹⁶ ЦАМО СРСР, ф. 233, оп. 2734, спр. 125, арк. 87, 160, 173, 271, 635; ф. 987, оп. 480831, спр. 1, арк. 10; ф. 1468, оп. 163679, спр. 1, арк. 12; ф. 1076, оп. 357752, спр. 1, арк. 52 зв.

Масовий героїзм у боях проти гітлерівських загарбників і японських мілітаристів виявив особовий склад Військово-Морського Флоту. На його кораблях і в частинах служили червонофлотці й командири 97 національностей¹⁷.

Багатьом частинам і з'єднанням присвоєно почесні найменування визволених ними міст і населених пунктів. За роки війни радянські полки й дивізії були нагороджені орденами понад 10 900 разів, а 29 частин і з'єднань удостоєно п'яти і більше орденів. 5300 тис. військово-службовців одержали ордени, а 7580 тис. — медалі. Всього за роки війни таким чином відзначено більш як 7 млн. радянських воїнів¹⁸. Понад 11 тис. 600 синів і дочок ста націй і народностей удостоєно звання Героя Радянського Союзу. 112 з них були нагороджені другою медаллю «Золота Зірка». До славної плеяди двічі Героїв Радянського Союзу належать: росіяни П. І. Батов, Є. Я. Савицький, О. І. Родимцев, українці Д. Д. Лелюшенко, П. С. Рибалко, білоруси І. Й. Гусаковський, І. Г. Якубовський, поляк К. К. Рокоссовський, вірменин Н. Г. Степанян, татарин С. Амет-Хан, казах Т. Я. Бегельдінов, башкир М. Г. Гареев, єврей Д. А. Драгунський, осетин І. О. Плієв, карел О. С. Смирнов та ін. Українець генерал-полковник авіації І. М. Кожедуб, росіяни маршал авіації О. І. Покришкін та Маршали Радянського Союзу С. М. Будьониний і Г. К. Жуков тричі були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. В 1956 р. Г. К. Жукова нагороджено четвертою медаллю «Золота Зірка».

Незламна сила непорушної братерської дружби соціалістичних націй і народностей СРСР виявилася, зокрема, на тимчасово окупованій фашистами території західних регіонів країни. В Молдавії, на Україні, в Білорусії, Прибалтиці, Карелії та західних областях і краях Росії патріоти з перших днів вторгнення гітлерівських орд піднялися на захист збудованого ними соціалістичного суспільства. Радянські громадяни всіх національностей розуміли, що їх патріотичний та інтернаціональний обов'язок перед народами СРСР і прогресивним людством полягає в тому, щоб зривати всі заходи фашистського «нового порядку», знищувати окупантів й допомагати Червоній Армії швидше вигнати їх з наших міст і сіл. 30 травня 1942 р. редактор однієї з фашистських газет доповідав імперському міністру в справах окупованих східних областей А. Розенбергу: «Сьогодні партизанська війна охопила всю Білорусію, майже всі ліси заповнені ними. Деякі частини районів знаходяться під їх владою. Нападу зазнають цілі міста... Партизанська війна загрожує перетворитися в тиловий фронт німецької армії»¹⁹. І це — свідчення самого ворога.

Серед партизанів і підпільників були представники всіх народів багатонаціональної Радянської держави. Наприклад, у партизанських загонах Карелії воювали проти фашистських окупантів сини і дочки 30 національностей Союзу РСР²⁰. Більшість бійців і командирів загонів народних месників Прибалтики становили естонці, латиші й литовці. Їх соратниками були вихідці з інших народів. 62,5% загальної кількості партизанів Литви становили литовці, 21% — росіяни, 7,5% — євреї, 3,5% — поляки та 2% — українці й білоруси і 1,5% — представники інших національностей. Серед 92 командирів партизанських загонів було 69 литовців, 12 росіян, 4 українці, 4 євреї, 1 білорус і 1 поляк²¹.

¹⁷ Там же, ф. 1076, оп. 357752, спр. 1, арк. 52 зв.

¹⁸ История второй мировой войны, 1939—1945: В 12-ти т. М., 1982, т. 12, с. 49.

¹⁹ Непокоренная Белоруссия: Воспоминания и ст. о всенар. партизан. движении в Белоруссии в годы Великой Отечеств. войны (1941—1945 гг.). — М., 1963, с. 16.

²⁰ Яковлев И. С. В лесах Карелии. — В кн.: Советские партизаны: Из истории партизан. движения в годы Великой Отечеств. войны. М., 1963, с. 639.

²¹ Штарас П. Ф. В едином строю. — Там же, с. 636, 637.

Про багатонаціональний склад партизанів, зокрема, Ленінградської області можна судити з 4-го полку 3-ї партизанської бригади ім. Германа. У ньому в 1943 р. з 885 бійців і командирів налічувалося: росіян — 749, вірмен — 65, українців — 20, білорусів — 10, татарів — 3, грузинів — 1, литовців — 1, карелів — 1, фіннів — 1, представників інших націй — 30. І в інших регіонах нескореної землі російської було таке ж приблизно співвідношення національного складу. Так, в Орловській області поруч билися близько 17,5 тис. росіян, 4 тис. українців, 2,5 тис. білорусів і 1,6 тис. представників інших національностей. У цілому ж серед народних месників центральних областей РРФСР було 52,9% росіян, 33,9 — білорусів, 5,9 — українців, 7,3% — синів і дочок інших націй²². На Північному Кавказі вели боротьбу проти ворога партизани і партизанки 30 національностей²³. У Молдавії пліч-о-пліч з молдаванами проти окупантів боролися росіяни, українці, білоруси, болгары, євреї, гагаузи та ін. «Дружба, товарицькість, допомога і взаємовиручка, — згадає колишній партизан В. Л. Шапорда, — були непорушними нормами нашої поведінки»²⁴.

За вигнання гітлерівських окупантів з території Радянської України вели боротьбу народні месники 62 національностей СРСР. Тільки в п'яти з'єднаннях українських партизанів — Я. І. Мельника, М. І. Наумова, С. А. Ковпака, А. З. Одухи та Я. І. Сиворонова — героїчно боролися проти фашистських загартників представники 19 національностей, у тому числі українці (46%), росіяни (31%), білоруси (6,2%), а також вірмени, поляки, євреї, грузини, татари, казахи, узбеки, чехи, азербайджанці, таджики та ін.²⁵ Всесвітньовідома підпільна партійно-комсомольська організація «Молода гвардія» вела мужню боротьбу в Краснодарі на Ворошиловградщині. З 70 активних її членів росіяни було 53 чол., українців — 11, білорусів — 2, молдаван — 1. Подвиг юних патріотів-інтернаціоналістів увічнено в експозиції Державного музею «Молода гвардія». Вручаючи музею орден Дружби народів, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський сказав: «Наші торжества є яскравим свідченням всенародного визнання безсмертного подвигу молодогвардійців. ... Тільки в умовах соціалізму могли вирости такі богатирі духу, полум'яні патріоти своєї Батьківщини, якими були молодогвардійці»²⁶.

На окупованій території Білорусії разом з білорусами, які становили понад 71,19% загальної кількості партизанів, у загонах і бригадах билися 19,2% росіян, 3,9% українців, 5,7% представників інших націй та народностей нашої неосяжної Вітчизни. В рядах цих народних месників налічувалося також понад 1,2 тис. іноземців-антифашистів: поляків, словаків, німців, французів та ін.²⁷ Білоруські партизани постійно й нещадно винищували гітлерівців на всій території республіки, включаючи Мінськ, який став для останніх пороховою бочкою. За визначні заслуги перед соціалістичною Батьківщиною, мужність і героїзм, виявлені мінчанами в боротьбі проти фашистських окупантів, велику роль у розгортанні всенародного партизанського руху в Білорусії її столицю удостоєно почесного звання «Місто-Герой».

За хоробрість, стійкість і мужність у боротьбі проти фашистських окупантів близько 200 тис. партизанів і підпільників усіх національно-

²² Партійное подполье: Деятельность подпол. парт. органов и орг. на оккупир. сов. территории в годы Великой Отечеств. войны. — М., 1983, с. 331.

²³ Касаткин М. А. В тылу немецко-фашистских армий «Центр». — М., 1980, с. 209.

²⁴ Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941 — 1945: Сб. документов. — Кишинев, 1976, с. 25.

²⁵ Бычков Л. Н. Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.: (Крат. очерк). — М., 1965, с. 420.

²⁶ Рад. Україна, 1982, 13 жовт.

²⁷ Партизанские формирования Белоруссии в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941 — июль 1944). — М., 1983, с. 16.

стей удостоєно державних нагород, у тому числі понад 127 тис.— медалі «Партизану Вітчизняної війни» I і II ступенів. 249 учасникам все-народної боротьби присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а С. А. Ковпаку і О. Ф. Федорову було двічі вручено медаль «Золота Зірка»²⁸. Боротьба радянських патріотів-інтернаціоналістів у тилу ворога — яскраве втілення великої сили нерушимої дружби народів СРСР.

Переконаливим виявом цієї дружби була самовіддана праця багатонаціональних колективів робітників, селян та інтелігенції всіх республік Країни Рад у роки війни. Ленінські ідеї патріотизму, дружби й інтернаціоналізму згуртували їх на розв'язання трудових завдань воєнного часу. Евакуйовані із західних республік промислові та сільськогосподарські підприємства, навчальні заклади, наукові установи і мільйони людей були розміщені у східних республіках країни. Їх населення по-братерському приймало росіян, карелів, естонців, латишів, литовців, українців, молдаван, представників інших народів. Спільними зусиллями вони в короткі строки монтували устаткування і з кожним днем виробляли все більше продукції для фронту. Так, росіяни, українці та їх брати і сестри інших національностей розмістили евакуйоване устаткування тракторних заводів Ленінграда й Харкова на базі Челябінського тракторного заводу і налагодили виробництво танків. Це зумовило народження Танкограда, який дав фронтові 18 тис. танків і самохідних гармат, 48,5 тис. танкових моторів. Уральці та харків'яни встановили евакуйоване з Харкова устаткування танкового заводу ім. Комінтерну в корпусах одного з уральських підприємств. Багатонаціональний колектив танкобудівників за час війни випустив 35 тис. найкращих у світі середніх танків — Т-34. В СРСР за роки війни було випущено 102,8 тис. танків і самохідних артилерійських установок, а в «рейху» — 46,3 тис. танків і штурмових гармат²⁹.

Швидкому збільшенню випуску танків ефективно сприяла творча праця колективу науково-дослідного Інституту електрозварювання Академії наук УРСР на чолі з академіком АН УРСР Є. О. Патонем. Ця установа, евакуйована з Києва, була розташована під одним дахом з танковим заводом ім. Комінтерну. За п'ять місяців патонівці вперше у світі впровадили технологію автоматичного зварювання під флюсом бронекорпусів танків. За цей науковий подвиг Є. О. Патона було удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці, а його соратників — нагороджено орденами та медалями. В їх числі був і син академіка, нинішній керівник цього інституту і президент АН УРСР академік Б. Є. Патон.

Яскравим свідченням дружби народів була трудова діяльність у роки війни багатонаціональних колективів будівників. На спорудженні Челябінської ТЕЦ було зайнято 7200 робітників, робітниць та інженерно-технічного персоналу 44 національностей, у тому числі: росіян — 3850, українців — 750, білорусів — 175, башкирів — 150, євреїв — 400, узбеків — 120, казахів — 175, чувашів — 130, молдаван — 164 і татар — 530³⁰. З допомогою виробничих колективів металургійних підприємств Уралу і Донбасу будівники Узбекистану спорудили перший в республіці металургійний завод. Він став свідченням нерушимої дружби народів, її великої сили. Недаремно говориться в узбецькому прислів'ї: «Чиста джерельна вода, чудова квітка троянди, міцна сталь, але чистіше води, краще квіток, міцніше сталі — дружба радянських народів».

Використовуючи переваги соціалістичного колгоспного ладу, своєю безустанною працею багатомільйонне і багатонаціональне селянство

²⁸ Партийное подполье, с. 343.

²⁹ История второй мировой войны, 1939—1945, т. 12, с. 168, 200.

³⁰ Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне, 1941—1945: Сб. документов и материалов. — Челябинск, 1967, с. 228.

забезпечувало фронт і міста хлібом, а промисловість — сільськогосподарською сировиною. За 1941 — 1944 рр. заготовлено 4312 млн. пудів зерна, тимчасом як у роки першої світової війни в дореволюційній Росії — лише 1399 пудів³¹.

Бойовим союзником дружніх класів робітників і селян СРСР у захисті соціалістичної Вітчизни була багатонаціональна інтелігенція. Всі її загани — вчені, конструктори, інженери, техніки, письменники, журналісти, архітектори, художники, артисти, лікарі, вчителі, співробітники партійних, радянських, профспілкових, комсомольських та інших організацій й установ — самовіддано працювали в дні війни, виконуючи завдання для фронту, для перемоги над ворогом. Під керівництвом Комуністичної партії і Радянського уряду наша інтелігенція у тяжких умовах війни збагатила передову радянську науку й техніку, культуру та мистецтво новими визначними відкриттями і досягненнями, плідно працювала в галузі охорони здоров'я, освіти й тим самим внесла свій вклад у справу розгрому фашистських загарбників.

Високопродуктивною працею народів СРСР було створено злагоджене військово-господарство, а республіки, краї, області й міста перетворено в могутні арсенали фронту, які місяць у місяць нарощували виробництво продукції для перемоги над ненависним ворогом.

Богатирським подвигом дружньої сім'ї радянських народів стало відродження районів, визволених від фашистської окупації. Братерську допомогу цим районам подали трудящі східних регіонів. В усіх союзних республіках у вересні — жовтні 1943 р. відбулися пленуми ЦК Компартій і збори партійних активів, на яких були прийняті рішення про подання допомоги Радянській Україні³². Не менш як 50 обласних шефських комітетів керували в РРФСР поданням братерської допомоги визволеним районам УРСР. Зокрема, у відродженні Донбасу взяли участь 17 областей Російської Федерації, Башкирська, Мордовська, Марійська АРСР, Карело-Фінська, Грузинська і Казахська РСР. Кілька тисяч ешелонів з необхідним устаткуванням, матеріалами, продовольством, одягом надійшли з цих регіонів протягом 1943 — 1945 рр. в Донецький край. Такий же масовий характер мало шефство над відбудовою Дніпрогесу, Криворіжжя, Нікополя, Марганця. За 1943 — 1945 рр. сільське господарство України одержало як допомогу від братніх народів 11 тис. тракторів, понад 7 тис. вантажних автомашин, більш як 1000 комбайнів, 311 тис. коней, 284 тис. голів великої рогатої худоби³³. Під керівництвом партійних організацій населення визволених районів наполегливо відроджувало свої міста і села, підприємства й установи. Ефективна допомога була подана також Молдавії, Білорусії, Литві, Латвії, Естонії, Карелії та західним областям РРФСР. Небачений розмах робіт по відбудові народного господарства усіх цих районів у тяжкі воєнні роки був свідченням життєвості ленінської дружби народів.

Дружбу наших народів переконливо ілюстрували добровільні внески особистих коштів у фонд оборони соціалістичної Батьківщини, на будівництво бойової техніки для діючих армій і флотів, виготовлення і збирання теплих речей та подарунків для фронтовиків, передплата державних воєнних позик, реалізація білетів грошово-речових лотерей та інші загальнонародні кампанії воєнного часу. Нічого не шкодували радянські патріоти будь-якої національності для розгрому ворога. Це було яскравим свідченням їх високих якостей інтернаціоналістів, борців за зміцнення нерозривної дружби соціалістичних націй і народностей СРСР.

³¹ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945: Крат. история. — М., 1970, с. 571.

³² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, с. 453.

³³ Коваль М. В. Социалистическая экономика — важнейший источник победы советского народа в Великой Отечественной войне. — Киев, 1984, с. 44—45.

У роки Великої Вітчизняної війни з особливою силою виявились у наших людей всіх національностей такі чудові загальнорадянські риси, як відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, ратний і трудовий героїзм, висока трудова і громадсько-політична активність, непримиренність до експлуатації та гноблення, національних і расових передсудів, класова солідарність з трудящими всіх країн. Роки війни проти фашистських агресорів відіграли помітну роль у формуванні нової історичної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

Сьогодні, коли трудящі всіх країн згуртовуються навколо держав реального соціалізму для наступальної боротьби за мир і соціальний прогрес, запорукою цієї боротьби є велика і непереможна сила дружнього єднання народів.

И. З. Захаров, В. Н. Маин

РАТНОЕ И ТРУДОВОЕ СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ СССР —
ИСТОЧНИК МОГУЩЕСТВА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье раскрывается деятельность партии по укреплению боевого, трудового, идейно-политического союза народов СССР в 1941—1945 гг. Показан интернациональный характер борьбы нашего народа против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны.

І. Ф. КУРАС (Київ)

ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НЕЛЕГАЛЬНОГО ЦК КП(б)У
(жовтень 1942 — червень 1943 рр.)

У своїй повсякденній роботі історик найчастіше доводиться зустрічатись з двома найпоширенішими труднощами: неповнотою або й навіть повною відсутністю історіографії з досліджуваного питання і наявністю значної кількості наукових, документальних, мемуарних та художніх видань. Порушене питання поєднує в собі обидві ці складності. Дійсно, діяльність нелегального ЦК КП(б)У, з одного боку, немов би посередньо відображено у літературі про партизанський рух, партійне і комсомольське підпілля на Україні, про діяльність окремих членів ЦК, легендарних героїв і організаторів всенародної боротьби в тилу ворога. З другого боку, безпосередньо про діяльність нелегального ЦК за повоєнні роки не опубліковано ґрунтовного спеціального дослідження. Побіжно про це сказано в багатотомній «Истории Коммунистической партии Советского Союза», «Нарисах історії Комуністичної партії України»¹, наукових виданнях останніх років² і в окремих статтях³.

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 474—476; Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 519—520.

² Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980, с. 184—185.

³ Макаров Н. И. Партийное подполье и его роль в организации всенародной борьбы во вражеском тылу. — В кн.: Партия во главе народной борьбы в тылу врага. 1941—1944. — М., 1976, с. 52 та ін.

Однією з причин, поряд з іншими, є недостатня інформованість про документальну джерельну базу з вказаного питання. В даному повідомленні зроблена спроба дати загальний огляд складу документів нелегального ЦК КП(б)У, охарактеризувати основні їх групи, показати значення тієї інформації, яку вони містять, для висвітлення партійного керівництва всенародною боротьбою проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території республіки.

Кожне минуле після травня 1945 р. десятиліття все яскравіше, повніше і всебічніше висвічує всевітньо-історичне значення перемоги **радянського народу у Великій Вітчизняній війні**, натхненником і організатором якої була ленинська партія. Своєю багатогранною теоретичною, організаторською, ідеологічною діяльністю партія забезпечила єдність політичного, державного і воєнного керівництва. На її заклик на справедливу, священну битву з фашизмом піднялась вся країна.

Комуністична партія очолила всенародну боротьбу в тилу ворога, надала їй небаченого в історії війни розмаху і ефективності. «Значний вклад в Перемогу над фашистськими загарбниками,— відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»,— внесли партизани і підпільники»⁴. Перетворення партизанського руху і підпільної боротьби у важливий фактор стратегічного значення, в одну із вирішальних умов перемоги над ворогом стало можливим завдяки тому, що Комуністична партія з перших днів війни надала народній боротьбі в тилу ворога організованого характеру, чітко визначила принципи і організаційні основи партійного керівництва патріотичною боротьбою радянських людей за лінією фронту, її місце і роль у священній війні з фашистськими загарбниками.

Керівництву всенародною боротьбою на окупованій ворогом території надавало першочергового значення Верховне командування Радянської Армії, командування фронтів і армій, державні органи, центральний, республіканські і обласні штаби партизанського руху. Однак вирішальна роль належала системі партійного керівництва — від ЦК ВКП(б) до первинних партійних організацій. При цьому організаційні форми партійного керівництва видозмінювались у відповідності до політичних і військово-стратегічних завдань, особливостей підпільно-партизанського руху в окремих регіонах, в різних республіках. Партія виявляла постійну турботу про вдосконалення цих форм.

Одним із конкретних свідчень творчого підходу Комуністичної партії до цього питання є постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. про створення нелегального ЦК КП(б)У. З метою перетворення партизанського руху на Україні у всенародний рух проти німецьких окупантів, говорилось в цьому документі, сформувати нелегальний ЦК КП(б)У в кількості 17 осіб членів ЦК КП(б)У і кількох осіб, які займаються партизанським рухом (Корнієць Л. Р., Коротченко Д. С., Гречуха М. С., Старченко В. Ф., Співак М. С., Федоров О. Ф., Сергієнко В. Т., Строкач Т. А., Гайовий А. І., Берга В. А., Хоменко Я. О., Зленко А. Н., Сиромолотний І. К., Ковпак С. А., Сабуров О. М., Куманьок П. Х., Руднев С. В.) з дислокацією у Москві⁵. Таким чином, до його складу увійшли керівники партійної організації України і уряду республіки, члени і кандидати у члени ЦК (12 з 71), обраного на XV з'їзді КП(б)У (1940 р.), секретарі ряду обкомів партії, які діяли в тилу ворога, командири і комісари партизанських з'єднань.

Постанову ЦК ВКП(б) про створення нелегального ЦК КП(б)У було прийнято в той час, коли на радянсько-німецькому фронті назрівав вирішальний перелом і народна війна в тилу ворога набирала

⁴ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

⁵ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Указ. соч., с. 184—185.

особливо великого значення. Вона вимагала постійної уваги і керівництва. Обставини ж склались так, що більшість членів ЦК КП(б)У, обраного напередодні війни, перебували на фронтах або були зайняті на відповідальних ділянках військово-господарської роботи і не могли взяти безпосередньої участі в організації партизанського руху на Україні. Потрібно було створити спеціальний керівний центр, своєрідний надзвичайний партійно-політичний орган. Ним і став нелегальний ЦК КП(б)У. Вся його діяльність (з 2 жовтня 1942 р. до 29 червня 1943 р.) проходила під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і була підпорядкована головній меті, поставленій партією — перетворити партизанський рух на Україні у всенародний рух проти фашистських загарбників.

У факті створення нелегального керівного партійного органу в умовах Великої Вітчизняної війни знайшов своє конкретне відображення досвід роботи більшовицьких організацій в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Нагадаємо, що вже незабаром після окупації молодой Радянської республіки кайзерівськими військами Перший з'їзд КП(б)У (5—12 липня 1918 р.) в резолюції з організаційного питання відзначив, що «ЦК КПУ організує в Росії, для допомоги з Росії партійним організаціям на Україні, Закордонне бюро КПУ, яке веде і об'єднує всю роботу в Росії»⁶. На пленумі ЦК КП(б)У у жовтні 1918 р., було визначено його персональний склад: Ф. А. Сергеев (Артем), Е. І. Квірінг, Й. В. Сталін, О. Я. Епштейн (Яковлев): і місце його перебування — м. Орел⁷.

Влітку 1919 р., коли територію республіки захопили денікінські війська, було створено Зафронтбюро ЦК КП(б)У. Його головним завданням була організація повстанського партизанського руху в білогвардійському тилу, координація дій повстанців з реввійськрадами і політвідділами відповідних фронтів і армій, добір і відправка з цією метою партійних працівників, створення нелегальних партійних організацій. Активну участь в діяльності цього органу, який працював під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, брали С. В. Косіор, В. П. Затонський, П. І. Буценко та інші керівні партійні працівники. Щодо місця перебування Зафронтбюро, то воно визначалось мінливою військовою ситуацією і в різний час знаходилося в Москві, Києві, Брянську, Серпухові, Кременчузі⁸.

Таким чином, в діяльності нелегального ЦК КП(б)У не тільки у повній мірі втілювався досвід партійного будівництва періоду громадянської війни, а перш за все специфіка діяльності керівного партійного органу такого рівня в екстремальних, принципово нових умовах небаченого за своїми масштабами безкомпромісного воєнного протистояння двох суспільно-політичних систем.

Із багатьох особливостей відзначимо тільки дві. По-перше, нелегальний ЦК КП(б)У, починаючи із середини листопада 1942 р. і до початку лютого 1943 р., поряд з вирішенням завдань по керівництву партизанським рухом і діяльністю підпілля розглядав і багато інших важливих питань. Це мало особливе значення, оскільки основний склад ЦК КП(б)У, його керівні органи — Політбюро, Оргбюро і Секретаріат деякий час своїх засідань не проводили. По-друге, до складу нелегального ЦК КП(б)У поряд з партійними працівниками, які знаходились в радянському тилу, було введено секретарів Сумського і Чернігівського підпільних обкомів КП(б)У П. Ф. Куманька і О. Ф. Федорова, які діяли в тилу ворога, а також командирів партизанських з'єднань С. А. Ковпака, і О. М. Сабурова, комісара Сумського партизанського з'єднання С. В. Руднева. Пізніше в тил ворога для постійної роботи

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1978, т. 1, с. 24.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 13, арк. 14—15.

⁸ Там же, оп. 7, спр. 1, арк. 32; оп. 18, спр. 6, арк. 5.

було направлено члена нелегального ЦК, секретаря Ровенського підпільного обкому партії В. А. Бегму. В партизанські з'єднання і загони з особливими завданнями вилітали також члени нелегального ЦК Д. С. Коротченко, Т. А. Строкач, І. К. Сиромолотний. В цілому із 17 членів нелегального ЦК КП(б)У в різний час 9 його членів знаходилось за лінією фронту, на окупованій ворогом території України. Їх діяльність, особливо перебування в тилу ворога групи відповідальних працівників ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і Українського штабу партизанського руху на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком (з 19 квітня до 5 липня 1943 р.) мали важливе політичне значення, сприяли нарощуванню масштабів і ефективності партизанського руху.

За скупими, лаконічними рядками документів, створених нелегальним ЦК КП(б)У, простежується величезна за своїм значенням і наслідками організаторська і політична робота Компартії України, спрямована на залучення до боротьби з ненависним ворогом найширших верств населення тимчасово окупованої території республіки, на подання всебічної допомоги радянським військам. Ця невелика — всього 15 справ — колекція документів, яка входить до складу фонду ЦК Компартії України, є унікальною за своїм значенням для дослідження діяльності республіканської партійної організації в роки війни. Документи хронологічно охоплюють період з 5 жовтня 1942 р. до 11 червня 1943 р. і розкривають основні напрями його діяльності. За той час відбулось 10 засідань ЦК, на яких було розглянуто 323 питання*, в тому числі 165 безпосередньо пов'язаних з підпільно-партизанським рухом. Переважна більшість постанов приймалась опитуванням, що цілком відповідало оперативному характеру роботи цього органу. Як правило, на засіданнях головував Голова Раднаркому України Л. Р. Корнієць, а на двох останніх (протоколи № 9 і 10) — Голова Президії Верховної Ради Української РСР М. С. Гречуха. Серед документів — матеріали наради групи членів нелегального ЦК КП(б)У на чолі з Д. С. Коротченком, яка відбулась 28—29 травня 1943 р. з командирами і комісарами ряду партизанських з'єднань, які дислокувались на Поліссі⁹.

Розглянуті нелегальним ЦК КП(б)У питання підпільно-партизанського руху дають досить повну уяву про основні напрями його діяльності по керівництву всенародною боротьбою в тилу ворога. Умовно їх можна розділити на кілька груп. До першої слід віднести документи, які мали принципіальне значення для посилення партійного керівництва народною війною і розширення її масштабів. Це перш за все постанова від 5 жовтня 1942 р. «Про розвиток народного партизанського руху на Україні», яка відіграла виключно важливу роль в розширенні і збагаченні форм боротьби в тилу фашистських окупантів на території України, залученні до неї широких мас трудящих, нарощуванні ударів по загарбникам. Цією постановою було вирішено ряд дуже важливих питань, спрямованих на посилення партійного керівництва партизанським рухом, зміцнення і поглиблення зв'язків підпільних партійних організацій з діючими партизанськими формуваннями, на розвиток підпільної боротьби у великих містах і промислових центрах, активізацію масово-політичної роботи серед партизанів і населення окупованих районів республіки.

Нелегальний ЦК КП(б)У звернув особливу увагу на необхідність посилення диверсійних дій на найважливіших комунікаціях. Перед УШПР було поставлено завдання встановити постійний зв'язок з великими партизанськими загонами, які діяли на території Сумської, Чернігівської, Житомирської, Вінницької, Харківської, Дніпропетров-

* В «Нарисах історії Комуністичної партії України» неточно називається шифра 270 (с. 520).

⁹ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Указ. соч., с. 192.

ської, Кіровоградської та інших областей, надати їм допомогу озброєнням, боеприпасами, іншим необхідним майном.

ЦК запропонував сформувати і підготувати 100 організаційних груп загальною чисельністю 1000 чол. для наступного перебезування їх на окуповану територію і створення на їх базі нових партизанських загонів. Було вирішено також створити оперативні групи ЦК КП(б)У у складі 3—5 відповідальних партійних працівників і фахівців для організації і керівництва підпільно-партизанським рухом в тих областях, де не було підпільних обкомів партії¹⁰.

Важливе значення мали постанови нелегального ЦК КП(б)У «Про роботу Чернігівського підпільного обкому КП(б)У» (13 листопада 1942 р.), «Про стан підпільних партійних організацій України» (10 грудня 1942 р.)^{*}, «Про посилення розвідувальної роботи партизанських загонів і підпільних організацій України в інтересах Червоної Армії» (25 січня 1943 р.), ряд постанов про затвердження складу Волинського, Житомирського, Кам'янець-Подільського, Ровенського, Сумського і Чернігівського підпільних обкомів КП(б)У, ряду підпільних міськкомів і райкомів партії цих та інших областей, штабів партизанського руху на Житомирщині, Київщині, Сумщині, Чернігівщині¹¹.

Центральне місце в діяльності нелегального ЦК КП(б)У належало підвищенню бойовитості підпільних партійних організацій, посиленню партійного керівництва народною війною в тилу ворога. Це завдання набирало особливого значення у зв'язку з тим, що наприкінці 1942 р. після оточення гітлерівських військ під Сталінградом, Червона Армія вступила на багатотраждальну землю Радянської України. Партизани, підпільники, всі радянські патріоти були покликані подавати всемірну допомогу радянським військам, посилити удари по окупантах.

Було намічено широку програму створення на окупованій території розгалуженої сітки підпільних обкомів, міськкомів, райкомів партії, первинних підпільних організацій, перед якими ставилось завдання керівництва всіма формами боротьби в тилу ворога і в першу чергу партизанським рухом. Зокрема, передбачалось створити ряд підпільних обкомів, 39 міськкомів і райкомів партії, відрядити на окуповану територію Київської, Харківської, Полтавської, Вінницької, Кам'янець-Подільської, Ворошиловградської, Львівської, Ровенської, Дніпропетровської, Сталінської, Кіровоградської, Запорізької і Волинської областей уповноважених ЦК КП(б)У з групами відповідальних працівників, а в районі цих областей — парторганізаторів ЦК КП(б)У.

Нелегальний ЦК КП(б)У запропонував підпільним обкомам партії і уповноваженим Центрального Комітету по областях в місячний строк оформити в усіх партизанських загонах первинні парторганізації і представити на затвердження секретарів діючих підпільних партійних комітетів. ЦК рекомендував підпільним парторганізаціям приймати до лав партії відданих справі боротьби з фашизмом людей, створювати нові підпільні партійні організації, розширяти їх зв'язки з населенням, посилювати серед нього політичну роботу, вміло використовувати нелегальні можливості. Відділам ЦК і УШПР було доручено систематично вивчати і узагальнювати досвід боротьби з окупантами, поширювати його і втілювати в практику діяльність підпільників і партизанів.

¹⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 8—10.

^{*} В ході підготовки постанови 26 листопада 1942 р. на засіданні нелегального ЦК КП(б)У було обговорено доповідь завідуючого оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У А. Н. Зленка про стан роботи підпільних парторганізацій України.

¹¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. В 3-х томах. Документы и материалы. — Киев, 1980, т. 1, с. 453—455; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 14—19; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 101; оп. 9, спр. 2, арк. 61.

Значну роль у розгортанні партизанського руху на тимчасово окупованій території України відіграла постанова нелегального ЦК КП(б)У про посилення розвідувальної роботи партизанських загонів і підпільних організацій в інтересах Червоної Армії. В результаті активізації цієї роботи в 1943 р. порівняно з 1942 р. обсяг розвідувальної інформації, яка надійшла від партизанів України, зріс більше, ніж в 4 рази. Вона дістала високу оцінку видатних радянських полководців¹². Так, 7 вересня 1944 р. начальник Головного розвідувального управління Наркомату оборони СРСР писав начальнику УШПР: «Розвідувальні дані по арміях наших противників, які надходять від Вас, дуже цінні. У своїй більшості відомості виявились правдивими і підтверджувались наступним ходом подій. Отримання зазначених даних і в майбутньому є дуже бажаним»¹³.

Друга група документів розкриває керівництво з боку нелегального ЦК КП(б)У діяльністю Українського штабу партизанського руху. З цих питань було прийнято 16 постанов. Серед них — про затвердження поданих штабом оперативних планів бойових дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 рр. і весняно-літній період 1943 р., про вдосконалення структури і штатів УШПР, про зміцнення штабу кадрами партійних і радянських працівників, про створення в системі УШПР партизанського госпіталь-санаторія і школи особливого призначення для підготовки спеціалістів мінно-підривної справи та ін.

Особливої уваги нелегальний ЦК КП(б)У надавав плануванню бойової діяльності партизанів. Розробка оперативних планів розвитку партизанського руху дозволила найбільш раціонально використовувати людські і матеріальні ресурси, спрямовувати удари партизанів на ті об'єкти в тилу ворога, які впливали на хід подій на фронтах. Такі цільові плани сприяли об'єднанню зусиль численних партизанських формувань в рамках єдиного задуму, забезпечували ефективну взаємодію партизанів і регулярних військ Радянської Армії. «Загальні завдання партизанським силам,— писав маршал Г. К. Жуков,— ставились ЦК ВКП(б) і Ставкою Верховного Головнокомандування. У відповідності до обстановки вони конкретизувались на місцях парт-організаціями і органами партизанського руху»¹⁴. Так, в процесі виконання плану дій партизанських загонів України на зимовий період 1942/1943 рр. партизанський рух поширився на Правобережну Україну. Сюди було переведено загартовані в боях партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова і Я. У. Мельника, що створило передумови для наступного розгортання активних партизанських операцій в західних і південно-західних областях Української РСР.

За період з жовтня 1942 р. до березня 1943 р. чисельність партизанських формувань на Україні збільшилась майже в три рази¹⁵. Важливим джерелом поповнення лав народних месників став партизанський резерв з місцевого населення, який, за неповідомленими даними, налічував 200 тис. чоловік¹⁶. Ще більшого розмаху партизанський рух набрав в ході реалізації заходів, передбачених планом бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 р., який 5 квітня було затверджено нелегальним ЦК КП(б)У¹⁷.

Виконуючи директиви ДКО і Ставки, ЦК КП(б)У зосередив основні зусилля партизанів України проти комунікацій ворога, розгор-

¹² Підрахунки за звітними даними УШПР—ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 5, спр. 1, арк. 75—79.

¹³ Там же, спр. 154, арк. 14.

¹⁴ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. Втор. доп. изд. — М., 1974 т. 1, с. 339.

¹⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 35—38, 47—55.

¹⁶ Там же, спр. 43, арк. 76, 84—85.

¹⁷ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятыи В. Н. Указ. соч., с. 188—189.

нувши небачену за своїми масштабами і ефективністю «битву на рейках». Під постійними ударами месників знаходилося 40 залізничних напрямів і дільниць загальною довжиною близько 4 тис. км¹⁸. Повідомляючи в середині серпня 1943 р. Верховному Головнокомандуючому Й. В. Сталіну про хід виконання плану на весняно-літній період, ЦК КП(б)У писав: «Партизанські загони України, які діють на комуніфікаціях, змусили противника не тільки посилити охорону і оборону залізниць, але й відтягнули на себе більше 100 тисяч регулярних військ, які передбачались для використання на радянсько-німецькому фронті...»¹⁹.

Третя група об'єднує документи, які свідчать про велику увагу нелегального ЦК КП(б)У до питань ідеологічного забезпечення всенародної боротьби в тилу ворога. З цією метою було прийнято постанови про проведення партійно-політичної роботи в новостворених партизанських формуваннях, про організацію поширення листівок і газет серед населення, про затвердження редакції радіопередач для партизанів України, про вручення бойових прапорів ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Народних Комісарів УРСР партизанським з'єднанням і загонам, які найбільше відзначилися, про видання газет, листівок бойових листків та іншої друкованої продукції безпосередньо в партизанських загонах і з'єднаннях та ін.²⁰

Важливе значення мало створення, за рішенням нелегального ЦК КП(б)У, при відділі пропаганди і агітації ЦК спеціальної групи для проведення агітаційно-масової і пропагандистської роботи серед партизанів і населення окупованих районів України. На цю групу, до складу якої поряд з партійними працівниками було включено відомих українських письменників А. С. Малишка та І. А. Цюпу, покладалось, зокрема, завдання збирання і вивчення документів і матеріалів про німецько-фашистський окупаційний режим і організацію їх використання з метою контрпропаганди²¹. В партизанські формування направлялись лектори ЦК КП(б)У, письменники, кореспонденти, кінооператори. Серед тих, хто вилітав у ворожий тил, були Л. І. Кухаренко, К. К. Дубина, А. І. Шиян та ін.

Четверта група документів відображає розгляд нелегальним ЦК КП(б)У кадрових питань. Це рішення про призначення уповноважених ЦК по керівництву підпільно-партизанським рухом в областях, укомплектування кадрами відповідних груп, затвердження секретарів підпільних обкомів, міськомів і райкомів партії.

Окрему групу становлять документи, присвячені розгляду питань розвитку народного господарства, науки і культури. За період діяльності нелегального ЦК КП(б)У ним було прийнято постанови про підсумки проведення евакуації в 1941—1942 рр. з території республіки промислових підприємств, майна радгоспів і колгоспів, соціально-культурних установ, про забезпечення кадрами масових професій визволених районів України від фашистських загарбників, про періодичність та тираж республіканських газет, про створення комісії по історії Великої Вітчизняної війни на Україні, видання російсько-українського словника, про переїзд Уряду Української РСР у визвалені райони республіки, про присвоєння почесних звань та ін. Спеціально було розглянуто питання про стан партійного господарства КП(б)У. Кожний з перелічених документів по своєму цікавий і важливий. Але історик по особливому сприймає сьогодні турботу про вивчення історії війни буквально по її гарячих і таких тяжких слідах. Зазначимо, до речі, що призначена ЦК КП(б)У комісія вже в той період і в перші повоєнні роки провела дуже велику і плідну роботу, збирила надзви-

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 9, спр. 1, арк. 200.

¹⁹ Там же, оп. 1, спр. 104, арк. 227—232.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 19, спр. 5, арк. 10.

²¹ Там же, спр. 5, арк. 123—124.

чайно важливий, унікальний документальний матеріал, який потребує спеціального аналізу. Ця колекція документів чекає своїх дослідників.

Такі тільки деякі характеристики документів, які відкриті в результаті діяльності нелегального ЦК КП(б)У. На середину 1943 р. цей орган виконав поставлені перед ним завдання і у відповідності до постанови Політбюро ЦК ВКП(б) від 29 червня 1943 р. припинив свою діяльність²².

Цілком зрозуміло, що успішна реконструкція його діяльності у повному обсязі лише на основі протоколів — неможлива. Не все відбивалось в його документах. Тому її слід вести у комплексі з матеріалами основного ЦК КП(б)У, підпільних обкомів, міськомів і райкомів партії, армійських органів управління, ЦШПР і УШПР, ЦК ВКП(б). Однак прямим документам нелегального ЦК КП(б)У належить безперечний пріоритет. Уважне їх вивчення відкриває великі можливості для наукового висвітлення таких важливих і далеко не локального звучання питань, як розвиток форм партійного будівництва в екстремальних умовах війни; творче застосування партією досвіду минулого; значення централізованого партійного керівництва для розвитку партизанського руху; критика сучасних буржуазних фальсифікаторів, які твердять про стихійний характер всенародної боротьби в тилу ворога та багатьох інших важливих сторін цієї великої і важливої наукової проблеми.

И. Ф. Курас

ДОКУМЕНТЫ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НЕЛЕГАЛЬНОГО ЦК КП(б)У (октябрь 1942 — июнь 1943 гг.)

Резюме

В статье анализируется состав документов нелегального ЦК КП(б)У, охарактеризованы основные их группы, показано значение содержащейся в них информации для освещения партийного руководства всенародной борьбой против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории республики в 1942—1943 гг.

²² Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Указ. соч., с. 196.

30-річчя Варшавського Договору

І. М. МЕЛЬНИКОВА (Київ), С. К. АСАТУРОВ (Київ)

СОЮЗ В ІМ'Я МИРУ І СОЦІАЛІЗМУ

Минуло 30 років Організації Варшавського Договору (ОВД) — військово-політичного союзу нового типу, союзу країн переміжного пролетаріату в ім'я миру і соціалізму. Він втілює в собі соціальну та інтернаціональну суть соціалістичної співдружності, є найвищим виявом єдності інтернаціональних і національних завдань братніх народів у справі захисту їх завоювань від зазіхань міжнародної реакції.

Глибоко символічно, що цей ювілей відзначався майже одночасно з 40-ю річницею Перемоги над гітлерівською Німеччиною. Адже саме в боротьбі з фашизмом було закладено основи бойового союзу народів і армій соціалістичних держав.

Завдяки цілеспрямованій діяльності держав — учасниць Варшавського Договору народи Європи вже 40 років живуть в умовах миру. «...Історія діяльності Варшавського Договору, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР, міністр закордонних справ СРСР товариш А. А. Громико, — це історія активної боротьби соціалістичних країн за мир і розрядку напруженості, на захист законних прав народів...»¹.

30 років Організація Варшавського Договору є центром координації зовнішньополітичної та оборонної діяльності країн — її учасниць. У прийнятих нею рішеннях втілено колективний досвід братніх партій і урядів країн, що входять до цього союзу, їх прагнення відстояти і зміцнити мир в усьому світі, надати розвитку міжнародних відносин позитивного характеру. Ці рішення — переконливе свідчення динамічності та послідовності зовнішньої політики держав соціалістичної співдружності, зростання її впливу на долю людства.

Роль Організації Варшавського Договору в системі сучасних міжнародних відносин висвітлена радянською історичною наукою². Ряд праць, присвячених питанню зміцнення бойової співдружності народів і армій братніх країн, видано також в інших соціалістичних державах³. Проте більшість буржуазних фальсифікаторів продовжують заявляти, нібито «Варшавський Договір не виявляє великої життєздатності», що соціалістичну співдружність «не можна розглядати як монолітну єдність». Вони також твердять про посилення якихось «гегемоністських зазіхань СРСР» щодо своїх союзників, про те, що Варшавський Договір виконує лише функцію «інструменту політичного тиску» і «не сприяє зміцненню безпеки Східної Європи» тощо.

В даній статті висвітлюються передумови створення Організації Варшавського Договору, розкриваються характер та особливості її діяльності, аналізується її значення як могутнього фактора збереження і зміцнення миру, особливо в сучасних умовах, коли найбільш війовничі кола імперіалізму на чолі з адміністрацією США проводять курс на посилення гонки озброєнь, загострення міжнародної обстановки, показано роль комуністичних і робітничих партій у зміцненні військово-політичного союзу країн соціалістичної співдружності.

Історія створення Організації Варшавського Договору — це, по суті, історія боротьби соціалістичних країн у післявоєнний період за мир в усьому світі, що гарантував би їх народам нормальні умови для будівництва соціалізму і комунізму.

Успіхи міжнародного робітничого руху після закінчення другої світової війни, головним з яких було утворення світової соціалістичної системи, викликали різке посилення опору імперіалістичних кіл, спроби їх об'єднання в міжнародному масштабі. Це знайшло відображення в розгортанні небаченої раніше гонки озброєнь, розміщенні американських воєнних баз поблизу кордонів СРСР і країн народної демократії, створенні агресивних блоків і підготовці нової кровопролитної термоядерної бойни.

¹ Громико А. А. Во имя торжества ленинской внешней политики: Избр. речи и статьи. — М., 1978, с. 391.

² Серед праць, виданих в останні роки, назвемо: Боевое содружество братских народов и армий. — М., 1975. — 295 с.; Азнакаев Г. Н. Договор дружбы и безопасности народов. — К., 1977. — 83 с.; Владимиров С., Теплов Л. Варшавский Договор и НАТО: два курса, две политики. — М., 1979. — 296 с.; Варшавский Договор — союз во имя мира и социализма. — М., 1980. — 295 с.; Организация Варшавского Договора: Документы и материалы, 1955—1980. — М., 1980. — 296 с.; Самойленко В. Ф. Основа боевого союза: Интернационализм как фактор оборонной мощи социалистического содружества. — М., 1981. — 271 с. та ін.

³ Организация на Варшавския Договор (1955—1975). — София, 1975; Latzo A. Der Warschauer Vertrag — Instrument zur Sicherung des Friedens. — Berlin, 1972; 20 év a béke és a szocializmus szolgálatában. — Budapest, 1975; Tarcza pokoju 20-lecia. — Warszawa, 1975; Varsavska smlouva — Stit socializmu. — Praha, 1973; Pod praporem proletárského internacionalizmu. — Praha, 1975.

Початок такої політиці міжнародного імперіалізму в післявоєнні роки поклали промови колишнього англійського прем'єр-міністра У. Черчілля, виголошені 5 березня 1946 р. в м. Фултоні (штат Міссурі, США) і у вересні 1946 р. в Цюріху. Вони стали своєрідною ідеологічною програмою реакційних сил, в якій містився заклик до «хрестового походу» проти СРСР і країн народної демократії. Згодом було проголошено так звану «доктрину Трумена», що декларувала право США втручатись у внутрішні справи будь-якої держави, а також розроблено «план Маршалла», здійснення якого означало б підкорення європейських країн економічному та політичному диктату Сполучених Штатів Америки. 17 березня 1948 р. урядами Англії, Франції, Бельгії, Голландії і Люксембурга був оформлений перший військовий блок, спрямований проти СРСР та інших соціалістичних держав, який одержав назву Західного союзу, а вже через рік, 4 квітня 1949 р., у Вашингтоні 12 країн Заходу створили агресивний блок НАТО, який став інструментом імперіалістичної доктрини «відкидання комунізму». Відображенням такої політики була «холодна війна», ініціаторами якої виступили найбільш праві кола США.

Над світом нависла загроза виникнення нової війни, що особливо посилювалася в зв'язку з нарощуванням воєнних приготувань країн НАТО та їх спробами ремілітаризації Західної Німеччини. Уряди США та їх сателітів багато зробили для відродження мілітаризму в ФРН. За Паризькими угодами від 23 жовтня 1954 р. ця країна приєдналась до НАТО.

Правлячі кола західних держав активно розробляли плани проведення воєнних дій проти країн соціалізму. До небувалих на ті часи розмірів зросли асигнування членів НАТО на воєнні потреби. Зокрема, з 1949 по 1953 р. вони збільшилися з 18,5 млрд. доларів (у тому числі США — 13,3 млрд. доларів) до 65,5 млрд. доларів (з них США — 51,9 млрд. доларів)*. В грудні 1954 р. сесія ради НАТО прийняла рішення про оснащення збройних сил блоку ядерною зброєю.

Все це супроводжувалося гучною пропагандистською кампанією, під час якої ідеологи антикомунізму всіляко намагалися «довести» існування загрози для європейської безпеки з боку соціалістичних держав, що нібито прагнули до «утвердження світового панування». Справа зображувалася так, ніби проведення політики «з позиції сили» створить більш сприятливі, зрозуміло для Заходу, умови для розв'язання ще не врегульованих міжнародних проблем.

У той час, коли імперіалістичні кола, насамперед США, продовжували агресивну політику, Радянський Союз та інші соціалістичні країни розгорнули активну боротьбу проти підготовки нової світової війни. В 1949 р. на нараді в Угорщині комуністичні й робітничі партії європейських держав, які брали в ній участь, наголосили, що боротьба за мир є їх центральним завданням. СРСР звернувся до великих держав з пропозицією укласти пакт про зміцнення миру. Такі ініціативи Радянського Союзу і братніх країн були палко підтримані міжнародною прогресивною громадськістю.

Спільний курс країн соціалізму щодо агресивної політики США та інших імперіалістичних держав був вироблений на нараді міністрів закордонних справ СРСР, Албанії, Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, Чехословаччини, яка відбулася в 1950 р. У прийнятій її учасниками заяві вказувалося на небезпеку нових воєнних авантур в Європі⁴.

Після підписання Паризьких угод соціалістичні країни знову зробили спробу не допустити розколу Європи на два ворожі табори.

* Варшавський Договір — союз во ім'я миру і соціалізму, с. 67.

⁴ Правда, 1950, 22 окт.

Уряд СРСР виступив з пропозицією скликати нараду всіх європейських держав з питань створення системи колективної безпеки на континенті, однак західні країни відмовилися брати в ній участь.

На нараді, яка відбулася в Москві 29 листопада — 2 грудня 1954 р., соціалістичні країни — СРСР, Польща, Чехословаччина, НДР, Угорщина, Румунія, Болгарія і Албанія — прийняли декларацію, в якій рішуче засуджували підписання Паризьких угод і заявили про своє рішення здійснити в разі їх ратифікації «спільні заходи в галузі організації збройних сил та їх командування, як й інші заходи, необхідні для зміцнення своєї обороноздатності, для того, щоб захистити мирну працю своїх народів, гарантувати недоторканість своїх кордонів і територій і забезпечити захист від можливої агресії»⁵.

У Заяві Радянського уряду від 15 січня 1955 р. знову було переконливо показано небезпеку переозброєння ФРН та включення її до НАТО для всіх народів Європи, в тому числі німецького⁶. Незважаючи на протести світової громадськості, західні держави ратифікували Паризькі угоди, які, таким чином, вступили в силу 5 травня 1955 р. Це було прямим порушенням Потсдамських угод й інших рішень про недопустимість відродження німецького милітаризму і нацизму, перетворювало ФРН на вогнище небезпеки в центрі Європи.

Міжнародна обстановка вимагала від соціалістичних країн неухильного зміцнення і розвитку співробітництва між ними, надання йому нової організаційної основи, яка передбачала б колективну відсіч можливому агресорові. З цією метою необхідно було створити надійну систему колективного захисту і гарантування безпеки країн соціалізму, вдосконалити систему політичних зв'язків між ними, що склалися в результаті укладення договорів про дружбу і взаємну допомогу. За таких умов з 11 по 14 травня 1955 р. в столиці Польщі—Варшаві проходила друга нарада європейських держав з питань забезпечення миру і безпеки в Європі. 14 травня голови урядів Народної Республіки Албанії*, Народної Республіки Болгарії, Угорської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, Польської Народної Республіки, Румунської Народної Республіки**, Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацької Республіки*** підписали Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу (Варшавський Договір), який після передачі всіма учасниками ратифікаційних грамот на збереження урядові ПНР (країни-депозитарія) вступив у силу 5 червня 1955 р.

Найважливішими його цілями стали координація зовнішньополітичних дій держав — учасниць у боротьбі за гарантування їх безпеки, за досягнення міцного миру в Європі і в усьому світі; військово-співробітництво з метою спільного захисту соціалістичних завоювань і відсічі агресивним зазіханням імперіалізму.

Утворення Організації Варшавського Договору стало логічним результатом послідовної боротьби СРСР й інших соціалістичних країн за збереження і зміцнення миру, створення сприятливих міжнародних умов для будівництва соціалізму. Воно було відповіддю на агресивну діяльність НАТО та інших імперіалістичних блоків.

В той же час її утворення наповнило відносини між соціалістичними країнами якісно новим змістом, зумовленим «їх вступом на спільний шлях соціалізму, спільною класовою суттю соціально-економічного ладу і державної влади, потребою у взаємній підтримці і допомозі,

⁵ Там же, 1954, 3 дек.

⁶ История внешней политики СССР. М., 1981, т. 2, с. 191.

* З 1962 р. Албанія фактично перестала брати участь в діяльності ОВД, а в 1968 р. заявила про вихід з неї.

** З 21 серпня 1965 р. — Соціалістична Республіка Румунія.

*** З 11 липня 1960 р. — Чехословацька Соціалістична Республіка.

спільністю... цілей у боротьбі проти імперіалізму, за перемогу соціалізму і комунізму, спільною для всіх ідеологією марксизму-ленінізму»⁷.

Із створенням ОВД, як і утворенням в 1949 р. Ради Економічної Взаємодопомоги, співробітництво соціалістичних країн стало розвиватися на багатосторонній колективній основі, що давало можливість повною мірою поєднувати інтереси кожної держави з інтересами соціалістичної співдружності в цілому.

Для здійснення передбачених Договором завдань і розв'язання питань, що виникають, створювався керівний орган — Політичний консультативний комітет (ПКК). З 1960 р. Народи ПКК проходять на найвищому рівні — з участю генеральних і перших секретарів ЦК комуністичних і робітничих партій і голів урядів. Причому кожна з країн — членів ОВД має у комітеті один голос незалежно від кількості своїх представників у ньому, яка не обмежується.

Було прийнято також рішення про створення Об'єднаного командування Об'єднаних збройних сил держав — учасниць Варшавського Договору.

Договір був укладений на 20 років. Для його учасників, які за рік до закінчення цього строку не заявлять про його денонсацію, договір залишається в силі протягом наступних 10 років*. Однак «у разі створення в Європі системи колективної безпеки і укладення Загальноєвропейського Договору про колективну безпеку, — зазначалося в ст. 11, — до чого неухильно будуть прагнути сторони, що домовляються, цей Договір втратить свою силу з дня вступу в дію Загальноєвропейського Договору».

Важлива особливість Варшавського Договору полягає також у тому, що поряд з співробітництвом у політичній і військовій галузях держави — його учасниці зобов'язувалися діяти в дусі дружби і співробітництва з метою дальшого розвитку і зміцнення економічних, культурних зв'язків між ними.

Делегації всіх країн — учасниць наради, повністю схваливши договір, заявили про свою тверду рішучість неухильно виконувати взяті у відповідності з ним зобов'язання.

Створення ОВД стало важливим кроком на шляху формування і розвитку міжнародних відносин нового типу, основні принципи яких були колективно сформульовані на Московській нараді представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн у листопаді 1957 р. «Свої взаємовідносини, — підкреслювалося в Декларації, прийнятій учасниками Наради, — соціалістичні країни будують на принципах повної рівноправності, поважання територіальної цілісності, державної незалежності та суверенітету, невтручання у внутрішні справи одна одної. Це — важливі принципи, однак вони не вичерпують усієї суті відносин між соціалістичними країнами. Невід'ємною частиною їх взаємовідносин є братерська взаємодопомога. В цій взаємній допомозі дістає свій дійовий вияв принцип соціалістичного інтернаціоналізму»⁸.

Підписання Варшавського Договору поклало початок новому етапу в співробітництві держав — його учасниць, головна ознака якого — високий ступінь їх єдності. Особливо це характерне для сучасного періоду, коли процес поступового зближення країн соціалізму виявляється як закономірність розвитку соціалістичної системи.

Разом з процесом зближення держав — членів Варшавського Договору, що дедалі більше поглиблюється, зміцнювалася соціалістична

⁷ Декларація Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулася у Москві 14—16 листоп. 1957 року: Маніфест миру. — К., 1957, с. 11.

* Оскільки жодна держава-учасниця не виявила бажання денонсувати договір, строк його дії був у 1975 р. автоматично продовжений до 1985 р.

⁸ Декларація Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулася у Москві 14—16 листоп. 1957 року: Маніфест миру, с. 11.

співдружність, яка являє собою на сучасному етапі сукупність пов'язаних узами братерської дружби країн, для яких характерні основана на принципах марксизму-ленінізму і соціалістичного інтернаціоналізму взаємодія правлячих комуністичних партій, державних органів і громадських організацій, розвиток економічної інтеграції, все ширше співробітництво в усіх галузях життя, в тому числі координація діяльності на міжнародній арені та спільний захист завоювань реального соціалізму⁹.

Єдність і згуртованість, погоджена зовнішньополітична лінія держав — членів Варшавського Договору стали найважливішими факторами стабільності міжнародних відносин. Беручи участь в усіх міжнародних діях по забезпеченню міжнародного миру і безпеки, соціалістичні держави неухильно виконують ленінські настанови про те, що слід приймати якомога більше рішень і вживати заходів, «...які б справді вели до миру, коли вже не говорити про повне усунення небезпек війни»¹⁰. Вони послідовно відстоюють курс на зменшення міжнародної напруженості і досягнення домовленостей, які служили б зміцненню миру і безпеки в Європі, зниженню рівня воєнного протистояння і посиленню довір'я у відносинах між державами. При цьому особливе значення надається прийняттю ефективних заходів, спрямованих на загальне скорочення озброєнь і заборону атомної, водневої та інших видів зброї масового знищення.

Миролюбний курс країн соціалістичної співдружності впливає з самої суті марксистсько-ленінської теорії, основоположники якої вказували, що «...роззброєння, а тим самим і гарантія миру, можливе...»¹¹ і що справжнім носієм ідеї роззброєння і переконливим борцем за його здійснення є робітничий клас¹².

Як практичне завдання лозунг роззброєння вперше висунув В. І. Ленін, який наголосив, що роззброєння, закінчення війн, мир між народами, припинення грабувань і насильства є ідеалом соціалізму¹³. Можливість його здійснення Володимир Ілліч пов'язував з перемогою пролетарської революції в ряді країн, з корінною зміною на її користь співвідношення сил на міжнародній арені.

Вже в Декларації першого засідання ПҚК, яке відбулося в січні 1956 р. в Празі, містилися конкретні пропозиції щодо розв'язання проблем європейської безпеки, зокрема про встановлення в Європі зон «обмеження і контролю над озброєннями»¹⁴.

В наступні роки, коли загроза ядерної війни стала очевидною, держави — учасниці Варшавського Договору рішуче виступали за припинення випробувань ядерної зброї (Декларація ПҚК від 4 листопада 1960 р.), проти спроб створити багатосторонні ядерні сили НАТО і допуску до них мілітаристів ФРН (варшавська нарада ПҚК, січень 1965 р.), що, зрештою, привело до зриву небезпечних для справи миру замислів.

На варшавській нараді ПҚК вперше прозвучав заклик країн — учасниць Варшавського Договору скликати загальноєвропейську нараду з питань безпеки і співробітництва, що стала б важливим кроком у боротьбі за розрядку міжнародної напруженості. Така пропозиція була складовою частиною широкої програми дій, спрямованих на забезпе-

⁹ Дипломатія стран социализма. — М., 1980, с. 51.

¹⁰ Ленін В. І. Інтерв'ю кореспондентові «Обсервер» і «Манчестер гардіан» М. Фарбману. — Повне збір. творів, т. 45, с. 229.

¹¹ Енгельс Ф. Чи може Європа роззброїтись? — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 367.

¹² Див.: Маркс К. Запис промови К. Маркса про ставлення Міжнародного Товариства Робітників до конгресу Ліги миру і свободи: З протоколу засідання Генеральної Ради 13 серп. 1867 року. — Там же, т. 16, с. 533.

¹³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 285; т. 30, с. 144.

¹⁴ Організація Варшавського Договору: Документи и матеріали, 1955—1980, с. 18.

чення європейської безпеки і встановлення добросусідських відносин на континенті, викладеній у Декларації про зміцнення миру і безпеки в Європі, прийнятій бухарестською нарадою ПКК у червні 1966 р. Рішення бухарестської наради знайшли широку підтримку світової громадськості.

В результаті великих зусиль країн — учасниць Варшавського Договору з 30 липня по 1 серпня 1975 р. в Хельсінкі було проведено третій заключний етап Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі, в роботі якої взяли участь керівні діячі 33 держав Європи, а також США і Канади. Складовою частиною підписаного ними підсумкового документа — Заключного акта — стала Декларація принципів взаємовідносин між державами, здійснення яких на практиці послідовно добивалися СРСР та інші країни соціалістичної співдружності.

Високу оцінку політичних підсумків Наради дала нарада ПКК, що відбулася в Бухаресті в листопаді 1976 р. Прийнята на цій нараді декларація «За нові рубежі в міжнародній розрядці, за зміцнення безпеки і співробітництва в Європі» містила нові ініціативи держав — учасниць Варшавського Договору з питань розвитку рівноправного політичного, економічного і культурного співробітництва між усіма європейськими країнами.

Досягнутий рівень взаємодії соціалістичних держав, ускладнення завдань, що стоять перед ними, в тому числі в зовнішньополітичній сфері, зумовили необхідність удосконалення структури ОВД і механізму військово-політичного співробітництва її членів. З цією метою на бухарестській нараді ПКК було створено Комітет міністрів закордонних справ і Об'єднаний секретаріат, що сприяло значному підвищенню ефективності взаємодії держав Варшавського Договору при розв'язанні міжнародних питань. Раніше, у 1969 р., створено Комітет міністрів оборони, прийнято нові положення про Об'єднані збройні сили, їх командування, Військову раду, Штаб і Технічний комітет. Все це відповідало як положенням самого Варшавського Договору, так і прийнятим раніше постановам ПКК.

У другій половині 70-х років країни — члени Варшавського Договору продовжували робити все від них залежне для дальшого розвитку процесу матеріалізації розрядки, прийняття конкретних і ефективних заходів, спрямованих на зменшення воєнного протистояння, зміцнення довіря між державами з різним суспільно-політичним ладом.

На белградській зустрічі (4 жовтня 1977 р. — 9 березня 1978 р.) представників держав, які брали участь у загальноєвропейській нараді, соціалістичні країни внесли ряд пропозицій, спрямованих на обмеження гонки озброєнь, розширення співробітництва в різних галузях, реалізація яких могла б дати важливий імпульс поглибленню розрядки. Лише обструкціоністська позиція США і ряду інших країн НАТО не дала можливості в Белграді прийти до згоди з більшістю конкретних питань зміцнення безпеки і співробітництва в Європі, в тому числі з воєнних аспектів проблеми.

Послідовну лінію на нормалізацію міжнародних відносин країни — члени Варшавського Договору продовжували здійснювати і в умовах, коли на кінець 70-х років у результаті намагань імперіалістичної реакції, насамперед американської адміністрації, порушити існуюче співвідношення сил між НАТО і ОВД, між СРСР і США й нав'язати новий виток гонки озброєнь (у тому числі нових видів зброї масового знищення людей, зокрема космічної), ускладнилася міжнародна обстановка. Причини змін, які відбулися, полягають насамперед у тому, що визначні успіхи соціалізму, які привели до зростання ролі зовнішньої політики і дипломатії соціалістичних держав у сучасному світі, значно звузили сферу панування імперіалізму. «Налякана тим, — відзначав товариш А. А. Громико, — що світовий розвиток іде... зовсім не так,

як їй хотілося б, імперіалістична реакція... зробила спробу зупинити або, на крайній випадок, загальмувати його хід»¹⁵.

В цих умовах країни соціалістичної співдружності активізували боротьбу за зміцнення миру в Європі й в усьому світі, закріплення принципів мирного співіснування в міжнародних відносинах та розвиток широкого взаємовигідного співробітництва між країнами і народами. На Московській (1978 р.) нараді Політичного консультативного комітету країни — члени ОВД висловилися за необхідність послідовного проведення нею лінії на розширення взаємодії з прогресивною громадськістю сучасності. Вони запропонували укласти всесвітній договір, який передбачав би відмову всіх держав від застосування сили або погрози її застосувати у всіх формах і проявах, включаючи ядерну зброю¹⁶.

Конкретна програма заходів, спрямованих на відвернення нової війни, була викладена країнами — членами ОВД на ювілейній нараді ПКК 14—15 травня 1980 р. у Варшаві. Прийнята Декларація не тільки підсумовувала 25-річну діяльність оборонного союзу братніх країн, а й указувала чіткі перспективи для зміцнення миру в Європі й у всьому світі.

Лінія на зменшення воєнної небезпеки, додержання принципів Заключного акта Загальноєвропейської наради, на співробітництво держав з різним суспільно-політичним ладом переважала і на мадрідській зустрічі представників 35 держав — учасниць Хельсінкської наради. Ця зустріч (1980—1983 рр.), незважаючи на спроби отруїти її атмосферу, до яких неодноразово вдавалися насамперед США, дала відчутні результати. Зокрема, в Мадриді була досягнута домовленість про реалізацію важливої ініціативи соціалістичних країн щодо скликання конференції, спрямованої на зміцнення довір'я між народами європейських країн. Така конференція почала свою роботу 17 січня 1984 р. у Стокгольмі. Вона відкрила значні можливості для виявлення доброї волі всіх держав Європи, яким дорогий мир на цьому континенті. У прийнятому на мадрідській зустрічі підсумковому документі її учасники висловили рішучість регулярно проводити в майбутньому зустрічі своїх представників, що прямо впливає з положень Заключного акта наради в Хельсінкі. Третю таку зустріч (після белградської і мадрідської) намічено провести в листопаді 1986 р. у Відні. Вирішено також, що в 1985 р. у Хельсінкі буде належно відзначено 10-у річницю проведення Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі¹⁷.

З новою всеохоплюючою конструктивною програмою — Політичною декларацією — виступили члени Організації Варшавського Договору в ході наради ПКК у Празі (4—5 січня 1983 р.). Там було звернуто увагу урядів всіх країн і народів на дедалі зростаючу загрозу війни й необхідність протидії загостренню міжнародної обстановки. Країни соціалістичної співдружності ще раз продемонстрували рішучість зберегти і зміцнити загальний мир, поглибити процес розрядки міжнародної напруженості¹⁸.

У зв'язку з розміщенням в ряді країн Західної Європи американських ядерних ракет держави — члени Варшавського Договору змушені були прийняти відповідні заходи для збереження військово-стратегічної рівноваги. За погодженням з урядами НДР і ЧССР на їх території розміщено нові радянські оперативно-тактичні ракетні комплекси підвищеного радіуса дії. В комюніке про позачергове засідання Комітету

¹⁵ Громько А. А. Разоружение — насущная проблема современности. — Коммунист, 1980, № 11, с. 7.

¹⁶ Организация Варшавского Договора: Документы и материалы, 1955—1980, с. 231.

¹⁷ Правда, 1983, 12 сент.

¹⁸ Политическая декларация государств — участников Варшавского Договора. — Правда, 1983, 7 янв.

міністрів закордонних справ (Берлін, 20 жовтня 1983 р.) відзначалося, що країни ОВД ніколи не прагнули і не прагнуть досягнути воєнної переваги, але вони не допустять такої переваги і над собою¹⁹.

Ведучи активну дипломатичну боротьбу на захист миру і міжнародної безпеки, братні країни надають серйозного значення вдосконаленню військово-політичного співробітництва. З метою захисту завоювань соціалізму, що, як відомо, є однією з загальних закономірностей його розвитку, держави — члени Організації Варшавського Договору постійно працюють над зміцненням її військової могутності.

Бойовий союз цих країн та їх армій ґрунтується на принципах соціалістичного інтернаціоналізму. Цей союз має єдину військово-стратегічну основу: спільність цілей колективної оборони завоювань соціалізму, єдність військово-теоретичних поглядів, які базуються на вченні марксизму-ленінізму про війну і мир, про захист соціалістичної вітчизни, на досягненнях передової воєнної науки.

В 70-і — 80-і роки військове співробітництво охоплювало практично всі сторони діяльності Об'єднаних збройних сил ОВД. Зміцнювався союз братніх армій, що виявлялося в чіткій координації планів їх озброєння, взаємодопомозі в удосконаленні бойового спорядження військ, дальшому розвитку воєнної науки. Проводилася велика робота по плануванню і здійсненню заходів щодо вдосконалення оперативної військової підготовки, чому значною мірою сприяли спільні навчання збройних сил держав Варшавського Договору за планами об'єднаного і національних командувань. Ці навчання демонструють єдність союзних армій, що відповідає вимогам їх бойової підготовки. Проте дедалі зростаюча бойова могутність ОВД спрямована виключно на стримування агресії міжнародного імперіалізму, на збереження і зміцнення миру.

Як підкреслювалося в Декларації ювілейної наради ПКК (1980 р.), у ОВД не було, немає і не буде іншої стратегічної мети, крім оборонної, не було, немає і не буде наміру створювати потенціал першого ядерного удару. Однак, поки існує блок НАТО, який намагається досягти військової переваги й тому нарощує свій воєнний потенціал, країни — члени Варшавського Договору вживатимуть усіх необхідних заходів для підтримки на належному рівні своєї обороноздатності²⁰.

В останні роки в обстановці різко зростаючої активності апологетів монополістичної буржуазії стрижневим напрямом антикомуністичної пропаганди на Заході стало посилене поширення горезвісного міфу про «радянську воєнну загрозу», «військову перевагу СРСР та його союзників», «агресивний характер» воєнної доктрини країн соціалістичної співдружності й т. д. Мета цієї безсоромної брехні цілком очевидна — виправдати політику конфронтації, невпинну гонку озброєнь, з допомогою якої імперіалізм сподівається зміцнити свої позиції у світі.

Серед концепцій буржуазних авторів щодо діяльності ОВД виділяються дві, найбільш характерні. В одній з них ця організація постає як інструмент «збереження радянського контролю» у Східній Європі. Згідно з другою концепцією згадана частина континенту — не що інше, як «буферна зона» між СРСР і Заходом й, отже, Радянський Союз використовує ОВД як гаранта своєї оборони на передових рубежах, а також дістає можливість розміщувати свої війська на території держав — членів цієї організації²¹. Як бачимо, ці концепції мало чим відрізняються одна від одної. В обох домінує теза про «гегемонію СРСР в ОВД», про те, що ця військово-політична організація країн

¹⁹ Правда, 1983, 22 окт.

²⁰ Організація Варшавського Договору: Документи и матеріали. 1955—1980, с. 269—270.

²¹ Лабецкий О. Б., Рыбаков А. М. Социалистический интернационализм и идеологическая борьба. — М., 1983, с. 130—131.

соціалізму нібито суперечить їх національно-державним інтересам і лише дозволяє Радянському Союзу «утримувати» ці країни в рамках соціалістичної співдружності. Головне ж, що ріднить згадані й подібні їм концепції (так само, як і всілякі їх різновиди) — це наполегливі спроби дискредитувати основу основ братерського союзу держав соціалізму, яка цементує їх єдність,— соціалістичний інтернаціоналізм. Його то оголошують неіснуючим, то стверджують, ніби він суперечить загальноприйнятим міжнародно-правовим нормам спілкування країн і т. д. Мета всіх цих пропагандистських випадів цілком очевидна. Як відверто визнав у книзі «НАТО в перехідний період. Майбутнє Атлантичного союзу» один з відомих політологів Заходу Т. Стенлі, «кращим з можливих світів був би світ, в якому єдиний і згуртований Захід стояв би перед лицем розколотого на угруповання комуністичного табору»²². При цьому засоби й методи побудови подібних «концепцій» досить різноманітні, аж до прямого підтасовування фактів і фальсифікації реальних історичних процесів.

Країни — члени Варшавського Договору ніколи не відмовляться від випробуваної у боротьбі проти класового ворога зброї — соціалістичного інтернаціоналізму, що неодноразово на практиці доводив свою життєву силу. Тісне політичне співробітництво допомагає їм успішно розв'язувати національні й інтернаціональні завдання, визначає дієвість їх миролюбних ініціатив. Зразки пролетарської солідарності, братерської взаємодопомоги соціалістичні країни продемонстрували в ході визвольної боротьби народу В'єтнаму. Героїчна боротьба в'єтнамського народу поряд з рішучою підтримкою дружніх держав відіграли вирішальну роль у його перемозі над американським імперіалізмом. Завдяки узгодженій політиці країн соціалізму було досягнуто міжнародно-правового визнання НДР, анульовано злочинні мюнхенські угоди й надійно забезпечено історичні кордони Польщі та Чехословаччини. Діючи в дусі принципів соціалістичного інтернаціоналізму, братні держави витримали такі випробування, як кризові явища у розвитку Угорщини — в 1956 р., Чехословаччини — у 1968—1969 рр., Польщі — в 1980—1981 рр., викликані значною мірою прямим заохоченням реакційних сил у цих країнах та відповідним впливом на них імперіалістичних кіл Заходу.

Повною мірою соціалістична солідарність виявилася в колективній підтримці членами Варшавського Договору братнього чехословацького народу в його боротьбі проти міжнародної реакції та її агентури. Комуністи Чехословаччини неодноразово підкреслювали, що дії дружніх держав у критичні серпневі дні 1968 р. стали «...актом інтернаціональної солідарності, що відповідав як спільним інтересам чехословацьких трудящих, так і інтересам міжнародного робітничого класу, соціалістичної співдружності та класовим інтересам міжнародного комуністичного руху. Цей інтернаціональний акт врятував життя тисяч людей, забезпечив внутрішні й зовнішні умови для мирної спокійної праці, зміцнив західні кордони соціалістичного табору і зруйнував надії імперіалістичних кіл на перегляд результатів другої світової війни»²³.

Тверді й рішучі дії братніх партій і країн у боротьбі проти контрреволюційних виступів антисоціалістичних елементів переконливо довели марність будь-яких спроб міжнародної реакції підірвати зсередини співдружність держав соціалізму, вирвати з неї ту чи іншу ланку. Країни — члени ОВД завжди дають таким спробам спільну рішучу відсіч. Учасники цього братерського союзу визнають провідну роль у ньому СРСР. «Нема жодної соціалістичної країни,— підкреслю-

²² Цит. за: Варшавський Договір — союз во имя мира и социализма, с. 95.

²³ Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XIII съезда КПЧ: Документ, принятый на Пленуме ЦК КПЧ в декабре 1970 г. — М., 1971, с. 45—46.

вав, зокрема, Перший секретар ЦК УСРП товариш Я. Кадар,— яка б могла заявити, що її існування не залежить від існування першої соціалістичної держави, так само як нема жодної такої країни, надійні перспективи соціалістичного розвитку і безпеки якої не були б захищені існуванням, інтернаціональною політикою, могутньою силою Радянського Союзу.

Ми часто підкреслюємо, що всі партії, всі країни світової соціалістичної системи рівноправні. Це справді так, і це добре. Проте останнім часом мало говориться про те, що хоч ми й рівноправні, але наша відповідальність і покладений на нас тягар не однакові. Навіть якщо враховувати всі пропорції, то, кажучи відверто, ми повинні заявити, що Комуністична партія Радянського Союзу і радянський народ, які мають рівні з нами права і не претендують на більше, несуть на своїх плечах незмірно більшу відповідальність, ніж будь-хто з нас»²⁴.

Розкриваючи причини, що змушують наших ідейних противників концентрувати нападки проти СРСР, Генеральний секретар ЦК БКП, Голова Державної Ради НРБ товариш Т. Живков писав: «По-перше, Радянський Союз, навколо якого згуртовані країни соціалістичної співдружності, є головною економічною, політичною, ідеологічною та військовою силою, що протистоїть планам імперіалізму. По-друге, Радянський Союз— втілення реального соціалізму в свідомості сотень мільйонів трудящих усього світу. По-третє, дискредитувати соціалістичний лад в Радянському Союзі— автоматично означає дискредитувати як реальний соціалізм взагалі, так і комуністичний рух в несоціалістичних країнах»²⁵.

Варто підкреслити, що політичне співробітництво в рамках ОВД не обмежується сферою зовнішньої політики. Воно охоплює і широке коло питань внутрішнього розвитку країн— членів цієї організації. Спільна розробка найактуальніших проблем будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму, обмін досвідом і досягненнями в цій галузі мають істотне значення для успішного розв'язання завдань, що стоять перед кожною з цих держав.

Що ж до розглагольствувачів про «гегемона» і «сателітів», то це— один із старих, заялжених прийомів реакціонерів. Відкидаючи подібні заяви буржуазних «теоретиків», Перший секретар ЦК УСРП товариш Я. Кадар на її XII з'їзді заявив: «На Заході часто згадують про нас як про «сателітів». Ми не сателіти кого б там не було, та від нас ніхто і не вимагає бути сателітами! Ми самі розробляємо нашу політику, чи йде мова про зовнішню, внутрішню, економічну, соціальну політику, в галузі культури, про рівень життя чи про методи управління»²⁶.

Заяви й аргументи буржуазних авторів, пов'язані з питанням співробітництва соціалістичних країн в Організації Варшавського Договору, фальшиві у самій своїй основі. Як справедливо пише дослідник з НДР, професор Г. Майснер, «буржуазні автори спиняються, як правило, на одиничних явищах, не виникають в різноманітні внутрішні взаємозв'язки і взаємодії, не враховують закономірностей економічного розвитку, не розрізняють сутності та явища. Їх висновки ...мають переважно тенденційний характер. Інакше й не може бути, оскільки ці автори виходять з теоретичних і методологічних передумов, які кореняться в буржуазній філософії та світогляді»²⁷.

Сучасне становище міжнародних відносин і загострення з вини імперіалістів США та їх прибічників політичної обстановки у світі,

²⁴ Международное совещание коммунистических и рабочих партий, Москва, 1969 г. — Прага, 1969, с. 423.

²⁵ Строительство социализма и коммунизма и мировое развитие. — София, 1978, с. 17.

²⁶ XII съезд Венгерской социалистической рабочей партии. — М., 1981, с. 163.

²⁷ Meissner H. Neue Tendenzen bürgerlicher Sozialismuskritik. — Wirtschaftswissenschaft, 1982, № 3, S. 348.

боротьба країн соціалістичної співдружності за утвердження принципів мирного співіснування у відносинах між державами вимагають поряд із погодженням зовнішньополітичних кроків також тісного співробітництва братніх країн й у сфері ідеології. Особлива роль тут належить регулярним зустрічам керівників комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності. У практику міцно ввійшли наради секретарів Центрального Комітету цих партій з міжнародних та ідеологічних питань, на яких здійснюється обмін позитивним досвідом, обговорюються назрілі проблеми дальшого вдосконалення й координації ідеологічної роботи.

За роки існування Організації Варшавського Договору нагромаджено значний досвід співробітництва у сфері ідеології між політорганіями союзних армій. Регулярно проводяться зустрічі керівників політорганів, спільні семінари й конференції з актуальних питань ідеологічної роботи, має місце обмін делегаціями політичних працівників, військових журналістів і лекторів. Це сприяє підвищенню рівня інтернаціонального виховання воїнів братніх армій, зміцненню у них почуття спільності мети, взаємного довір'я і високої відповідальності за захист соціалістичних завоювань²⁸.

Винятково важлива роль ОВД у здійсненні всебічного співробітництва її членів не применшує, однак, і значення двосторонніх угод між ними. В цих угодах конкретизуються й розвиваються з урахуванням регіональних та інтернаціональних інтересів і цілей окремих соціалістичних держав загальностратегічні настанови, вироблені Організацією Варшавського Договору.

Період, що минув з часу утворення цієї організації, переконливо показав, яку впливову і благодію роль відіграє її діяльність в європейських й загалом у міжнародних справах. Значення ОВД як центру координації зовнішньої політики братніх держав, могутнього фактора в боротьбі за мир та безпеку на планеті підкреслюється в матеріалах ХХІV—ХХVІ з'їздів КПРС, документах братніх комуністичних і робітничих партій, виступах керівних партійних і державних діячів країн соціалістичної співдружності. «Перша заповідь партії і держави,— наголосив на позачерговому Пленумі ЦК КПРС 11 березня 1985 р. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов,— берегти і всемірно зміцнювати братерську дружбу з нашими найближчими соратниками і союзниками— країнами великої соціалістичної співдружності. Ми будемо робити все від нас залежне для розширення взаємодії з соціалістичними державами, для підвищення ролі і впливу соціалізму у світових справах»²⁹.

На дружній зустрічі товариша М. С. Горбачова з керівниками партійно-державних делегацій країн— учасниць Варшавського Договору, яка відбулася 13 березня 1985 р. у Кремлі, було висловлено спільну рішучість і надалі вдосконалювати всебічну політичну взаємодію, економічне, ідеологічне та інше співробітництво. На зустрічі було також підтверджено прагнення цих країн послідовно і в конструктивному дусі добиватися ослаблення напруженості в світі, усунення загрози ядерної війни, вжиття дійових заходів у галузі роззброєння, насамперед ядерного, недопущення мілітаризації космосу³⁰.

Найважливішим підсумком тридцятирічної діяльності ОВД є те, що, як указується в Декларації Політичного консультативного комітету цієї організації, «вдалося розірвати трагічний цикл, коли мир виявлявся лише передшокою між світовими війнами...»³¹. Сьогодні держави Варшавського Договору роблять усе можливе, щоб той

²⁸ Варшавський Договір — союз во ім'я миру і соціалізму, с. 110—111.

²⁹ Рад. Україна, 1985, 12 берез.

³⁰ Там же, 14 берез.

³¹ Организация Варшавского Договора: Документы и материалы, 1955—1980, с. 267.

цикл ніколи не відновився. Якраз цим і продиктовані їх мирні ініціативи останніх років: укласти між державами ОВД й НАТО угоду про взаємне незастосування військової сили, домовитися про незбільшення, а потім і скорочення воєнних витрат, про звільнення Європи від хімічної зброї та ін.

Одним з головних результатів тридцятирічного існування Організації Варшавського Договору є створення міцної основи колективної оборони соціалізму.

Завдяки багатогранный діяльності марксистсько-ленінських партій та урядів братніх країн кожна з них і соціалістична співдружність в цілому досягли визначних успіхів у суспільно-політичній, економічній й ідеологічній галузях.

Нині країни — члени ОВД, які є учасниками Ради Економічної Взаємодопомоги, утворюють монолітний союз держав з могутнім економічним потенціалом, що динамічно розвивається. Вони дають більше половини приросту світового промислового виробництва³². Зрозуміло, що успіхи в економічному розвитку цих країн мають істотне значення і для їх колективної оборони.

Роки, що минули з дня підписання Варшавського Договору, повністю підтвердили правильність і далекоглядність рішення комуністичних й робітничих партій та урядів держав соціалізму об'єднати свої зусилля для захисту революційних завоювань народів цих країн від агресивних зазіхань імперіалізму і забезпечення у світі міцного миру. ОВД надійно охороняє інтереси держав соціалістичної співдружності від імперіалістичного тиску. Багато в чому завдяки діяльності цієї організації європейські народи у рік 30-річчя її заснування здобули можливість відзначити під мирним небом 40-у річницю з дня розгрому гітлерівського фашизму та закінчення другої світової війни.

Свідченням життєвої необхідності цього союзу для всіх його учасників, для зміцнення миру і безпеки народів стало підписання 26 квітня 1985 р. в Варшаві на зустрічі вищих партійних та державних діячів країн — учасниць Варшавського Договору протоколу про продовження договору на наступні 20 років з подальшою пролонгацією ще на 10 років.

Тридцять років тому братні соціалістичні країни об'єднали свою політичну, економічну й оборонну могутність, щоб не дозволити агресивним силам ввергнути народи в ядерну катастрофу й забезпечити їх соціальний розвиток в умовах миру. Три десятиліття Організація Варшавського Договору служить цій великій меті, будучи надійним інструментом спільної розробки та реалізації миролюбної політики європейських соціалістичних держав. У цьому полягає історична місія ОВД, яка й у майбутньому здійснюватиметься так само успішно, як і сьогодні.

І. Н. Мельникова, С. К. Асатуров

СОЮЗ ВО ИМЯ МИРА И СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье освещаются исторические предпосылки создания, характер и особенности деятельности Организации Варшавского Договора, дается анализ функционирования ее как могучего фактора укрепления мира и социализма, раскрывается выдающаяся роль правящих марксистско-ленинских партий в совершенствовании военно-политического союза стран социалистического содружества.

³² Rudé Pravo, 1985, 21 únor.

Проти буржуазної фальсифікації історії

О. О. РЖЕШЕВСЬКИЙ (Москва)

40-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ І НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ ІСТОРІЇ

40-річчя закінчення другої світової війни широко використовується реакційними колами Заходу для всілякої фальсифікації її уроків, що має на меті, з одного боку, виправдати шалену гонку озброєнь, розгорнуту імперіалістичними державами, виставити Сполучені Штати в ролі захисника інтересів Європи як у роки війни, так і в повоєнний період, а з другого, — очорнити миролюбну політику СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Однією з особливостей сучасного етапу тенденційного трактування історії другої світової війни є поряд з його надзвичайно широкими масштабами безпосередня участь у цій кампанії представників керівних ланок державного і військово-політичного апарату імперіалістичних країн.

Президент США Р. Рейган з нагоди 40-річчя висадки військ союзників у Нормандії твердив, що, мовляв, дії «співвітчизників-американців» поклали початок визволенню європейського континенту. Лейтмотивом галасливої пропагандистської кампанії стала безпідставна теза про те, що саме висадка американських військ «визначила наперед розвиток історії», а сучасна політика США, що, як відомо, фактично перетворила багату європейських країн на ядерних заложників Пентагону, нібито принесла Європі велике «благо», джерелом якого стала операція в Нормандії¹. Іншу дату — 40-річчя замаху на Гітлера — канцлер ФРН Г. Коль використав для того, щоб ослабити стривоженість європейської громадськості у зв'язку з активізацією реваншистських сил у цій країні.

Генеральний секретар НАТО лорд Каррінгтон, виправдовуючи гонку озброєнь, облудно твердив, що, мовляв, у 30-х роках «західні демократії» виявилися беззахисними перед загрозою німецької агресії. «У нас не було кулеметів, і ми розмахували прапорами, зображуючи стрілянину з гармат», — безсоромно вигадував він. «Я не хочу, щоб подібне повторилося», — підсумував лорд, прозоро натякаючи на горезвісну «радянську загрозу»². І вже зовсім відверто, без натяків, «паралель» між СРСР та нацистським «рейхом» проводиться в передвиборній програмі республіканської партії, виробленій під безпосереднім керівництвом президента США і опублікованій у серпні минулого року³.

Лавина фальсифікаторських публікацій про другу світову війну невпинно зростає. Лише американське видавництво «Пікок пресс» випустило в 1978—1983 рр. понад 80 книжок, присвячених різним її аспектам. В Англії щороку на книжковий ринок надходить близько 200 найменувань праць з даної тематики⁴. У цьому брудному потоці брехні й дезінформації можна виділити такі основні напрями: по-перше, спотворюються причини виникнення другої світової війни; по-друге, применшується вирішальне значення СРСР, радянсько-німецького фронту в розгромі фашистських агресорів; по-третє, на основі сфальсифікованої історії війни роздувається міф про «радянську воєнну загрозу». Розглянемо ці напрями детальніше.

¹ Time, 1984, 28. May, p. 10—11.

² Sunday Times, 1984, 24. June.

³ Цит. за: Правда, 1984, 19 авг.

⁴ British National Bibliography, 1981—1983. — London, 1982—1984.

Корені другої світової війни буржуазні історики найчастіше шукають в «імпульсивних» рішеннях Гітлера, Муссоліні, Тодзіо, Чемберлена, Даладье, тобто в другорядних або випадкових обставинах. Вони намагаються приховати від народів той очевидний факт, що головним її винуватцем був імперіалізм, а тому перекичують питання про соціально-політичну природу фашизму і класовий характер другої світової війни.

Аналіз фашизму як соціально-політичного явища здебільшого підмінюється його персоніфікацією, переліком тих змін, що відбулися в політиці майбутніх країн осі «Берлін — Рим — Токіо» з приходом до влади Гітлера, Муссоліні та кліки японських мілітаристів. Показовим щодо цього є розгляд відповідальності Німеччини за розв'язання війни у новій «офіційній» праці істориків ФРН «Німецький рейх і друга світова війна». Тут досить ґрунтовно висвітлюються ідеологічні, економічні, військові та зовнішньополітичні аспекти підготовки Німеччини до війни, визнається, хоча й із застереженнями, традиційна агресивність німецького імперіалізму і навіть згадуються її соціальні корені: «Страх перед революцією був фоном, на якому розгорталася політика Гітлера»⁵. Основні зусилля авторів при цьому є очевидними — переконати читачів у тому, що винний у розв'язанні війни насамперед Гітлер і що представники монополістичного капіталу Німеччини непричетні до злочинів фашизму. Це добре простежується на прикладі спроб довести «помилковість» оцінки, що її дав Комінтерн фашизму як диктатурі найреакційніших, найшовіністичніших елементів фінансового капіталу. Прочитавши зроблене Комінтерном визначення, автори зауважують, що Гітлера, мовляв, не можна вважати маріонеткою фінансового капіталу. «У передвоєнній Німеччині,— пишуть вони,— ніхто, крім нього, не мав впливу на маси. Особливою мірою це стосується періоду після 1936 р. Курс на війну був визначений ним. Без нього війна, що почалася 1 вересня 1939 р., не вибухнула б над Європою»⁶.

Саме з цих позицій робляться безперервні спроби виправдати політику умиротворення фашистських агресорів, що її при підтримці США проводили правлячі кола Великобританії і Франції, обілити мюнхенський зговір, в результаті якого на розтерзанні гітлерівцям було віддано Чехословаччину. Виступаючи на міжнародному симпозиумі у Кельні, західнонімецький історик Г. Нідхарт, наприклад, твердив, що в передвоєнні роки Великобританія «твердо дотримувалася ліберальної моделі забезпечення миру»⁷. Курс уряду цієї країни на підтримку ремілітаризації Німеччини, мюнхенська зрада і намагання спрямувати фашистську агресію проти СРСР, очевидно, також «вписується» у поняття «ліберальної моделі».

Американські автори Б. Шаффер, Е. Аугспругер і Р. Маклемор повторюють заявлену тезу прихильників Чемберлена, згідно з якою мюнхенський пакт був укладений нібито для того, щоб «умиротворити Гітлера і таким чином уникнути війни»⁸. Схвалюючи політику умиротворення, буржуазні історики намагаються звалити на СРСР відповідальність за другу світову війну. Занадто довго, скаржаться вони, західні демократії «несуть на собі тягар ганьби»⁹. Однак реабілітувати минуле шляхом фальсифікації неможливо. Саме мюнхенська угода розв'язала руки фашистським агресорам і поставила СРСР перед фактом створення антирадянського блоку імперіалістичних держав.

⁵ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1979, Bd. 1, S. 708.

⁶ Ibid.

⁷ Niedhart G. Thesen zum Vortrag «Das international System Ende der dreissiger Jahre». Köln, 1979, Dez., S. 1.

⁸ Shaffer B., Augspruger E., Mclemore R. United States History. — Dallas, 1977, p. 587.

⁹ Eubank K. The origins of World War II. — New York, 1969, p. VII.

Всіляко фальсифікують буржуазні автори радянсько-англо-французькі (московські) переговори 1939 р. і особливо радянсько-німецький договір про ненапад. Незважаючи на те, що СРСР «з усією серйозністю поставився до цих вирішальних переговорів», пише директор інституту сучасної історії Страсбурзького університету Ж. Барієті, він «виявив глибоке недовір'я до істинного прагнення західних союзників укласти з ним угоду»¹⁰. Але саме цього «істинного прагнення» в Заході й не було. Представники уряду Великобританії намагалися на цих переговорах нав'язати Радянському Союзу односторонні зобов'язання і ухилитися від будь-яких конструктивних домовленостей про подання допомоги СРСР на випадок агресії проти нього фашистської Німеччини.

Таємно від Радянського Союзу Англія вела переговори з гітлерівським рейхом, намагаючись за рахунок Польщі досягти своєї мети — вивести фашистські армії до кордонів СРСР. Діючи підступно і віроломно, капіталістичні держави всіляко давали зрозуміти Гітлеру, що у Країні Рад немає союзників і Німеччина може напасти на Польщу, а потім і на СРСР, не ризикуючи зустріті протидію з боку Заходу.

Після зриву західними державами англо-франко-радянських переговорів була втрачена остання можливість спільними силами перепинити шлях фашистській агресії, уникнути другої світової війни. СРСР опинився в складному становищі. Плани міжнародного імперіалізму обрушити на нашу країну удари з заходу і сходу були близькими до здійснення. Доречно нагадати, що в цей час Червона Армія спільно з монгольськими військами уже вела бої з японськими агресорами в Азії, в районі річки Халхін-Гол.

У грізній для долі світового соціалізму обстановці Радянський уряд прийняв пропозицію Німеччини укласти з нею договір про ненапад. Шалені атаки реакційних істориків на це вимушене, але далекоглядне рішення пояснити неважко. Адже ним СРСР на деякий час відвів від себе загрозу з Заходу і, як показали дальші події, виграв майже два роки для зміцнення своєї оборони й продовження будівництва соціалізму. Завдяки політиці Комуністичної партії і Радянської держави спроби імперіалістів втягти СРСР у війну вже в 1939 р. зазнали невдачі, а їх антирадянський фронт було дезорганізовано.

Реакційні кола західних держав, зрештою, дочекалися гітлерівської агресії проти СРСР, однак на цей час існування їх власних країн залежало від здатності Радянського Союзу вистояти і перемогти у нав'язаній йому війні.

Для того, щоб принизити значення радянсько-німецького фронту і приписати головну заслугу в розгромі фашистсько-мілітаристського блоку не СРСР, а США та Великобританії, буржуазні історики досить широко використовували так звану «теорію вирішальних битв» другої світової війни. Найчастіше до таких битв (їх кількість майже в кожного історика різна — від 5 до 20) вони відносять битву під Ель-Аламейном у Тунісі, на північноафриканському театрі війни; морський бій поблизу острова Мідуей та бої за острів Гуадалканал — на тихоокеанському театрі і лише одну битву на радянсько-німецькому фронті — Сталінградську. У будь-яких варіантах — і в цьому полягає суть даної «теорії» — абсолютна більшість вирішальних битв виявляється на фронтах, де бойові дії вели англо-американські війська. Необгрунтовано перевага віддається тихоокеанському та північноафриканському театрам воєнних дій, а головному театру — європейському і, зокрема, радянсько-німецькому фронту відводиться другорядна роль. Багато західних авторів взагалі замовчують Московську, Курську та інші битви на радянсько-німецькому фронті, які визначили докорінний перелом у другій світовій війні та її кінцевий підсумок. Тим часом для кожного неупе-

¹⁰ Le Monde, 1976, 25, août.

редженого дослідника є очевидною неспорівнянність масштабів, а головне — результатів та військово-політичних наслідків битв, між якими буржуазні історики готові поставити знак рівності.

В останні роки «теорія вирішальних битв» зазнала помітних змін. Буржуазні історики вже змушені по суті відмовитися від своїх тверджень, що на радянсько-німецькому фронті лише Сталінградська битва мала вирішальне значення для ходу і результатів другої світової війни в цілому. Як правило, нині вони визнають, що такими ж були й битви під Москвою та Курськом. Так, американський історик Х. Болдуїн, який раніше до розряду вирішальних битв на радянсько-німецькому фронті відносив лише Сталінградську, згодом (не згадуючи власних попередніх тверджень) писав, що битва під Москвою «без сумніву була поворотним пунктом другої світової війни, навіть більше, ніж Сталінград...»¹¹. А. Мішель (Франція) підкреслює, що радянські історики, оцінюючи Сталінградську битву, «справедливо вбачають у блискучих успіхах Червоної Армії найвидатнішу перемогу другої світової війни»¹². А. Тейлор пише: «Основні сили німецької армії завжди знаходилися на Східному фронті»¹³.

Будучи неспроможними заперечити очевидні факти, буржуазні історики у своїй більшості всіляко гіперболізують значення вступу США у війну з економічної точки зору. Цей аргумент є складовою частиною так званої теорії «арсеналу демократії» (термін був уперше використаний Ф. Рузвельтом ще до вступу Сполучених Штатів у війну), яка вже багато років пропагується істориками США і покликана довести вирішальну роль американської військової економіки в досягненні корінного перелому у війні та в розгромі агресора. Типовим щодо цього є безапеляційне твердження К. Хоува, згідно з яким «перемога на всіх фронтах», мовляв, була забезпечена «завдяки американській промисловості, американським резервам»¹⁴. Те ж саме писали Г. Коммарджер і Р. Морріс у передмові до книги Р. Буханана «Сполучені Штати і друга світова війна», що вийшла у Нью-Йорку в 1964 р. «У кінцевому підсумку, — силкувались довести вони, — обсяг американського виробництва визначив перелом у війні — здатність Америки виробити достатню кількість бомбардувальників, кораблів, танків, продовольства і пального для власних потреб, для потреб Великобританії, Росії і навіть Китаю» (ч. I, с. XV).

Фальсифікації, що мають на меті принизити роль радянської економіки, СРСР у цілому в розгромі агресорів, дістали свій концентрований вираз у версії про нібито «вирішальне значення» для Радянського Союзу поставок США по ленд-лізу в роки війни, про те, що, мовляв, без них СРСР зазнав би поразки «через одну тільки нестачу продовольства». Радянський Союз, заявляє американський історик Р. Лукас, «був на краю загибелі» і «вистояв лише завдяки військовій допомозі капіталістичних держав». У різного роду навчальних посібниках уже як догма без кінця повторюється, що «воєнні зусилля росіян залежали від поставок Британії та Сполучених Штатів»¹⁵.

Як же було насправді?

Насамперед відзначимо, що в дослідженнях радянських істориків дається позитивна і вичерпна оцінка значенню поставок по ленд-лізу¹⁶.

¹¹ Baldwin H. The crucial years. — New York, 1976, p. 20.

¹² Michel A. La Seconde guerre mondiale. Paris, 1977, t. 1, p. 467.

¹³ Taylor A. The Second World War. — London, 1975, p. 188.

¹⁴ Howe Q. Ashes of victory: World War II and its aftermath. — New York, 1972, p. 274.

¹⁵ Lucas R. Eagles East. — Tallahassee, 1970, p. 1; Jones J. The Roads to Russia: United States lend-lease to Soviet Union. — Oklahoma, 1969, p. IX; Bragdon A., McCutchen S. History of free people. — New York, 1978, p. 676.

¹⁶ Див.: История социалистической экономики СССР: В 7-и т. Т. 5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны 1938—1945 гг. М., 1978, с. 547.

Водночас у них показано, що класові, імперіалістські цілі, які переслідували у війні правлячі кола США, Англії та інших західних союзників, зумовили двоїстість політики цих країн і в питанні поставок в СРСР по ленд-лізу. «Повинно бути ясно,— писала газета «Нью-Йорк таймс» 6 серпня 1941 р.,— що наша головна мета полягає не в поданні допомоги Росії, а в тому, щоб зупинити Гітлера». Л. Мартелл констатує: «Коли росіяни відбивалися біля стін Москви, в найгірші для Східного фронту дні, вони фактично не одержували допомоги від Заходу»¹⁷. Не становить таємниці й те, що обмеження поставок із США в 1941—1942 рр. було навмисним і зумовлювалося не стільки організаційними неполадками і труднощами транспортування, скільки невір'ям правлячих і військових кіл США у те, що СРСР може перемогти у двобой з фашистськими агресорами. Зброя та бойова техніка, які поставлялися союзниками для Червоної Армії, були не завжди високоякісними. Зокрема, радянські авіаційні частини, що мали на озброєнні англійські та американські літаки, зазнавали більших втрат, ніж ті, які були оснащені вітчизняною технікою. Це змусило радянське командування прийняти наприкінці 1942 р. рішення про зняття імпортих машин з озброєння авіації, яка вела бойові дії, і передачу їх тиловим частинам.

В той же час радянська промисловість уже в 1942 р. різко збільшила виробництво військової техніки. Було випущено 25 436 літаків, 24 446 танків, більш як 158 тис. гармат і мінометів, 15 кораблів основних класів¹⁸.

Аргументи тих буржуазних істориків, які перебільшують значення продовольчих поставок по ленд-лізу, ґрунтуються, як правило, на тенденційному використанні статистичних даних про зниження виробництва продовольчих товарів в СРСР у роки війни внаслідок окупації ворогом обширних сільськогосподарських районів і переведення економіки країни на військові рейки. Виробництво цих товарів справді скоротилося. І все ж соціалістичне сільське господарство пододало всі труднощі, справилося з найскладнішими завданнями, і продовольча проблема була розв'язана в основному завдяки власним ресурсам. Велику допомогу продовольством подала нашій країні Монгольська Народна Республіка. При суворій економії продуктів харчування Радянській державі вдалося забезпечити безперебійне постачання армії, задовольнити життєво необхідні потреби населення.

Середньорічний експорт зерна, борошна і крупи по ленд-лізу становив у переведенні на зерно близько 500 тис. т (30 млн. пудів), що дорівнювало 2,8% його заготівель в СРСР у роки війни¹⁹. Таким чином, питома вага всіх поставок у загальному виробничому балансі країни була досить скромною. Це можна сказати й про поставки по ленд-лізу в цілому. Ось який вигляд в абсолютних цифрах має співвідношення поставок військової техніки з відповідними показниками радянського виробництва. За всю війну від союзників було одержано 9,6 тис. гармат, 18,7 тис. літаків і 10,8 тис. танків. За цей же час воєнна промисловість Радянського Союзу випустила 482,8 тис. гармат, 112,1 тис. літаків, 102,8 тис. танків і самохідних артилерійських установок. В цілому поставки по ленд-лізу в СРСР становили близько 4% виробництва промислової продукції в СРСР²⁰. Вони стали значним джерелом збагачення американських монополій. «Ленд-ліз,— зауважує з цього приводу Д. Херрінг,— не був найбезкорисливішим актом в історії людства...

¹⁷ Martell L. Lend-lease, loans and the coming of the Cold War.: Study the implementation of foreign policy. — Boulder (Col.). 1979, p. 38.

¹⁸ История второй мировой войны, 1939—1945. В 12-ти т. М., 1975, т. 5, с. 48.

¹⁹ См.: Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1970, с. 263.

²⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг. В 6-ти т. М., 1965, т. 6, с. 48; История второй мировой войны, 1939—1945. В 12-ти т. М., 1981, т. 12, с. 168, с. 187.

Це був акт корисливого егоїзму, і американці завжди ясно уявляли вигоди, які вони можуть з нього одержати»²¹. Тут доречно нагадати й про допомогу, що її подавала Сполученим Штатам наша країна. За даними американського міністерства торгівлі, в роки війни США одержали з Радянського Союзу 300 тис. т хромової і 32 тис. т марганцевої руди, 175 унцій платини, багато пушнини та інших видів сировини й товарів. «Поставками з СРСР,— зазначав колишній міністр торгівлі США Л. Джонс,— ми не тільки повертали свої гроші, а й одержували прибуток, що було далеко не частковим випадком у торговельних відношеннях, які регулюються нашими державними органами»²².

В роки війни високопоставлені діячі США давали й більш об'єктивні оцінки поставкам по ленд-лізу в СРСР. «За цю допомогу,— писав у 1944 р. тодішній державний секретар США Е. Стеттініус,— росіяни вже заплатили ціну, яка не вимірюється в доларах чи тоннах. Це мільйони нацистських солдатів, убитих або взятих у полон, нацистські танки, перетворені в купи залізного брухту на полі бою, гармати і грузовики, кинуті відступаючими німецькими арміями»²³.

Нині ці оцінки багато буржуазних істориків, намагаючись приписати ленд-лізу невластиве йому значення, замінили іншими. Та нікому ніякими хитрощами не применшити того історичного факту, що, спираючись на власні економічні ресурси, використовуючи всі резерви, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії зміг створити могутнє військове господарство і забезпечити в ході війни все необхідне для досягнення перемоги.

Стосовно ж даних про американське військове виробництво слід зазначити, що коли за випуском літаків СРСР поступався перед Сполученими Штатами, то за випуском танків, гармат та інших видів озброєнь значно переважав їх. Не будемо говорити тут про якість радянської зброї, по праву визнаної кращою в світі. І, нарешті, найголовніше: основні сили вермахту були розгромлені на радянсько-німецькому фронті зброєю радянського виробництва в результаті мобілізації ресурсів соціалістичної економіки і героїчної праці радянських людей.

Буржуазним історикам має бути відомим, що в період, який передував корінному перелому у війні, широкомасштабне розгортання військової економіки США та інших країн антигітлерівської коаліції стало можливим насамперед завдяки героїчній боротьбі Радянського Союзу, що прийняв на себе основний удар фашистсько-мілітаристського блоку. Це добре розуміли особи, відповідальні за військове виробництво США в ті роки. У підсумковому «Огляді військового виробництва США за 1940—1945 рр.», підготовленому відповідним управлінням, зазначається: «Ініціатива, що перебувала в руках країн «осі» на перших етапах війни, була спочатку вирвана у них росіянами взимку 1941—1942 рр. і остаточно — восени 1942 р. Значення цих подій для військового виробництва полягало в тому, що ми одержали більше часу (для його розвитку.— *О. Р.*) і в тому, що було зменшено потенціал воєнних зусиль на європейському театрі». Однак буржуазні історики, створюючи легенду про «арсенал демократії», як правило, «не звертають уваги» на подібні документи і не наводять їх у своїх працях.

Немає і не може бути мови як про «першорядне значення» американських поставок по ленд-лізу, так і про «вирішальну роль» фронтів, де діяли англо-американські війська, у досягненні перемоги над агресорами. З нападом фашистської Німеччини на СРСР центр збройної боротьби перемістився на радянсько-німецький фронт. Тут відбувалися найбільші битви, які докорінно змінили хід другої світової війни. Тут

²¹ Herring aid to Russia: Strategy, diplomacy, the origins of the Cold War.— London, 1973, p. 293.

²² Jones J. My twenty one billion dollars. — New York, 1959, p. 100.

²³ Stettinius E. Lend-lease: Weapon for victory. — New York, 1944, p. 228—229.

запалала зоря перемоги над фашизмом. Тут було забезпечено його остаточний розгром.

Найнебезпечнішою для справи миру ідеологічною диверсією реакційних імперіалістичних сил є фальсифікація історії з метою розпалювання злісного міфу про «радянську воєнну загрозу». Типовими прикладами цього можуть служити вигадки про «превентивну війну» Німеччини проти СРСР та наклепи на визвольну місію Радянських Збройних Сил. Так, С. Поссоні і Б. Хогган у США, Х. Хертле і Е. Хельмдах у ФРН, Д. Ірвінг, в Англії, пропагуючи легенду про «превентивну війну», намагаються показувати заходи, вжиті Радянським Союзом у 30-х роках для зміцнення своїх кордонів, як підготовку до вторгнення в Центральну Європу. Американський генерал М. Макклоскі, який подвизається в ролі воєнного історика, твердить, що «Гітлер, борючись проти англійців на Заході, не міг примиритися з російською експансією»²⁴. Той же Д. Ірвінг повідомляє про якісь міфічні донесення розвідки, які свідчили, що «росіяни загрожували Німеччині»²⁵.

Брехливі вигадки про «превентивну війну» не заслуговують наукової полеміки. Їх спростовує миролюбна зовнішня політика Радянської держави, послідовна й наполеглива боротьба, що її вів у передвоєнні роки СРСР за створення системи колективної безпеки в Європі й Азії. Широко відомі документи нацистських архівів, де розкривається таємна підготовка гітлерівцями віроломного нападу на нашу країну. Характерно, що практично всі відомі буржуазні історики відмежовуються від цієї легенди. Б. Ліддел Гарт визнає, що, коли фашистські війська перейшли радянський кордон, «генерали переконалися, якими далекими були росіяни від агресивних намірів, і зрозуміли, що фюрер їх обманув»²⁶. І все ж версія про «превентивну війну» протягується і в згадуваній уже праці «Німецький рейх і друга світова війна», автори якої називають агресію Німеччини проти нашої країни не «нападом», а «наступом» на СРСР»²⁷.

Цей прийом сучасні історики-реваншисти запозичили в гітлерівської пропаганди, яка намагалася саме таким чином виправдати віроломну фашистську агресію проти Країни Рад. 22 червня 1941 р. міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп вручив радянському послу в Берліні меморандум. У ньому брехливо твердилося, нібито Радянський уряд хоче підірвати Німеччину зсередини, готує захоплення і більшовизацію західноєвропейських держав, вторгнення на Балкани, оволодіння Босфором і Дарданеллами. Цю саму версію повторив і Гітлер у своєму зверненні до німецького народу в день нападу Німеччини на СРСР. «Головне завдання німецької пропаганди,— визнавав на Нюрнберзькому процесі Фріче, один з найближчих помічників Геббельса,— полягало в тому, щоб виправдати необхідність цього нападу, тобто весь час підкреслювати, що ми лише попередили напад Радянського Союзу... Наступне завдання німецької пропаганди полягало в тому, щоб викладати майже те ж саме, тобто... підкреслювати, що не Німеччина, а Радянський Союз відповідальний за цю війну»²⁸.

Факт поширення реакційними буржуазними істориками легенди про «превентивну війну» фашистської Німеччини проти СРСР є досить показовим і в іншому відношенні. Як правило, засуджуючи напад Німеччини, Італії і Японії на країни капіталістичного світу та їх колоніальні володіння, ці історики водночас при трактуванні причин агресії Німеччини проти СРСР шукають для неї виправдання, змикаючись у своїй ненависті до комунізму з найчорнішими силами реакції. Цим

²⁴ MacCloskey. Planning for Victory-World War II. — New York, 1970, p. 1.

²⁵ Irving D. Hitler's War. — London, 1977, p. 177.

²⁶ Лиддел Гарт Б. Вторая мировая война: Пер. с англ. — М., 1976, с. 151.

²⁷ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Stuttgart, 1983, Bd. 4.

²⁸ Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. М., 1960, т. 5, с. 569.

вони, по суті, підводять «історичну базу» для обґрунтування законності будь-якої антикомуністичної агресії.

Об'єктом «особливого призначення» у буржуазних ідеологів, істориків і письменників є фальсифікація великої визвольної місії Радянських Збройних Сил. Визволення в результаті перемог Червоної Армії ряду країн Європи і Азії від нацистського поневолення і встановлення в них народно-демократичного ладу — незабутня сторінка світової історії, реальний вираз інтернаціоналістської політики Радянського Союзу.

Вступ Червоної Армії на території зарубіжних країн став справжнім святом для багатьох мільйонів людей. Робітники і селяни, представники різних національностей і соціального стану захоплено зустрічали своїх визволителів. Вісім з половиною мільйонів радянських воїнів вели жорстоку боротьбу проти фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії за рубежами нашої Батьківщини. Вони повністю або частково визволили 13 країн Європи і Азії з населенням близько 150 млн. чол.

Навмисно спотворюючи цілі і політику Радянського Союзу в роки війни, буржуазна пропаганда поширює брехливу версію про «експорт» революції, твердить, що, мовляв, Червона Армія вступила на територію визволених нею країн всупереч волі їх народів, у кривому дзеркалі показує відносини радянських воїнів з місцевим населенням.

Однак теза про «експорт революції» не витримує ніякої критики. Адже відомо, що в ряді країн, на території яких перебували радянські війська (Норвегія, Данія, Австрія, Іран, Фінляндія), і донні панує буржуазний лад. Очевидно, тоді в цих державах ще не було внутрішніх передумов, які б забезпечили успіх революції. В той же час в Албанії та у В'єтнамі радянських військ не було, а революції там відбулися.

Зовнішня політика СРСР у період війни була спрямована на відновлення національного суверенітету країн, поневолених фашистською Німеччиною. Виконавши в ці роки свою інтернаціональну місію, Радянський Союз подав потім народам цих країн всебічну допомогу у зміцненні свободи й незалежності, захистив їх від контрреволюційних підступів міжнародного імперіалізму.

Безсумнівним є той історичний факт, що саме Радянський Союз у протиборстві з ударною агресивною силою імперіалізму того часу розгромив її і тим самим вніс вирішальний вклад в утвердження миру на землі, забезпечивши народам Європи та інших континентів право самим вирішувати свою долю.

Факти свідчать про те, що нині в буржуазній історіографії відбувається дальше зміщення вправо, про посилення в ній антирадянського змісту. Тон у цьому задають реакційні історики США, яких всіляко підтримують і заохочують держдепартамент, адміністрація Рейгана в цілому. У другій половині 70-х — на початку 80-х років на хвилі антикомунізму, зведеного до рангу офіційної політики, в умовах розпалювання міфу про «радянську воєнну загрозу» формується своєрідна історіографічна підпора цієї політики у вигляді школи «нових правих» (К. Хоув, Ч. Шелтон, Р. Хоббс та ін.). У книгах під історичними назвами «Попіл перемоги», «Більшовизація США», «Міф перемоги» та інших ці автори, зосередивши увагу на американо-радянських відносинах у роки війни, проголошують анафему політиці Рузвельта, яка, за їх словами, привела до виникнення конкуруючої наддержави — Радянського Союзу, що перешкодило досягненню головної «національної мети» США у війні — світового лідерства. Багато з них фокусують увагу на позиції Сполучених Штатів у період корінного перелому у війні. Вони заявляють, що після Сталінградської битви адміністрації Рузвельта слід було різко змінити політику і насамперед відмовитися від курсу на безастережну капітуляцію фашистської Німеччини як потенціального союзника для майбутньої спільної боротьби проти СРСР.

Профашистська суть позиції «нових правих» очевидна. Однак тут важливо підкреслити й інше. «Нові праві» у США ніби прийняли естафету від тих політичних, військових діячів і керівників великого бізнесу США, які в роки війни хотіли підірвати антигітлерівську коаліцію, ослабити й ізолювати СРСР, врятувати фашистську Німеччину від розгрому. Відомо, наприклад, що начальник штабу армії США генерал Маршалл запропонував у серпні 1943 р. на засіданні об'єднаного англо-американського штабу обговорити питання про те, «чи не допоможуть німці нашому вступові в Німеччину, щоб зупинити росіян»²⁹.

Останнім часом набули розголосу нові документи про джерела такого роду прагнень — зв'язки американських і німецьких монополій у роки війни, гендлярські угоди з нацистами концернів Форда, Моргана, Рокфеллера, які одержували від німецьких корпорацій золото, награване в банках Австрії, Бельгії, Чехословаччини або переплавлене із зубів, весільних обручок та інших коштовностей, що належали жертвам гітлерівських концтаборів. Американські монополії одержували це золото як плату за поставки фашистській Німеччині нафти, різного обладнання для виробництва грузових автомобілів, літаків і ракет (у тому числі Фау-1 і Фау-2), прицілів. Такими ганебними угодами заплямували себе концерни «Стандарт ойл», «Дженерал моторс», «Форд», «ІТТ», до складу правлінь яких входили впливові нацисти, зокрема керівник фашистської контррозвідки В. Шелленберг. Основним німецьким напарником бізнесменів США був концерн «І. Г. Фарбеніндустрі».

Якими ж були політичні цілі цих угод? Американський автор Ч. Хайем близький до істини, коли пише, що «фінансових ділків об'єднувала спільна ідеологія. Вони були зв'язані одними й тими ж реакційними ідеями, прагнули до встановлення фашистських порядків в усьому світі...». Коли стало ясно, що Німеччина програла війну, американські бізнесмени, турбуючись про продовження угод і безпеку вкладів, «...призначили своїх нацистських друзів на високі пости і допомогли спровокувати «холодну війну»³⁰.

В останні роки дедалі наполегливіше заявляє про себе тенденція до фальсифікації історії з метою «обгрунтування» реваншистських устремлінь західнонімецького імперіалізму. В центрі уваги розгорнутої в цьому напрямі галасливої пропагандистської кампанії є питання про кордони між ФРН і НДР, про кордони Польщі, Чехословаччини, Радянського Союзу і деяких інших держав. По суті, йдеться про те, щоб порушити існуючі в Європі кордони, перекроїти їх на реваншистський лад на шкоду соціалістичним країнам. Ця кампанія здавна велась реваншистськими колами ФРН. Нині вона ведеться на державному рівні насамперед у США, Федеративній Республіці Німеччини, меншою мірою в Англії та деяких інших країнах НАТО. Основний удар спрямовується проти Ялтинських і Потсдамських угод, а також підписаних на початку 70-х років договорів між СРСР і ФРН, НДР і ФРН, ЧСР і ФРН, інших угод, що визначили розв'язання територіального питання в Європі після розгрому фашистської Німеччини, її союзників і сателітів у другій світовій війні. Саме про це заявив 17 січня 1984 р. в Стокгольмі на конференції, присвяченій заходам по зміцненню довір'я, безпеки і роззброєнню в Європі державний секретар США Дж. Шульц. «Сполучені Штати, — сказав він, — не визнають законності штучного нав'язаного поділу Європи»³¹. Спроби дискредитувати Ялтинські угоди, що заклали основи багатьох сучасних кордонів у Європі й Азії, робили нещодавно також Р. Рейган і М. Тетчер.

²⁹ NAUS Record Group 9. 113 th CCS Meeting, p. 6.

³⁰ Higham Ch. Trading with the enemy: An expose of the Nazi—American money plot, 1933—1949. — London, 1983, p. XIV.

³¹ Правда, 1984, 8 февр.

Саме в цьому контексті слід розглядати діяльність істориків-реваншистів у Федеративній Республіці Німеччини, які не тільки зводять наклепи на СРСР, а й звинувачують уряд ФРН у «зраді інтересів німецької нації», вимагають перегляду рішення про кордон по Одеру — Нейсе, зафіксованого у 1970 р. в договорі між СРСР і ФРН. Матеріали, що їх поставляють такі історики, використовуються неофашистськими організаціями. У розповсюджуваних ними листівках дії антисоціалістичних елементів у Польщі розцінюються як «доказ нездатності польської держави управляти німецькими східними землями».

Своєчасну і обгрунтовану відсіч дістала реваншистська діяльність, розгорнута у ФРН проти Чехословаччини. У заяві МЗС ЧССР, опублікованій у червні 1984 р., вказувалося, що у чехословацької громадськості особливу тривогу і обурення викликало реваншистське зборище судетських німців за участю президента ФРН та деяких представників боннського уряду, на якому лунали неприховані погрози на адресу ЧССР та її союзників, брався під сумнів увесь комплекс договорів і угод про післявоєнний устрій в Європі, відкидалися принципи Заключного акту загальноєвропейської Наради в Хельсінкі³².

В Італії розгорнуто кампанію, мішенню якої стала трагедія жителів міста Мардзаботто, по-звірячому знищених есесівцями у вересні 1944 р. З'явилися дві книжки — «Брехня про Мардзаботто» і «Мардзаботто — всесвітній обман», автори яких силкуються обілити фашистських злочинців. У статті, вміщеній західнонімецькою газетою «Ді Вельт», військовий злочинець і кат В. Редер, що вчинив цю криваву розправу, характеризується як «хоробрий солдат», «невинна жертва змови італійських комуністів». Реакційний французький щотижневик «Рівероль» назвав «казкою» повідомлення про загибель мільйонів ув'язнених у гітлерівських концтаборах. У паризькому журналі «Експрес» з'явилося інтерв'ю, з якого виходило, що, мовляв, «газових камер там взагалі не було» і що «вбивали тільки вошей».

В цьому ж контексті слід розглядати й кампанію, спрямовану проти Нюрнберзького і Токійського процесу над головними військовими злочинцями.

Не можна не погодитися з оглядачем французької газети «Монд» Е. Русселем, який писав у номері від 8 травня 1981 р.: «Через 36 років після закінчення другої світової війни нас знову переслідують привиди нацизму, розбуджені безглуздою і підступною пропагандою, що ставить метою виправдати і навіть прославити гітлерівське варварство. Очевидні факти, відомі всім, хто не втратив здорового глузду, заперечуються купкою фанатиків, які незаконно привласнили і ганьблять ім'я історика».

Підхльостування гонки озброєнь, розпалювання воєнного психозу — найхарактерніша риса сучасної буржуазної історіографії, яка виступає в ролі активної сили політики і стратегії антикомунізму, реакційного фактора, що отруює міжнародну обстановку. Водночас досить помітним є процес ослаблення домінуючих позицій буржуазної історіографії в капіталістичному світі, посилення її диференціації. Прихильники реакційних течій дедалі частіше змушені маневрувати. Вони вдаються до різних хитрощів, замінюють одні тези, викриті марксистською історіографією, іншими; використовують буржуазний об'єктивізм для замаксування справжньої соціально-політичної суті своїх концепцій.

Одна думка про те, що правда про великий подвиг радянського народу, здійснений ним у боротьбі проти фашизму, стане відома молодому поколінню, викликає панічну реакцію серед представників правлячого класу капіталістичних країн. Все це разом узяте привело буржуазну літературу про другу світову війну у стан цілковитого хаосу. Явними його ознаками є суперечливі оцінки одних і тих же подій, діа-

³² Там же, 9, 13 люня.

метрально протилежні, взаємовиключні судження, які практично позбавляють читача можливості розібратися в суті тих чи інших явищ, критично оцінити нав'язувані йому ідеологічні стереотипи.

Радянські історики, їх колеги в братніх соціалістичних країнах, а також прогресивні історики Заходу ведуть рішучу боротьбу проти буржуазних фальсифікаторів, які спотворюють події минулої війни на догоду агресивним устремлінням монополій. Ця боротьба є важливою складовою частиною зусиль народів, спрямованих на зміцнення миру і викриття паліїв нової війни.

О. А. Ржешевский

40-ЛЕТИЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ И НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАТОРОВ ИСТОРИИ

Резюме

В статье убедительно показана несостоятельность буржуазных историков Запада, пытающихся при поддержке представителей руководящих звеньев государственного и военно-политического аппарата империалистических стран исказить причины возникновения второй мировой войны, приуменьшить решающую роль СССР, советско-германского фронта в разгроме фашистских агрессоров и на основе сфальсифицированной истории войны разжечь миф о «советской военной угрозе». Автор подчеркивает, что борьба против подобных фальсификаций является важной составной частью усилий, направленных на укрепление мира и международной безопасности.

З історії збройної боротьби на фронтах Великої Вітчизняної війни і в тилу фашистських загарбників

СТОРИНКИ ГЕРОЇЧНОЇ ОБОРОНИ ОДЕСИ
(серпень — жовтень 1941 р.)

В. О. КУМАНЬОВ (Москва), В. Г. ФІЛІПPOBИЧ (Москва)

Велика Перемога, яку здобув радянський народ, керований Комуністичною партією, кувалася вже з перших днів боротьби за кожную п'ядь рідної землі. В її досягнення величезний внесок зробили, зокрема, захисники міст-героїв Москви, Ленінграда, Сталінграда, Києва, Севастополя, Керчі, Одеси та інших. Широка історіографія з цього питання є закономірною, оскільки в величчі подвигу їх захисників, за словами Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, «як у дзеркалі відобразилися перевага радянської моралі, мужність і стійкість радянських людей, їх відданість ідеалам соціалізму, перевага радянського воєнного мистецтва над воєнним мистецтвом гітлерівського вермахту. Без визнання цієї аксіоми неможливо ні зрозуміти, ні пояснити ходу і результатів Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу в цілому та окремих її битв...»¹.

Серед перших бастионів стратегічної оборони радянських військ, на які напорювався фашистський «бліцкриг», була Одеса. Її загарбання в гітлерівських авантюристичних планах надавалося важливого значення. Не випадково для цього було кинуте спочатку 10, а згодом 18 ворожих дивізій, близько 100 літаків, а також велику кількість танків, артилерії, кораблів². Маючи більш як шестиразову перевагу в живій силі і техніці, гітлерівське командування намагалося що б то не стало прорватися в місто і з ходу оволодіти важливим портом на Чорному морі. Наштовхнувшись на рішучий опір, фашисти змушені були перейти до тривалої облоги.

На початку серпня 1941 р. війська Приморської армії*, що обороняли Одесу, виявилися ізольованими від головних частин Південного фронту. Зв'язок з тилловими районами країни підтримувався переважно тільки по морю. Блокувавши місто з суші, ворог розпочав регулярне бомбардування всіх районів Одеси, в тому числі й порту, намагаючись знищити й кораблі. Авіація противника здійснювала нерідко до 1000 літаковильотів на день³.

5 серпня Ставка Верховного Командування дала директиву командуючому Південним фронтом: «Одесу не здавати і обороняти до останньої можливості». Аналогічне рішення було прийняте Центральним Комітетом КП(б) України, який зобов'язав Одеський обласний комітет партії вжити всіх заходів для оборони міста⁴.

¹ Жуков Г. Величчє победы СССР и бессилье фальсификаторов истории. — Коммунист, 1970, № 1, с. 85.

² Архів Музею оборони Одеси, від. 2, шв. 1695—11069, спр. 34, арк. 1.

* 13 липня 1941 р. було створено Приморську групу військ. 19 липня її було перетворено в Окрему Приморську армію.

³ Архів відділу рукописних фондів Інституту історії СРСР АН СРСР, розд. 2, спр. 14, арк. 2.

⁴ Одесса: Очерк истории города-героя. — Одесса, 1957, с. 233.

Одеська партійна організація проводила велику ідейно-політичну роботу. У військових частинах, на підприємствах і в установах проходили мітинги й збори, учасники яких давали клятву зробити все можливе, щоб допомогти армійським частинам зупинити й розгромити ворога. Трудящі оголошували себе мобілізованими на фронт. «Від імені інтелігенції і наукових працівників Одеси,— заявив академік АІІ УРСР В. П. Філатов,— я повідомляю про наше одностайне й тверде рішення віддати всі свої сили й життя на захист дорогої Батьківщини»⁵.

Вся практична робота Одеської парторганізації була спрямована на перетворення міста в єдиний військовий табір, дотримання його захисниками суворої військової дисципліни й революційного порядку. Одним з головних завдань військового командування і партійної організації було негайне створення навколо Одеси і в межах міста оборонних споруд і загороджень. Адже ворог уже був близько. З 10 серпня 4-та румунська армія, яка за кількістю військ переважала захисників Одеси більш як у 5 разів, уперто атакувала оборонні приміські рубежі. 13 серпня ціною величезних втрат фашистам вдалося вийти до чорноморського узбережжя в районі Аджіаски (нині — Рибаківка) на Тилігульському лимані і повністю обложити Одесу з суші⁶.

Було вжито енергійних заходів по переведенню промисловості й господарства міста на військовий лад. Найбільш цінне і необхідне для країни обладнання, матеріальні й культурні цінності було вирішено евакуювати. З цивільного населення терміново готувалися бойові резерви.

Це забезпечувало військам систематичне поповнення. Тільки до початку серпня з 21 700 комуністів міської партійної організації пішли на фронт понад 12 тис. чол. Комсомольська організація дала фронту більше 11 тис. добровольців (90% складу організації). У всіх районах міста формувалися винищувальні загони, які комплектувалися переважно комуністами й комсомольцями. До середини серпня 1941 р. було створено 50 таких загонів⁷.

Трудящі Одеси розуміли, що захист рідного міста є їхньою кровною справою. Кожну вулицю, кожне підприємство, кожен будинок вони перетворювали в опорний пункт оборони. Місто вкрилося барикадами, протитанковими «їжаками», окопами й щілинами. На заклик обласного й міського комітетів партії майже 100 тис. патріотів виходили щоденно на земляні й інші оборонні роботи. Протягом короткого строку під керівництвом військових інженерів навколо Одеси було створено три оборонні рубежі загальною довжиною близько 250 км, а в самому місті побудовано 243 барикади. Крім того, для захисту населення від артилерійського обстрілу й бомбардувань з повітря було вирито 3125 щілин, в яких одночасно могли розміститися близько 60 тис. чол., пристосовано для тимчасового житла більше 40 катакомб майже на 37,5 тис. чол. Зусиллями саперів і населення було споруджено 138 км протитанкових ровів, 45 км окопів і ходів сполучення та багато інших укріплень⁸. У ті дні газета «Красная звезда» писала: «...Фронт не тільки на підступах до міста, фронт — у місті. Місто не хоче, щоб його захопили зненацька. З кожною годиною воно дедалі сильніше зміцнює свою оборону. Воно в кільці загороджень, усі вулиці і його окраїни оточені барикадами. Їх будує все одеське населення, будують старі, жінки, діти. Будують під керівництвом досвідчених військових інже-

⁵ Одесса в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. Одесса, 1947, т. 1, с. 18.

⁶ Див.: Історія Української ССР: В 10-ти т. К., 1984, т. 8, с. 56.

⁷ Партарх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 11, спр. 110, арк. 13.

⁸ Там же, спр. 109, арк. 5, 6; Історія Української ССР, т. 8, с. 56.

нерів, будують так, щоб ці барикади могли служити довгочасними опорними пунктами...»⁹.

Важливим заходом щодо організації допомоги Червоній Армії було формування народного ополчення. Його частини і загони створювалися на основі індивідуального добору добровольців. До ополчення вступали люди найрізноманітніших професій, які не підлягали мобілізації. З 15 серпня, коли фашистам вдалося вклинитися в оборону радянських військ у східному секторі, всі загони народного ополчення було переведено на казармене становище. Вони стали важливим резервом діючих частин Приморської армії. 421-а стрілецька дивізія на 60% була укомплектована ополченцями, які виявляли в боях виняткову мужність і героїзм. Поряд з формуванням загонів народного ополчення обласний і міський комітети партії займалися створенням батальйонів по боротьбі з танками, а також шпигунами й диверсантами, які проникали в місто. До цих батальйонів вступило 3250 чол., з них 900 комуністів. До їх обов'язків входила й охорона підприємств, установ, тилових рубежів оборони. В першій половині серпня на захист Одеси стало 20 тис. народних ополченців, а до кінця місяця — ще 10 тис.¹⁰

Піднесенню загального рівня військово-оборонної підготовки захисників Одеси сприяла робота, яку проводило в місті і області відділення Всесоюзного добровільного товариства Тсоавіахім, в якому напередодні війни налічувалося 165 тис. активних членів. Понад 2 тис. медсестер і 1500 сандружинниць підготувало протягом літа 1941 р. Одеське відділення Товариства Червоного Хреста. В місті діяло 1500 санітарних постів. На передову лінію фронту через організації Червоного Хреста було направлено понад 3000 санітарних носилок, 50 тис. санітарних сумок, 15 тис. аптечок і більш як 10 тис. індивідуальних медичних пакетів¹¹. Почуття високого патріотичного обов'язку трудящих Одеси яскраво виявилось в широкому розвитку донорства. Порівняно з довоєнним періодом кількість донорів зросла вдвічі. Під час облоги Одеси 18 тис. чол. дали свою кров для поранених бійців¹².

19 серпня 1941 р. Ставка утворила Одеський оборонний район, куди увійшли Окрема Приморська армія, Одеська військово-морська база і частина кораблів Чорноморського флоту. Командуючим районом став контр-адмірал Г. В. Жуков, членами Військової ради — бригадний комісар І. І. Азаров, дивізійний комісар Ф. М. Воронін і перший секретар Одеського обкому партії А. Г. Колибанов. У складі сухопутних військ налічувалося в той час 34,5 тис. бійців і командирів¹³.

Це був надзвичайно своєчасний захід. Уже наступного дня противник відновив штурм Одеси. Не рахуючись із значними втратами, командування 4-ї румунської армії поставило завдання захопити Одесу до 3 вересня. Протягом п'яти діб радянські частини героїчно відбивали шалені атаки ворога, якому вдалося просунутися в східному секторі між Великим Аджалицьким і Хаджибейським лиманами, за 8—9,5 км від міста. Це дало йому можливість вести прицільний гарматний вогонь по одеських підприємствах, портових спорудах і кораблях.

Захисникам міста не вистачало зброї і боєприпасів, води і продовольства. Довелося терміново викопати криниці, відремонтувати артезіанські свердловини. Вкрай обмеженими були запаси сировини. Гостро відчувалася нестача кадрів робітників та інженерно-технічних працівників. Справжніми організаторами виробництва показали себе комуністи Одеси. Було налагоджено збирання й ремонт старого, невивезеного устаткування, залишків сировини і матеріалів, ремонт і

⁹ Красная звезда, 1941, 30 авг.

¹⁰ История Украинской ССР, т. 8, с. 59.

¹¹ Партарх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 92, спр. 52, арк. 2.

¹² Там же, спр. 3, арк. 7.

¹³ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945: Крат. история. — М., 1970, с. 94.

виробництво багатьох видів зброї та бойової техніки, випуск боєприпасів. 22 найбільші підприємства міста переключилися на випуск військової продукції.

На фабрики й заводи повернулися виробничники-пенсіонери, прийшли жінки і підлітки. Вони швидко опановували трудові навички, нерідко ставали ініціаторами передових починань. Інколи під ворожим вогнем виконували замовлення для фронту, протягом діб не виходили з цехів. Так, 72 години без відпочинку працювала бригада робітників на заводі ім. Січневого повстання й залишила цех тільки після того, як виконала важливе спецзамовлення¹⁴. Колишній член Військової ради Одеського оборонного району Ф. М. Воронін згодом згадував: «На початку оборони Приморська армія не мала в своєму складі танкових частин, однак завдяки героїчній праці й винахідливості трудящих уже в серпні 1941 року ми одержали десятки танків і змогли створити свої танкові частини, які відіграли величезну роль в обороні Одеси»¹⁵. Одеські заводи ім. Січневого повстання, Г. І. Петровського, М. І. Калініна, А. В. Хворостіна, «Кінап» та інші, крім легких танків і бронепоїздів, виготовляли протитанкові й протипіхотні міни, гранати, вогнемети. Було налагоджено виробництво пляшок з запалювальною рідиною¹⁶.

З повною віддачею сил трудилися портовики, яким доводилося відновлювати виведені з ладу під час артобстрілів причали, крани, залізничні колії тощо. За час оборони міста вони відремонтували понад 300 пошкоджених фашистами суден, досить швидко збудували нові пристані (в Аркадії і на 16-й станції Великого фонтану)¹⁷.

Всього трудящими Одеси в дні героїчної оборони міста було виготовлено для фронту 5 бронепоїздів, понад 50 танків, близько 1300 мінометів, 965 вогнеметів, 255 тис. ручних гармат тощо¹⁸. І все це вироблялося під систематичним вогнем авіації і артилерії противника, за рахунок недосипання і недоїдання. Тільки з 25 серпня по 1 жовтня 1941 р. одесити зазнали 350 нальотів ворожих літаків. Внаслідок бомбардувань було зруйновано 440 будівель, поранено і вбито більш як 3 тис. мирних жителів¹⁹.

Одеська партійна організація приділяла велику увагу виховній роботі серед широких мас трудящих. В ній, по суті, брали участь не тільки агітатори (їх налічувалося 1800), а всі, хто носив високе звання комуніста. Пристрасне слово Ленінської партії доносили до бійців і матросів, робітників і будівельників, портовиків і всіх жителів Одеси друковані органи — обласні газети «Большевистское знамя», «Чорноморська комуна» і «Молодая гвардия», а також міське радіомовлення. Тільки протягом першої половини серпня партійними організаціями міста було розповсюджено серед населення понад 50 тис. різноманітних плакатів, звернень і листівок, які активно сприяли піднесенню бойового духу й виробничого ентузіазму захисників Одеси. За ініціативою обласного комітету партії було проведено серію радіоперекличок Одеса — Москва. Їх записували на плівку і транслювали на всю країну. Виступаючи на одній з перших таких радіоперекличок, перший секретар Одеського обкому КП(б) України А. Г. Колибанов сказав: «Всі, хто здатний носити зброю, стали під зброю! На вогневих рубежах, у перших рядах героїчних захисників Одеси стоять комуністи і комсомольці. Місто оперезане барикадами, ні на хвилину не пере-

¹⁴ Архів Музею оборони Одеси, від. 2, інв. 1400—6878, спр. 2, арк. 1—2.

¹⁵ Архів відділу рукописних фондів Інституту історії СРСР АН СРСР, від. III, ф. 2, спр. 16, арк. 12.

¹⁶ Партарх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 92, спр. 52, арк. 2; Історія Української ССР, т. 8, с. 58.

¹⁷ Історія Української ССР, т. 8, с. 59.

¹⁸ Архів Музею оборони Одеси, від. 2, інв. 1695—11 059, спр. 34, арк. 10.

¹⁹ Партарх. Одеськ. обкому Компартії України, ф. 11, спр. 110, арк. 13.

ривається його кипуче життя. Під звуки артилерійської канонади, під снарядами і бомбами ворога працюють відважні жителі міста, по-бойовому виконуючи всі замовлення фронту»²⁰. Остання переключка Одеса — Москва була організована на 63-й день героїчної оборони. «Ідуть жорстокі бої,— сказав тоді у своєму виступі по радіо А. Г. Колибанов,— але бойовий дух героїчних захисників Одеси непохитний. Вони поклялися, що подесять удари по ворогу. Ніколи не буде пощади фашистам»²¹.

У запеклих боях війни Приморської армії і моряки Чорноморського флоту, виявляючи виняткову мужність і масовий героїзм, завдавали противнику відчутної шкоди. Під Одесою відкрили себе немеркнучою славою багато частин і з'єднань. Хоробро билися з ворогом 25-а Чапаєвська дивізія під командуванням генерала І. Ю. Петрова, 9-а стрілецька дивізія генерала В. Ф. Воробйова, 265-й артилерійський полк майора М. В. Богданова, 26-й прикордонний полк майора О. О. Маловського, 1-й полк морської піхоти полковника Я. І. Осипова, 15-а окрема бригада ППО полковника І. Т. Шиленкова, 69-й авіаційний полк майора Л. Л. Шестакова та багато інших. По всьому фронту славився своєю безстрашністю і героїзмом 161-й стрілецький полк, бійці якого займали оборону на рубежі Мангейм — Біляївка. Їм протистояла 1-а гвардійська королівська румунська дивізія. Чотири доби точилися кровопролитні бої, на п'ятий день, за даними розвідки, дивізія перестала існувати. Замість неї агресор кинув у бій 1-у прикордонну дивізію. І знову кривава сутичка, і знову ворог зазнав величезних втрат²².

Серед захисників Одеси прославилися й жінки. Так, комсомолка Л. Павличенко досконало опанувала снайперське мистецтво і знищила тільки під Одесою більш як 180 гітлерівців. Згодом вона брала участь в обороні Севастополя й була удостоєна звання Героя Радянського Союзу. Багатьом відоме ім'я кулеметниці Н. Онілової. До війни вона працювала на Одеській джутовій фабриці. 22 червня 1941 р. разом зі своїми подругами — слухачками гуртка медсестер — попросилася на фронт. У боях за Одесу й Севастополь знищила понад 500 ворожих солдатів і офіцерів. В одній з битв була смертельно поранена. У кишені її гімнастерки разом з простреленим комсомольським квитком знайшли записну книжку. «Не треба думати про смерть, тоді дуже легко боротися,— писала в ній Ніна.— Треба пам'ятати, за що ти жертвуєш життям. Якщо для краси подвигу і слави — це дуже погано. Тільки той подвиг красивий, який здійснюється в ім'я народу й Батьківщини»²³. Саме такий подвиг і здійснила Герой Радянського Союзу Н. Онілова.

Протягом восьми годин билася в оточенні рота морської піхоти під командуванням А. С. Ламзіна. Їй протистояв батальйон противника, якого підтримували танки й артилерія. В цьому нерівному бою морські піхотинці підбили два танки й знищили близько 200 гітлерівців, проравши вороже кільце.

Героїчні подвиги здійснили над Одесою льотчики, зокрема, Б. О. Серогодський, О. Т. Череватенко, О. В. Алелюхін, О. О. Маланов, П. В. Полоз, Ю. Б. Рикачов, І. Г. Корольов, а також артилеристи Д. П. Бойко і К. Т. Лисий, розвідник О. О. Нечипоренко та багато інших.

Однак ворог продовжував облогу. Зосередивши на вузькій ділянці фронту в районі Кагарлика дивізію піхоти і 70 танків, противник вперто атакував частини 25-ї стрілецької дивізії. Одночасно жорстокі

²⁰ Архів Музею оборони Одеси, від. 9, інв. 316—2323.

²¹ Там же.

²² Красная звезда, 1941, 31 авг.

²³ Центр. арх. М-ва оборони СРСР, ф. 288, оп. 3976, спр. 1, арк. 316.

бої точилися в західному секторі оборони, в напрямку залізниці Роздільна — Одеса, куди гітлерівці кинули 60 танків. Однак прорвати оборону їм тоді не вдалося. Зірвався генеральний наступ фашистів і 13 вересня. Ставка Верховного Головнокомандування зробила все можливе, щоб допомогти захисникам Одеси в надзвичайно складних обставинах. Тільки з 5 по 12 вересня до Одеси було направлено 15 маршових батальйонів. 18 вересня з Новоросійська на кораблях прибула 157-а Кубанська стрілецька дивізія полковника Д. І. Томілова, а згодом — дивізіон реактивних мінометів. Крім техніки і боеприпасів, з кавказьких і кримських портів йшли транспорти з продовольством, медикаментами, одягом. При цьому доводилося долати великі труднощі — відбивати атаки підводних човнів і фашистських повітряних піратів, катерів, обходити міні загородження²⁴.

Гітлерівці посилювали натиск, і одночасно посилювався опір радянських військ. 22 вересня ворогові було завдано сильного контрудару в східному секторі оборони. Півністю було розгромлено дві румунські дивізії. Агресор відійшов від Одеси на 5—10 км, втративши плацдарм, з якого він підступно обстрілював місто і порт.

Обстановка на передовій лінії стабілізувалася, широкі наступальні дії противника припинилися. Однак на той час різко погіршало становище у Криму. Фашистські війська прорвалися до Перекопського перешийку. Утримувати Одеський оборонний район вже не було рації. 30 вересня 1941 р. Ставка ВГК прийняла рішення про евакуацію основних частин Приморської армії і флоту й перекидання їх у Крим. З метою дезорієнтації* противника йому було завдано удару в південному секторі оборони силами 25-ї стрілецької і 2-ї кавалерійської дивізій. Двічі атакувавши ворожі позиції, вони розгромили 10-ту румунську дивізію й ліквідували противника у районі с. Татарки.

В цілому підготовка до планомірної евакуації пройшла організовано й швидкими темпами. З 1 по 16 жовтня в Крим і на Кавказ було переправлено близько 86 тис. бійців і командирів, 15 тис. чол. цивільного населення, велику кількість бойової техніки, різне устаткування²⁵.

Так закінчилася героїчна оборона Одеси — яскрава сторінка літопису Великої Вітчизняної війни. Захисники міста зірвали всі спроби ворога з ходу оволодіти цим важливим пунктом на чорноморському узбережжі. Запеклі бої, що розгорнулися під Одесою, іншими пунктами й прикували значні сили вермахту, дали можливість Червоній Армії виграти необхідний час для нагромадження резервів та їх розгортання, для нищівної відсічі ворожого нападу. 250 тис. ворожих солдатів і офіцерів знайшли могили біля стін міста. Мужність і висока моральна стійкість одеситів служили й служать яскравим прикладом беззавітної відданості соціалістичній Батьківщині, Комуністичній партії. Одеська епопея показала міцність духу народу і армії, єдність фронту й тилу. Місто захищали представники 42 національностей Країни Рад. 62 учасникам оборони Одеси було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, тисячі інших нагороджені орденами та медалями.

За визначні заслуги перед Батьківщиною, мужність і героїзм, які виявили трудящі Одеси у боротьбі проти фашистських загарбників, місту-герою Одесі було вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка».

Історія показала, яких величезних зусиль необхідно було докласти радянському народу, трудящим інших країн, щоб розгромити агресорів. Приборкати сили імлітаризму, не допустити ядерної катастрофи — нині найважливіше завдання всіх, кому дорогий мир на землі. Про це свідчать підсумки і уроки другої світової війни.

²⁴ Історія Української ССР, т. 8, с. 60.

* Цьому сприяло, зокрема, видання військовим командуванням і обкомом партії для видимості наказів і рішень про оборону Одеси «в зимових умовах».

²⁵ Українська ССР в Великій Отчественной війні Советского Союза. К., 1975, т. 1, с. 243.

ВЗАЄМОДІЯ ВІЙСЬК 3-ГО УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ, НВАЮ
І 1-І БОЛГАРСЬКОЇ АРМІЇ В БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ ЮГОСЛАВІЇ
(жовтень 1944 — травень 1945 рр.)

С. Л. КАІРОВ (Миколаїв)

У жовтні 1944 р. з'єднання 2-го і 3-го Українських фронтів у взаємодії з частинами Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) і болгарської Народної армії завдали нищівного удару фашистським військам у Воеводині, Македонії і Сербії, зірвавши плани гітлерівського командування утриматися на Балканах. Це вплинуло на політичну обстановку в усій Південно-Східній Європі, сприяло перемозі народно-визвольного руху в Югославії.

Визволення східної частини Югославії і Белграда створило умови для реорганізації НВАЮ та її участі в дальшому наступі радянських військ. Стабільний тил дав можливість почати регулярне централізоване постачання Народно-визвольної армії, а також оголосити загальну мобілізацію в країні. В результаті вжитих заходів чисельність НВАЮ зростає наприкінці війни до 800 тис. чол.¹ В її складі створювалися танкові, авіаційні й інші частини, кадри для яких готували радянські інструктори². Бійці НВАЮ набували досвіду ведення фронтальної війни.

В умовах поглиблення революції в країні Комуністична партія Югославії (КПЮ) проводила ідейно-політичну роботу серед особового складу НВАЮ та серед населення, розв'язувала соціальні проблеми, керувала відбудовою зруйнованого господарства, створенням нового державного ладу на демократичних і федеративних основах. При цьому вона діставала велику допомогу від Радянського Союзу.

Лінія оборони гітлерівців у жовтні 1944 р. проходила через Македонію, Косово, Чорногорію, Західну Сербію, Східну Боснію й Воеводину. Між річками Савою і Дунаєм утворився так званий «Сремський фронт». Окупанти подбали про його ретельне укріплення і вперто захищали, прикриваючи відступ групи армій «Е» з Греції. При цьому вони неодноразово переходили в контрнаступи. Адже з втратою Балкан гітлерівська Німеччина позбавлялася величезних запасів стратегічної сировини — 50% нафти, 100% хрому, 60% бокситів, 21% міді³, а також важливих комунікацій.

Тому в Югославії було зосереджено ворожі сили загальною кількістю близько 0,6 млн. чол. Їм протистояли, крім радянських (190 тис. чол.) і болгарських (286 тис. чол. — 3 армії) військ, 18 корпусів НВАЮ (500 тис. чол.)⁴.

На Сремському та інших фронтах діяли частина групи гітлерівських армій «Е» та «Ф», а також 2-а танкова армія (всього близько 400 тис. чол.). В Угорщині знаходилася група армій «Південь»⁵. Проти них наступали 1-й Пролетарський і 12-й ударний корпуси НВАЮ, війська 3-го Українського фронту і 1-а болгарська армія (з грудня).

¹ История Югославии. М., 1963, т. 2, с. 254; Славин Г. М. Освободительная война в Югославии (1941—1945 гг.). — М., 1965, с. 139.

² Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне. — М., 1974, с. 227—228; Гиренко Ю. С. Советско-югославские отношения. — М., 1983, с. 94.

³ Пајовић Љ., Узелац Д., Целебцић М. Сремски фронт, 1944—1945. — Београд, 1979, с. 8; Завршне операције за ослободјење Југославије. 1944—1945. — Београд, 1957, с. 189.

⁴ История на Отечествена война на България 1944—1945. София, 1983, т. 3, с. 5—6.

⁵ Советские Вооруженные Силы в борьбе за освобождение народов Югославии. — М., 1960, с. 80, 82.

Іх підтримували бійці 1-го гвардійського укріпрайону, Дунайської військової флотилії і 17-ї повітряної армії⁶.

Після визволення Белграда 68-й стрілецький корпус 3-го Українського фронту наступав у напрямку Сремська-Митровиця — Ілок — Вуковар — Осіек. З ним взаємодіяли дивізії 1-го Пролетарського корпусу в районі м. Земуна та 12-го ударного корпусу, що наступав на Нови-Сад і Руму. Між командуючим військами 3-го Українського фронту Маршалом Радянського Союзу Ф. І. Толбухіним і маршалом Й. Броз Тіто було укладено угоду про координацію спільних дій. Згідно з нею 23 жовтня Тіто просив підтримки в боротьбі проти ворога в районі м. Руми, де останній зосередив 110 танків⁷. Маршал Ф. І. Толбухін прийняв рішення направити на допомогу НВАЮ п'ять артполків, у тому числі один полк «катюш»⁸. Літаки 17-ї повітряної армії бомбили глибокі тили фашистських військ⁹. З одержанням радянської військової техніки Й. Броз Тіто віддав наказ про формування артилерійських частин в складі НВАЮ¹⁰.

На Сремському фронті наступали 73-я гвардійська і 236-а дивізії Червоної Армії та 6-а Пролетарська дивізія НВАЮ. Їх підтримували танкісти 4-го механізованого корпусу, який відтіснив 2-гу фашистську танкову армію. 22—23 жовтня було визволено м. Земун¹¹. 25 і 26 жовтня 73-я дивізія допомагала 12-му ударному корпусу НВАЮ визволити міста Шабаць і Кленак. 27 жовтня разом з 11-ю і 16-ю дивізіями Народно-визвольної армії Югославії радянські бійці вибили фашистів з м. Руми, де розташувався другий аеродром радянських літаків (перший розмістився в Кленакі). Радянські сапери розмінували дороги й відновили мости¹². 1 листопада було визволено Сремська-Митровицю. Частини 3-го Українського фронту вступили у воеводинську область Баранья¹³. Коли на початку листопада фашистські окупанти перейшли в контрнаступ, радянська авіадивізія під командуванням генерал-майора А. Н. Вітрука і артилеристи 68-го корпусу швидко ліквідували прорив¹⁴. Новими перемогами зустрічали радянські і югославські воїни 27-у річницю Великого Жовтня.

Під час наступу радянських військ і НВАЮ на Сремському фронті активно діяли партизанські загони Славонії. Вони руйнували комунікації в фашистських тилах, зокрема вивели з ладу залізницю Осіек — Загреб¹⁵.

Становище на Сремському фронті залежало від воєнних дій і на інших ділянках. Так, у листопаді важливі події відбувалися на Дунайсько-Дравському напрямку, зокрема, у воеводинській області Бачка, де зосередилися великі сили противника. В районах м. Апатина і с. Батини 75-й стрілецький корпус діяв разом з 51-ю Воеводинською ударною дивізією¹⁶. З останньою налагодили зв'язки й 236-а, 73-я та

⁶ Там же, с. 125, 126; Збірник документа и података Народно-ослободилачког рата народа Југославије (далі — Зб. ДП НОРНЈ). Београд, 1981, т. 2, књ. 14, с. 417, 418, 424; Историја на Отачествената война на България..., т. 3, с. 12, 295.

⁷ Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 317, 326.

⁸ Центр. арх. М-ва оборони (далі — ЦАМО) СРСР, ф. 243, оп. 2912, спр. 127, арк. 312; Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 327.

⁹ Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 335.

¹⁰ Исто, с. 322—323.

¹¹ ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 35, арк. 156; спр. 37, арк. 183, 184; Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 327.

¹² ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 39, арк. 566—568; спр. 45, арк. 39.

¹³ Там же, спр. 37, арк. 185, 192; спр. 45, арк. 42.

¹⁴ Советские Вооруженные Силы..., с. 125—126; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 57, 59, 62.

¹⁵ Центр. держ. арх. Жовтневої революції (далі — ЦДАЖР) СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 269, арк. 7, 34, 155; Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 324.

¹⁶ Советские Вооруженные Силы..., с. 83, 153; Миннасян М. М. Освобождение народов Юго-Восточной Европы. — М., 1967, с. 439; Божић Н. Батинска битка. — Београд, 1978, с. 14, 19, 25, 37; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 16—17.

233-я радянські дивізії, які переправилися через Дунай¹⁷. В операції брали участь також частини 4-ї, 57-ї та 17-ї повітряної армій 3-го Українського фронту і 12-й ударний корпус НВАЮ¹⁸.

Бойові дії почалися тут в ніч на 7-е листопада, коли Дунай в районі м. Апатина форсувала група розвідників 74-ї стрілецької дивізії на чолі з сержантом М. Абдоловим. Сміливо атакувавши ворога, бійці ввірвалися в траншеї противника, розширивши таким чином плацдарм. Слідом за розвідниками в наступ перейшли 1-а рота на чолі з командиром 1-го батальйону 360-го стрілецького полку капітаном Г. С. Бешновим та підрозділ молодшого лейтенанта П. Г. Косенкова. В запеклій битві вони відстояли позиції. При цьому командир мінометної обслуги 360-го полку старший сержант М. М. Позевалкін знищив 5 станкових кулеметів противника. Мінометники відбили 3 контратаки. За стійкість і відвагу названих воїнів було удостоєно звання Героя Радянського Союзу. Посмертно його було присвоєно також командору 2-го батальйону 109-го полку, комуністу, лейтенанту І. Г. Мешкову і капітану 78-го полку І. Т. Гришину. 8 листопада почалося масове форсування Дунаю¹⁹.

10 листопада частини 3-го Українського фронту й 12-го Вовединського корпусу висадили десант також у районі с. Батини²⁰. В бій вступили 233-я, 236-а, 19-а й 73-я гвардійська дивізії 64-го корпусу і 19 листопада при підтримці 17-ї повітряної армії та «катюш» оволоділи Батиною. З 19 по 23 листопада в районах Батини, Апатоваця й Змаєваця радянські бійці та 12-а бригада 51-ї Вовединської дивізії вели кровопролитні бої за плацдарм. 21 листопада вони перейшли в загальний наступ²¹. У боях відзначилося багато радянських воїнів. Рядовий 211-го полку О. М. Єременко (уродженець с. Яблунівки Київської області) першим переправився через Дунай з кулеметом в районі с. Батини й знищив близько 30 фашистів. Після поранення він не покинув поля бою. За цей подвиг О. М. Єременка нагороджено орденем Слави III ступеня²².

25 листопада Дунай форсувала 4-а гвардійська армія. При цьому було визволено м. Мохач (Угорщина). Звідси в наступ на Печуві пішли частини 6-го гвардійського корпусу, який витіснив з Югославії в Угорщину 2-гу фашистську танкову армію. Скориставшись цим, бійці 12-го Вовединського корпусу форсували Драву й зайняли плацдарм у районі Вировитиці. Після цього батинський і апатинський плацдарми злилися²³. 64-й і 75-й корпуси 3-го Українського фронту вклинилися між групами армій «Південь» в Угорщині і «Ф» в Югославії. В результаті 1 грудня була визволена область Баранья. В Батинській операції фашисти втратили 50 тис. чол.²⁴ На честь цих перемог у Москві було дано салют.

1-й Пролетарський, 12-й ударний Вовединський, 6-й Славонський і 10-й Хорватський корпуси НВАЮ разом з частинами 3-го Українського фронту прикривали тил і фланг радянських військ, що наступали на Будапешт. Таким чином, Батинська операція була одночасно складовою частиною Будапештської. Створилися сприятливі

¹⁷ ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 35, арк. 169; спр. 39, арк. 576.

¹⁸ Советские Вооруженные Силы..., с. 84, 125, 154; Завршене операције за ослобођење Југославије..., с. 417.

¹⁹ Петрухин В. С. Герои Дуная. — М., 1972, с. 9—22.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 39, арк. 576; спр. 45, арк. 43.

²¹ Советские Вооруженные Силы..., с. 83, 84, 125, 176; ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 65, арк. 13—14; спр. 71, арк. 1—2; спр. 73, арк. 12; 36. ДП ЮОРНД, т. 2, кн. 14, с. 404.

²² ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 2, спр. 50, арк. 25.

²³ Петрухин В. С. Герои Дуная, с. 55, 57, 62; Советские Вооруженные Силы..., с. 155; Божин Н. Батинская битка, с. 313, 386, 389, 392, 410.

²⁴ Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 73—76; Божин Н. Батинская битка, с. 37, 454.

умови для грудневого наступу 1-го Пролетарського і 68-го радянського корпусів між Савою і Дунаєм.

Під час бойових дій на Дунайсько-Дравському фронті йшло переозброєння 1-го Пролетарського корпусу, а також поповнення його рядів. Було одержано радянські гармати, міномети, іншу військово-технічну допомогу²⁵. Загалом за період з жовтня 1944 р. й до кінця війни Радянський Союз передав Народно-визвольній армії Югославії 96 515 гвинтівок і карабінів, 68 423 кулемети і автомати, 3797 протитанкових рушниць, 3364 міномети, 1065 гармат, 491 літак, 65 танків, 1329 радіостанцій, медичне обладнання і ліки для 11 лікарень. В СРСР формувалася 2-а танкова бригада й проходили підготовку льотчики для НВАЮ. Так, у листопаді 300 югославських воїнів було направлено на навчання до авіашколи в м. Панчево, де їх консультували радянські інструктори²⁶.

Завдяки цій допомозі командування НВАЮ дістало можливість розпочати в грудні 1944 р. формування нових військових з'єднань²⁷.

ЦК КПЮ приділяв велику увагу ідейно-політичному вихованню насамперед партійних кадрів, а також особового складу НВАЮ. Так, наприкінці грудня 1944 р. ЦК КПЮ розіслав в армійські частини інструкцію про підвищення ідейно-політичного рівня воїнів. У зв'язку з цим було розроблено програму вивчення марксистсько-ленінської теорії, історії ВКП(б) і КПЮ, підібрано штат викладачів, підготовлено літературу, організовано гуртки, проведено дискусії і конференції тощо²⁸.

У грудні 1944 р. в Сремську область прибула її 1-а болгарська армія, яка оперативню підпорядковувалася командуванню 3-го Українського фронту. Тут вона доукомплектовувалася. Командування 3-го Українського фронту організувало матеріально-технічне постачання болгарських військ. Армією командував генерал-лейтенант В. Стойчев, а політичною роботою в ній керував генерал-майор Щ. Атанасов. Інструкторами до неї було направлено радянських офіцерів²⁹.

Разом з 1-ю болгарською армією та з радянськими артилерійськими полками 3-го Українського фронту, 17-ю повітряною армією, Дунайською військовою флотилією і 1-м гвардійським укріпрайоном готувалася до наступу в Сремі НВАЮ. 1-й Пролетарський корпус виступив із Сремська-Митровиці в напрямку на Винковці і Вуковар.

4 грудня берегова радянська артилерія 1-го укріпрайону підтримала його частини, а наступного дня десант морської піхоти Дунайської флотилії висадився в районах Опатоваць й Ілока³⁰.

При підтримці 17-ї повітряної армії радянські і югославські воїни прорвали дві лінії оборони противника в районах Вуковара й Осієка, визволили Опатоваць та Шаренград і перейшли в загальний

²⁵ Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 78, 81, 91.

²⁶ 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 177, 206, 217, 346, 363, 377, 379, 388; Белградска операція. — М., 1964, с. 95; Ратников А. Н. В борьбе с фашизмом. — М., 1974, с. 103—104; Минясян М. М. Указ. соч., с. 422; Моинин М. Е. Содружество, рожденное в боях. — М., 1971, с. 198.

²⁷ 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 403, 435, 455, 463.

²⁸ Исто, с. 465—467.

²⁹ Моинин М. Е. Содружество, рожденное в боях. — М., 1971, с. 221, 222, 308, 309; История на Отечественната война на България..., т. 3, с. 8, 14, 24, 32, 293; Отечественната война на България, 1944—1945: Документи и материалы. София, 1980, т. 2, с. 259—261; т. 3, с. 16, 19, 35, 61, 93; Атанасов Щ. Походот на Запад. — София, 1966, с. 78; Хаджиливанов П. До Алпите с Първа българска армия. — София, с. 26, 29, 33.

³⁰ Советские Вооруженные Силы..., с. 81—82, 127, 170; Участието на България в освобожданието на Югославия, Унгарија и Австрија. — София, 1983, с. 296; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 67, 68, 77; 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 375, 404, 418, 424; ЦАМО СРСР, ф. 1495, оп. 1, спр. 2, арк. 260—261.

наступ. Фашисти зазнали великих втрат³¹. Долаючи сильний опір противника, 1-й Пролетарський корпус НВАЮ і 68-й радянський корпус 6 грудня прорвали й третю лінію оборони противника в районі Сотина, відтісняючи його в напрямку на Ілок і Винковці³². Наступаючи далі вздовж залізниці, 1-а Пролетарська, 21-а ударна й 52-а радянська дивізії визволили Товарник, Отока та інші населені пункти.

Активні воєнні дії відбувалися й на інших ділянках фронту. Так, проти ар'єгардних дивізій групи гітлерівських армій «Е», що відступали з Греції і Албанії, в Македонії, Косметі і Чорногорії діяли НВАЮ, частини Болгарської і Албанської народних армій. При підтримці 17-ї повітряної армії вони визволили Скопле й інші міста. В Західній Сербії з кінця жовтня 93-я дивізія 68-го корпусу 3-го Українського фронту в районі м. Чачак взаємодіяла з 17-ю ударною дивізією НВАЮ проти 34-го фашистського корпусу, а м. Кралево при підтримці радянської авіації штурмували 223-я й 2-а Пролетарська дивізії. 223-я дивізія взаємодіяла також з 23-ю дивізією 14-го ударного корпусу НВАЮ в районі Чачака³³. Після визволення міст Кралева й Чачака 223-я дивізія 68-го корпусу з 7 по 19 грудня вела тяжкі наступальні бої на Осієцькому плацдармі. У взаємодії з 52-ю радянською і 3-ю болгарською дивізіями та 1-м Пролетарським корпусом вона вибила фашистів з Шида й Ілока³⁴.

Скориставшись тим, що 68-й корпус було перекинуто в Угорщину, гітлерівці після одержання підкріплення перегрупували свої сили і 21—22 грудня перейшли в контрнаступ проти болгарських військ в районах Босути, Отока й Сотина³⁵. Наприкінці грудня бійці Дунайської флотилії і 1-го укріпрайону зупинили ворога. Майже по всій Югославії почався наступ проти фашистів.

Наприкінці 1944 р. Верховний штаб НВАЮ приступив до реорганізації армії. На той період в її рядах налічувалося 650 тис. чол. (58 дивізій). До січня 1945 р. було сформовано 1-у, 2-у й 3-ю армії. 1-у армію було укомплектовано в Сремі на базі 1-го Пролетарського корпусу під командуванням П. Дапчевича, 2-у — на базі 14-го корпусу під командуванням К. Поповича, 3-ю армію — на базі 12-го ударного корпусу під командуванням К. Наджа³⁶.

Тим часом гітлерівці на початку січня раптово перейшли в черговий контрнаступ у Сремі, зокрема в районах Босути, Отока і Осієка. Однак і раптовість їм не допомогла. Фашисти тут втратили багато танків та іншої військової техніки³⁷.

Щоб відволікти сили противника від Срема, 15 січня 1945 р. П. Броз Тіто віддав наказ 3-й армії форсувати Драву і створити плацдарм у районах Вировитиці, Б'єловара і Слатини. В битві за Вировитицький плацдарм на Драві бійцям 16-ї, 36-ї і 51-ї воеводинських дивізій допомагали воїни 233-ї дивізії 3-го Українського фронту, а також 3-ї болгарської дивізії³⁸. 18 січня радянська авіадивізія під

³¹ ЦАМО СРСР, ф. 1495, оп. 1, спр. 2, арк. 260, 264, 266; спр. 7, арк. 321, 325, 329, 332.

³² Советские Вооруженные Силы..., с. 170; Минасян М. М., Указ. соч., с. 443; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 102—106, 108—109.

³³ Советские Вооруженные Силы..., с. 125; ЦАМО СРСР, ф. 1212, оп. 1, спр. 37, арк. 185; ф. 1495, оп. 1, спр. 7, арк. 303, 305; 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 14, с. 314, 329, 333, 340, 344.

³⁴ ЦАМО СРСР, ф. 1495, оп. 1, спр. 2, арк. 260, 264, 267; спр. 4, арк. 118; спр. 7, арк. 321, 325, 329, 332.

³⁵ Советские Вооруженные Силы..., с. 171; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 135—136; Ниліска К. Das Ende auf dem Balkan, 1944—1945. — Göttingen—Zürich—Frankfurt, 1970, S. 105.

³⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 269, арк. 53, 208, 261; 36. ДП НОРНЈ. Београд, 1982, т. 2, књ. 15, с. 7—12.

³⁷ 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ., 15, с. 24, 34; Schmidt-Richberg E. Der Endkampf auf dem Balkan. — Heidelberg, 1955, S. 91.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 270, арк. 20, 79, 101, 133, 175; 36. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 15, с. 53, 71.

командуванням генерал-майора А. Н. Вітрука завдала бомбових ударів по гітлерівських частинах в районах Опатоваця, Отока й Шида. Було знищено велику кількість танків і артилерійських гармат противника, що значно ослабило його наступальний порив. За цю операцію 29 січня 1945 р. А. Н. Вітрука було удостоєно звання Народного Героя Югославії, а 35 радянських льотчиків нагороджено орденем «Партизанська зірка»³⁹. В той же час почали вильоти і югославські авіатори, підготовлені радянськими авіаінструкторами⁴⁰.

Наприкінці січня на Сремському фронті настало тимчасове затишшя. Народно-визвольна армія Югославії готувалася до вирішального весняного наступу. Верховний штаб займався переозброєнням і реорганізацією НВАЮ. Зміцнювалася й 1-а болгарська армія. У зв'язку із зміною структури 1 березня 1945 р. НВАЮ було перейменовано в Югославську Армію (ЮА), а її Верховний штаб — у Генеральний штаб. Крім того, в Хорватії було створено ще одну армію — 4-у⁴¹.

Наприкінці лютого і на початку березня бої йшли на флангах й у тилу Сремського фронту⁴². Фашисти готувалися до прориву на Дунаї, в районі Вуковара й на Драві. З 6-го по 21-е березня 2-й і 3-й Українські фронти, 3-я югославська і 1-а болгарська армії вели запеклі бої в Сремі, Бачці, Бараньї, а також у південній частині Угорщини (між Дунаєм і Дравою). Їм протистояли 47 фашистських дивізій⁴³, а також 3-я угорська армія салашистів і 250 тис. квіслінгівців. Їх підтримувала 1-а гітлерівська повітряна армія. Перейшли в контрнаступ і частини групи армій «Ф» у долині Драви. В зв'язку з цим 12-й югославський корпус був змушений відступити в Угорщину під захист військ 3-го Українського фронту⁴⁴.

20 березня почалися кровопролитні бої за Болманський плацдарм на лівому березі Драви. Радянські, болгарські і югославські воїни відбили всі атаки фашистів. Наступного дня плацдарм було ліквідовано. 22 березня при підтримці авіації 4-а й 9-а армії 3-го Українського, 36-а армія й 2-й механізований корпус 2-го Українського фронтів прорвали укріплені позиції фашистів, оточили 6-у есесівську танкову армію, а також завдали поразки 2-й гітлерівській танковій армії. 133-й корпус 3-го Українського фронту, 1-а болгарська армія і 12-й Воеводинський корпус форсували Драву, прорвавши фронт противника в районах Д. Михоляця, Валпово, Батини і Осієка⁴⁵. Так було зірвано березневий контрнаступ гітлерівців у Югославії й Угорщині.

На початку квітня 1-а і 3-я югославські армії готували прорив на Сремському фронті. 2-а армія, що діяла в Боснії, 6 квітня визволила Сараєво, зміцнивши таким чином південний фланг 1-ї армії⁴⁶. 4-а армія дислокувалася в Словенії і Хорватії⁴⁷.

7 квітня командуючий 3-м Українським фронтом маршал Ф. І. Толбухін віддав наказ форсувати Драву силами 12-го корпусу 3-ї югославської та 1-ї болгарської армій. 9 квітня було визволено

³⁹ Советские Вооруженные Силы..., с. 127, 128, 199, 200; Монин М. Е. Указ. соч., с. 223; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 179, 182, 187.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 270, арк. 133.

⁴¹ Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 15, с. 224, 227, 238.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 269, арк. 34, 55, 56; спр. 270, арк. 101, 133, 144, 174.

⁴³ Советские Вооруженные Силы..., с. 91, 128, 157; Миннасян М. М. Указ. соч., с. 444; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 290—293; Учаснието на Българија в осовобождаването на Југославија..., с. 300—301.

⁴⁴ Советские Вооруженные Силы..., с. 80, 87, 89; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 275—277, 280, 283, 285—289, 295; Монин М. Е. Указ. соч., с. 313—314.

⁴⁵ Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 15, с. 266—268, 270, 271, 273, 274; Советские Вооруженные Силы..., с. 92, 156, 157; Отечествената война на Българија, с. 264—267, 270—271, 348.

⁴⁶ Зб. ДП НОРНЈ, т. 2, књ. 15, с. 296, 299, 312, 321.

⁴⁷ Миннасян М. М. Указ. соч., с. 445; Пајовић Љ. и др. Сремски фронт, с. 300—302; Завршне операције..., с. 452, 454.

Д. Михоляц і Свети-Джурад⁴⁸. Підтримані радянськими льотчиками і бійцями Дунайської флотилії, вони 13 і 14 квітня визволили Винковці, Осієк, Вуковар та інші населені пункти. Всі квіслінгівські формування було розгромлено. Їх рештки поспішно відступали⁴⁹.

В середині квітня війська 2-го і 3-го Українських фронтів, взаємодіючи з 1-ю болгарською армією, визволили Грац і Відень й відрізали фашистським окупантам шляхи відступу з Югославії через Прекмур'є та Меджумур'є. Гітлерівці змушені були спішно відступити з Боснії, Герцеговини і Чорногорії в Хорватію і Словенію. Три югославські армії, частини 3-го Українського і 1-ї болгарської армії переслідували їх до Австрії. Було визволено Баню-Луку, Брод, Люблян, Загреб та інші міста. «Незалежна держава Хорватія» припинила своє існування, а її фашистський керівник Павелич утік. 4-а ЮА взяла участь в оточенні й знищенні фашистів поблизу Марибора і Целе (Словенія), визволила м. Трієст і перешкодила гітлерівцям здатися в полон англійцям. 15 травня 1945 р. капітулювали оточені в районі Целоцеца й Дравограда рештки противника на чолі з командуючим генералом А. Лером. Вся територія Югославії була очищена від фашистських окупантів.

Таким чином, завдяки бойовій співдружності братніх армій, інтернаціональній солідарності їх воїнів і допомозі Радянського Союзу в Югославії було створено умови для перемоги національно-визвольного руху. Країну було проголошено Федеративною Народною Республікою.

⁴⁸ Зб. ДП НОРН, т. 2, кн. 15, с. 322; Отечественная война на България., т. 3, с. 402, 406, 431.

⁴⁹ Зб. ДП НОРН, т. 2, кн. 15, с. 361—364.

ДОПОМОГА ПАРТИЗАНІВ І ПІДПІЛЬНИКІВ УКРАЇНИ ЧЕРВОНИЙ АРМІЇ (червень 1941 — липень 1942 рр.)

Д. М. КЛЮЄНКО (Черкаси)

Важливою складовою частиною Великої Вітчизняної війни була боротьба партизанів і підпільників проти німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій радянській території, в якій взяли участь сотні тисяч робітників, колгоспників, представників народної інтелігенції. Зокрема, на Україні разом з її корінним населенням у складі партизанських формувань і підпільно-диверсійних груп боролися воїни Червоної Армії, що потрапили в оточення або вирвалися з фашистського полону, представники великого російського народу, інших націй і народностей нашої країни.

У дні смертельної небезпеки, що нависла над нашою країною, Комуністична партія виступила натхненником і організатором всенародної боротьби проти німецько-фашистських загарбників. У основу програми розгрому ворога було покладено вчення В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, його вказівки про необхідність мати для цього міцну армію, надійний тил, сучасну військову техніку, дотримуватися організованості й найсуворішої дисципліни. Без найтіснішого економічного співробітництва і ефективного союзу всіх народів багатонаціональної країни, підкреслював Володимир Ілліч, неможливо «...відстояти існування радянських республік, оточених незрівнянно

могутнішими у воєнному відношенні імперіалістськими державами всього світу...»¹.

Перетворюючи країну в єдиний бойовий табір, Комуністична партія і Радянський уряд керувалися ленінськими вказівками про вирішальну роль партійного керівництва партизанською боротьбою, приділили велику увагу створенню партійного підпілля і формуванню народних месників. Розгорнута програма боротьби проти загарбників була викладена в «Директиві Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників» від 29 червня 1941 р., а також у постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». Партія вимагала в захоплених ворогом районах «створити нестерпні умови для німецьких інтервентів, дезорганізувати їхній зв'язок, транспорт і самі військові частини, зривати всі їх заходи, знищувати загарбників та їхніх поплічників, всебічно допомагати створенню кінних і піших партизанських загонів, диверсійних і винищувальних груп, розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на загарбаній території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів»².

Незважаючи на кривавий фашистський режим, запроваджений на тимчасово загарбаній території, тисячі радянських патріотів з перших днів окупації піднялися на священну боротьбу проти ненависного ворога.

Комуністи очолили партизанську війну в тилу гітлерівців, організовували саботажі і диверсії, проводили велику масово-політичну роботу серед населення. Вже в 1941 році на Україні розгорнули роботу 13 підпільних обкомів, понад 110 окружкомів, міськомів, райкомів та інших підпільних партійних органів, велика кількість первинних партійних організацій та груп³. Вже влітку і восени 1941 р. в прифронтовій зоні діяли 165 партизанських загонів, які провели чимало успішних бойових операцій та завдали противникові серйозних втрат.

Характерно, що партизани республіки на початку війни подавали допомогу армійським частинам насамперед на найважливіших напрямках. Про це свідчать, зокрема, запеклі бої на підступах до Києва, Одеси, Севастополя та інших міст, де поряд з регулярними частинами мужньо билися партизани і населення у складі загонів народно-го ополчення та винищувальних батальйонів.

Так, під час героїчної оборони Києва в зоні активних бойових дій діяли більше 20 партизанських загонів, які здійснювали сміливі напади на ворожі комунікації і штаби тилових частин, збирали розвідувальну інформацію для радянських військ, проводили спільні бойові операції. Понад 30 боїв у тилу ворога з липня по вересень 1941 р. провів партизанський загін «Перемога або смерть» під командуванням С. П. Осечкіна і комісара Г. П. Карнауха. Ядро цього загону становили кадрові робітники заводу «Арсенал». На території Київської області діяли також партизанські формування ім. Леніна (командир Г. М. Кузьменко), «Перемога» на чолі з братами С. Ю. та В. Ю. Науменками та інші. Народні месники розгромили 4 гарнізони противника, підірвали 6 шосейних мостів, вивели з ладу 53 ворожі автомашини і 4 танки. А всього в 1941 р. партизани Київщини провели понад 450 боїв, у яких знищили 5600 гітлерівців і багато бойової техніки⁴.

¹ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 41, с. 156.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980, т. 6, с. 23—24.

³ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977, с. 510.

⁴ Історія Української ССР. В 10-ти т. Київ, 1984, т. 8, с. 120.

Значною була допомога партизанів радянським військам під час оборони Одеси. У зведенні Радянського інформбюро повідомлялося: «В окупованих фашистами районах Одеської області дедалі ширше розгортається партизанський рух. За останній тиждень партизани вчинили до 20 великих нападів на гітлерівські транспорти, що просуваються по шосейних шляхах, знищили 47 вантажних автомашин, 27 цистерн з паливом і 42 підводи з продовольством. У боях знищено понад 120 фашистських солдатів і офіцерів»⁵. Один із полонених гітлерівців заявив на допиті: «Партизани — це друга радянська армія, яку ми не бачимо, але яка не дає нам життя»⁶. Тільки на Україні партизани відтягували на себе наприкінці 1941 р. майже 50 тисяч гітлерівських солдатів і офіцерів⁷.

Характерним для бойових дій партизанських загонів та груп було те, що вони, подаючи безпосередню допомогу армійським частинам і з'єднанням, які вели вперті оборонні бої по всій лінії фронту, організовували засади на шляхах, знищували ворожі автомашини і мотоцикли, нападали на військові штаби, поліцейські кущі, здобували цінну розвідувальну інформацію, повідомляли про наміри окупантів, чинили диверсії на залізницях, промислових підприємствах, руйнували лінії зв'язку тощо. Яскравим прикладом цього є, наприклад, дії загону під командуванням М. І. Карнаухова. Протягом п'яти місяців народні месники обороняли ділянку фронту поблизу села Сидорове Слов'янського району. Значну допомогу військам Південно-Західного і Південного фронтів, що стримували у жовтні — листопаді 1941 р. наступ гітлерівців на Донбас, подавали партизани Дніпропетровської області. Під керівництвом штабу 6-ї армії активно діяли там загони під командуванням С. Д. Масалигіна та В. А. Шахновича, які тривалий час контролювали дороги Дніпропетровськ-Красноград та Новомосковськ — Павлоград. Відважно боровся проти загарбників загін народних месників з міста Марганця під командуванням Н. К. Клочка. Погоджуючи свої дії з частинами Червоної Армії, партизани проводили значну роботу по збиранню розвідувальної інформації, брали участь в обороні Зуевської електростанції, а в листопаді 1941 р. здійснили сміливий рейд у тил противника, провівши там ряд диверсійних акцій, знищивши багато живої сили і техніки ворога⁸.

У Новомосковському районі Дніпропетровської області активні бойові дії розгорнув партизанський загін під командуванням П. Я. Жученка. Народні месники підпалили 3 німецькі танки і знищили 15 гітлерівців. У Нижньодніпровському вагоноремонтному депо бійці з загону, яким командував М. П. Волощенко, в ніч на 5 жовтня 1941 р. підірвали паровоз і 23 вагони з боєприпасами, потім перерізали телефонний зв'язок, що з'єднував командний пункт противника з передовими частинами. 17 жовтня партизани напали на фашистську охорону й визволили з неволі 1000 радянських громадян⁹.

Протягом 47 діб допомагали воїнам Червоної Армії відбивати фашистський наступ на Запоріжжя тисячі робітників й службовців міста. Два партизанських загони під командуванням М. І. Линкова та І. В. Кравця за завданням радянського командування діяли у ворожому тилу. Спільними зусиллями воїнів, ополченців і партизанів на початку вересня 1941 р. було вибито ворога з острова Хортиці, що

⁵ Сообщения Советского информбюро. М., 1944, т. 1, с. 193.

⁶ Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза: Сб. документов и материалов. Одесса, 1947, т. 1, с. 212.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 513.

⁸ Зинченко Ю. И. Боевое взаимодействие партизан с частями Красной Армии на Украине, 1941—1944. — Киев, 1982, с. 27—28.

⁹ Центр. арх. М-ва оборони (далі — ЦАМО) СРСР, ф. 467, оп. 6015, спр. 3, арк. 17—23.

набагато полегшило проведення евакуації підприємств та населення із Запоріжжя¹⁰.

У вересні 1941 р. південніше міста Нікополя у дніпровських плавнях боролися проти ворога понад 700 народних месників, дії яких координувала «Рада командирів загонів» на чолі з Ф. Т. Рижковим та А. Г. Резниченком. 50 діб відбивали партизани шалені атаки 444-ї охоронної дивізії СС. Лише після того, як закінчилися боеприпаси, бійці змушені були дрібними групами вийти з плавнів¹¹.

Німецько-фашистські загарбники зустріли на тимчасово окупованій радянській території такий сильний і масовий опір, якого вони не знали в жодній країні Європи. Командуючий групою гітлерівських армій «Центр» у пояснювальній записці, надісланій у Берлін, змушений був визнати, що вже в перші місяці війни «російські партизани не лише завдають ударів по невеликих військових частинах і з'єднаннях діючих військ, а й порушують постачання і зв'язок тиллових районів...»¹².

З кожним днем зростав опір Червоної Армії фашистським полчищам, і з кожним днем посилювали допомогу регулярним військам партизани й підпільники. Зокрема, газета «Правда» писала у ті дні: «Чим глибше проникають німецькі розбійники на українську землю, тим жорстокішою стає боротьба проти іноземних завойовників»¹³.

На території Миколаївської області в перші місяці фашистської окупації розгорнув бойову діяльність партизанський загін під командуванням Є. Є. Гирського, який базувався на території Херсонського, Цюрупинського та Голопристанського районів. Лише з 11 по 30 вересня 1941 р. народні месники знищили 33 гітлерівці, розгромили 12 автомашин, 6 мотоциклів, одну штабну легкову автомашину, захопили багато зброї й боеприпасів. Вони передавали радянському командуванню цінну розвідувальну інформацію¹⁴.

Активні бойові дії проти загарбників проводив Чернігівський об'єднаний партизанський загін під командуванням О. Ф. Федорова та В. Ю. Яременка. Вже протягом осені 1941 р. народні месники знищили близько 1000 гітлерівців, вивели з ладу 69 автомашин, 24 мотоцикли, 5 складів з боеприпасами й паливом, підірвали 5 залізничних мостів, пустили під укіс п'ять ворожих ешелонів. Очолив партизанську боротьбу Чернігівський підпільний обком партії, який 9 січня 1942 р. встановив радіозв'язок з «Великою землею» і доповів ЦК КП(б)У: «Чернігівський обком діє на території своєї області. При обкомі—загін в кількості 450 чоловік»¹⁵.

Жорстокі бої восени 1941 р. точилися на території Харківської області. І тут на допомогу воїнам Червоної Армії та загонам народного ополчення прийшли партизани. Наприкінці 1941 р. на території області вже діяли у ворожому тилу й на лінії фронту 49 партизанських загонів і груп, у яких налічувалося 2315 бійців. Народні месники вели розвідку, організовували рейди по тилах противника, гримли ворожі гарнізони, спільно з частинами Червоної Армії відбивали наступ противника. До 15 березня 1942 р. партизани Харківщини знищили 2017 солдатів й офіцерів, багатьох поліцаїв та інших зрадників¹⁶.

¹⁰ Герои подполья. Вып. 2. — М., 1972, с. 178.

¹¹ Советский Союз в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945. — М., 1978, с. 183.

¹² ЦАМО СРСР, ф. 32, оп. 11306, спр. 102, арк. 34.

¹³ Правда, 1941, 25 июля.

¹⁴ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы. В 3-х т. К., 1980, т. 1, с. 378.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 123, арк. 113.

¹⁶ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, Июнь 1941—1943 гг.: Сб. документов и материалов. — Харьков, 1965, с. 198.

Велике значення для радянських військ мала розвідувальна інформація, яку діставали партизани й підпільники. Газета «Правда» зазначала восени 1941 р.: «Партизани подають велику, неоціненну допомогу регулярним частинам Червоної Армії. Вони кращі розвідники, очі й вуха Червоної Армії у багатьох місцях»¹⁷. Особливо відзначився у зборі розвіданих партизанський загін Печенізького району Харківської області (командир І. Г. Білокінь), який провів 38 розвідувальних рейдів через лінію фронту. За завданням командування 47-ї гвардійської стрілецької дивізії, він 2 грудня 1941 р. здійснив напад на ворожий гарнізон у с. Печеніги й гранатами закидав штаб німецької частини, що знаходилася там»¹⁸.

Влітку та особливо восени 1941 р. в партизанську боротьбу включилася значна кількість бійців і командирів Червоної Армії, що потрапляла в оточення чи впривалася з таборів для військовополонених. Одні з них вступали в діючі партизанські загони, інші починали створювати самостійні формування й групи та розгортати боротьбу в тилу ворога. Поповнення партизанських загонів кадровими військовими сприяло піднесенню організованості, дисциплінованості і боєздатності народних месників.

Всього на Україні у перші місяці війни було створено для боротьби в тилу ворога 2583 партизанські загони і диверсійно-розвідувальні групи, у яких налічувалося понад 35 тис. чол. Для зміцнення партизанських сил партійними і комсомольськими кадрами туди було направлено близько 14 тис. комуністів і 8,5 тис. членів ЛКСМУ¹⁹.

За півроку війни загони народних месників, що діяли на Україні, провели сотні бойових операцій, зібрали цінні розвідувальні дані для частин Червоної Армії, подали посильну допомогу в оборонних боях і відволікли на себе значні сили противника. Сміливі дії партизанів і підпільників, підтримуваних місцевим населенням, завдавали відчутних втрат гітлерівцям, затримували їх просування до Москви, були певним вкладом у зрив гітлерівського плану «блискавичної» війни, сприяли дальшому розгортанню антифашистської боротьби на тимчасово окупованій радянській території.

Відходячи з тяжкими боями, радянські війська подавали допомогу місцевим партійним організаціям у створенні нових партизанських формувань для боротьби з ворогом у його тилу. Так, на початку жовтня 1941 р. політвідділ 12-ї армії допоміг організувати на території Новомосковського району Дніпропетровської області 14 загонів народних месників, які налічували 228 чол., Синельниківського району — 4 загони (57 чол.), Червоноармійського — 2 загони (44 чол.), у місті Запоріжжі — 2 загони (49 чол.)²⁰. Як правило, партизанські загони формувалися в місцях найбільш інтенсивного просування військ і транспорту противника. Частини Червоної Армії подавали патріотам допомогу вибухівкою, пляшками із запалювальною рідиною, зброєю та боеприпасами.

У той час, коли жорстокі бої розгорілися у районі Донбасу, на заклик партійних організацій сотні тисяч трудящих Сталінської і Ворошиловградської областей піднялися на захист рідної землі. Партизани Сталінської області до липня 1942 р. знищили 5900 гітлерівців і їх пособників, зруйнували 19 мостів, підірвали 3 склади з боеприпасами, 75 кілометрів телефонних і телеграфних ліній, захопили велику кількість трофеїв. У першій половині 1942 р. в Донбасі взаємодіяли з військовими частинами Південно-Західного і Південного фронтів 22

¹⁷ Правда, 1941, 6 сент.

¹⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг. Киев, 1975, т. 1, с. 337—338.

¹⁹ История Украинской ССР, т. 8, с. 110.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 467, оп. 6015, спр. 3, арк. 13.

партизанські загони, з них 10 — безпосередньо боролися з ворогом на лінії фронту. Особливо відзначились у спільних боях партизанські загони Ямського, Слов'янського, Артемівського і Ворошиловградського районів ²¹.

З метою подання дійовішої допомоги фронту з боку місцевих партійних, радянських і комсомольських органів Військова рада Південно-Західного фронту 1 листопада 1941 р. створила оперативну групу по керівництву партизанським рухом та організації підпільних партійно-комсомольських груп у тилу ворога. До неї увійшли: М. С. Співак — начальник, А. Н. Зленко — заступник, В. А. Наріжний, Л. П. Дрожжин, М. Ю. Гавриленко, М. О. Кузнецов, Г. М. Караваєв, В. С. Костенко, І. Ф. Чепурний ²².

З кінця 1941 р. й до липня 1942 р. Червона Армія героїчно утримувала оборону по лінії ріка Міус — Попасна — Ями — Барвінкове — Лозова. Свій вклад у ці оборонні бої внесли й партизани та підпільники.

Утворення ЦШПР, УШПР, обласних штабів партизанського руху, керованих підпільними партійними організаціями, сприяло дальшому розгортанню партизанської війни у ворожому тилу. Народившись у гущі народних мас, партизанський рух став виявом глибокої любові радянських людей до своєї Батьківщини і відіграв значну роль у визволенні радянської території від фашистських загарбників. У роки Великої Вітчизняної війни лише на Україні діяла ціла партизанська армія — 60 з'єднань і близько 2 тис. загонів і груп, в яких боролися 500 тис. народних месників ²³.

Своєю бойовою, диверсійною і розвідувальною діяльністю партизани й підпільники вже з початку війни і до липня 1942 р. завдали противникові відчутних втрат, відтягнули на себе значні сили ворога і, часто взаємодіючи з радянськими військами, сприяли виконанню ними важливих тактико-стратегічних завдань у той час.

Керовані Комуністичною партією, партизани і підпільники республіки з честю виконали свій патріотичний обов'язок, внісши своїми героїчними діями гідний вклад у загальну Перемогу радянського народу і його доблесної армії над фашизмом.

²¹ Історія Української ССР, т. 8, с. 154.

²² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, т. 1, с. 376.

²³ Історія Української ССР, т. 8, с. 594.

3 Історія радянського тилу

ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ЗМІЦНЕННЯ ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ В 1943—1945 рр.

П. О. САВЧУК (Ровно)

Визволення від фашистських загарбників території Радянської України поставило перед партією важливі завдання щодо відбудови зруйнованого народного господарства республіки й подання активної допомоги фронтаві. Вирішальною умовою виконання цих завдань стало відновлення та організаційне зміцнення партійних органів й організації на визволеній території.

Діяльність партійних комітетів і первинних парторганізацій на території УРСР у період 1943—1945 рр. дістала своє відображення в

науковій літературі¹. Належне місце їх відродженню відведено в нарисах обласних партійних організацій. Дещо менше в історичних дослідженнях приділяється уваги створенню мережі первинних партійних організацій та їх організаційному зміцненню як важливому фактору забезпечення керівництва різноманітними напрямками життя трудових колективів Української РСР в умовах воєнного часу. Автор цього повідомлення ставить своєю метою певною мірою заповнити цю прогалину.

30 березня 1942 р. в газеті «Правда» підкреслювалося, що відновлення партійних організацій на визволеній території — це перша і найважливіша умова успішного розв'язання всіх відповідальних завдань, що стояли тоді перед країною. Виходячи з цього, ЦК КП(б)У провів велику роботу в даному напрямі. Були вжиті заходи по виявленню комуністів, які до війни працювали в республіці. Їх переважна більшість героїчно боролася зі зброєю в руках на фронтах, інші брали активну участь у підпіллі її партизанських загонах в тилу ворога, а значна кількість натхненно працювала у східних районах країни. До 1 червня 1943 р. внаслідок копіткої роботи працівників ЦК КП(б)У було встановлено місцеперебування 152 676 комуністів, 50 тис. з яких було направлено для комплектації відновлюваних партійних органів на визволеній території².

За передовими частинами Червоної Армії у визволені райони постійно прибували радянсько-партійний актив, члени і кандидати в члени партії, які стали кістяком повостворених первинних партійних організацій. Так, через два місяці після вигнання окупантів з Ворошиловградської області там розпочали діяти 529 первинних партійних організацій і 18 кандидатських груп³. Робота по створенню первинних партійних організацій велася певпинно. На 20 вересня 1943 р. на Україні їх було уже 826, а також 30 кандидатських і кандидатсько-комсомольських груп, з них у Ворошиловградській області відповідно — 437, 30 і 5; в Харківській — 256, Сталінській — 85, Сумській — 48 партійних організацій⁴. А на 1 листопада того ж року в Ворошиловградській, Дніпропетровській, Полтавській, Сумській, Сталінській, Харківській, Чернігівській областях їх уже діяло 1611 і 125 кандидатських груп⁵.

ЦК КП(б)У, партійні комітети вживали заходів до створення і зміцнення первинних партійних організацій на підприємствах Донецького басейну і Придніпров'я — цих великих промислових центрах. Важко було вирішувати це питання, оскільки в той час основною базою їх відновлення були лише комуністи, які повернулися з евакуації. На Дніпродзержинському заводі ім. Ф. Е. Дзержинського на партзборах в жовтні 1943 р. брали участь 6 членів партії, а на заводі ім. В. І. Леніна (Дніпропетровськ) — 10. Та вжиті партійними органами заходи незабаром дали результати. Внаслідок поповнення виробничих ко-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — 763 с.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг.: В 3-х т. Киев, 1975, т. 3. — 461 с.; Денисенко П. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). — К., 1968. — 176 с.; Хорошайлов М. Ф. Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.). — Х., 1967. — 172 с.; Буцько М. О. Відновлення діяльності і організаційне зміцнення партійних організацій України у визволених районах республіки. — Наук. праці з історії КПРС, 1965, вип. 3/4, с. 186—214; Буцько Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1962. — 179 с.; Данилюк М. З. Натхненна праця в ім'я перемоги. — К., 1970. — 166 с. та ін.

² Денисенко П. Назв. праця, с. 25.

³ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. — Киев, 1979, с. 297.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 128, арк. 24—25.

⁵ Григорович Д. Ф. Идеино-политическая деятельность Компартии Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1983, с. 123.

лективів за рахунок комуністів, що прибули зі сходу і з рядів Червоної Армії, та кращих представників робітників у січні 1944 р. парторганізація Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна налічувала вже 250 членів і кандидатів у члени партії, які були об'єднані в 25 партійних груп, створених на головних ділянках виробництва. На цей час на заводі ім. Ф. Е. Дзержинського працювали 270 комуністів, які були розподілені по 26 цехових парторганізаціях⁶.

На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського до війни працювали 3 тис. членів партії, а на кінець 1943 р. їх було лише 3 чол. Первинна парторганізація Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова у зазначений час мала відповідно 1500 членів та кандидатів у члени ВКП(б) і 9 комуністів. У 1943 р. парторганізація Сталінського металургійного заводу налічувала у своєму складі 9 чол.⁷ Партійні комітети у справі відродження первинних парторганізацій керувалися постановою Політбюро ЦК КП(б)У «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України та покращання керівництва ними» від 1 листопада 1943 р.⁸ В ній ставилося завдання при створенні первинних парторганізацій у цих районах суворо дотримуватися Статуту ВКП(б).

У тих випадках, де не було можливості створити відповідно до вимог Статуту первинні парторганізації, міськкоми і райкоми партії тимчасово призначали парторгів. У Ворошиловградській області за час з лютого 1943 р. по лютий 1944 р. після розгляду справ членів партії, які залишалися на окупованій території, 698 з них було вида-но партквитки⁹.

Партійні комітети під час реєстрації комуністів, які залишалися на тимчасово окупованій території, звертали увагу на діяльність кожного з них. Оперативно розглядалися заяви про видачу партдокументів, і після відповідних рішень ці комуністи включалися в роботу первинних парторганізацій. У Сталінській області до листопада 1943 р. було підтверджено партійність 360 чол. Сумський обком партії відновив у партії 66 комуністів¹⁰. Крім того, передбачалося щоденне інформування ЦК КП(б)У про хід цієї роботи, а також про розгляд заяв осіб, що залишилися без партдокументів. Комуністів, які не мали їх, приймали на списочний облік і залучали до партійної та громадської роботи й на облік брали в міру вирішення питання про їхню партійність і наявність партдокументів.

Вже на початку грудня 1943 р. у Дніпропетровській області внаслідок цілеспрямованої і систематичної роботи парткомітетів по розстановці комуністів було взято на облік 1850 членів партії, які прибули із східних областей. Вони були об'єднані в 172 первинні парторганізації (46 з них діяли на виробництві). В 168 парторганізаціях були обрані секретарі, які затверджувалися міськкоми і райкоми партії. Обком партії заслухав звіти п'яти райкомів області і Дніпропетровського міськкому партії про хід виконання цієї постанови Політбюро ЦК КП(б)У; в Дніпропетровську було проведено нараду із завідуючими організаційними відділами партійних комітетів. На 1 лютого 1944 р. кількість комуністів в області зросла до 3856 чол., а парторганізацій — до 271¹¹. На цей час у Ворошиловградській області відновили роботу 854 первинні парторганізації, 42 кандидатські

⁶ Скоробогатов С. К. Коммунисты в авангарде восстановления предприятия черной металлургии.—Учен. зап. Харьк. ун-та, 1959, т. 103. Труды по истории КПСС, т. 7, с. 194.

⁷ Кукавська М. К. Відновлення і зміцнення партійних організацій металургійних заводів України (1943—1945 рр.). — Укр. іст. журн., 1965, № 5, с. 98.

⁸ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977, т. 2, с. 36.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 146, арк. 3—4.

¹⁰ Там же, спр. 26, арк. 40; спр. 128, арк. 45.

¹¹ Там же, спр. 154, арк. 3, 4, 11.

та 11 партійно-комсомольських груп. Вони склалися переважно із членів і кандидатів у члени партії, які прибули з радянського тилу, підпілля та партизанських загонів, і комуністів, що залишалися на окупованій території й партійність яких не викликала сумніву. В 646 первинних парторганізаціях були проведені вибори секретарів та їх заступників згідно із Статутом партії та відповідними інструкціями ЦК ВКП(б), зокрема в таких районах, як Новоповковський, Білолуцький, Марківський, Міловський і Сватівський. З керівниками парторганізації велася наполеглива робота з питань партійно-політичної діяльності¹².

У Сталінській області на 1 травня 1944 р. налічувалося 14 752 члени партії, 987 первинних парторганізацій, а також 31 кандидатська і 36 партійно-комсомольських групи. В цій області насамперед створювалися парторганізації у вугільній промисловості. Там їх налічувалося 130; в металургійній — 40, машинобудівній — 21, хімічній — 28, залізничному транспорті — 190, енергетиці — 7, інших галузях промисловості — 85; у сільському господарстві — 99. Обласний, міські та районні комітети, виконуючи постанову ЦК КП(б)У від 1 листопада 1943 р., провели ряд заходів у справі подання практичної допомоги первинним парторганізаціям, їх зміцненні й налагодженні роботи. Відповідальні працівники, виїжджаючи в райони, головну увагу зосереджували на діяльності первинних парторганізацій. У міських та райкомів систематично проводились інструктажі з питань внутріпартійної і політичної роботи. На семінарі секретарів парторганізацій обговорювалися питання про внутріпартійну й агітаційно-масову роботу, керівництво комсомолом та ін. В обкомі партії відбулася нарада секретарів первинних парторганізацій залізничного транспорту, підприємств металургії й машинобудування¹³.

Збільшувалася чисельність парторганізацій і комуністів й загалом по республіці. На 1 листопада 1943 р. у Ворошиловградську, Дніпропетровську, Полтавську, Сталінську, Сумську, Чернігівську і Харківську області із східних областей країни прибули 16 816 комуністів. А всього на партійному обліку налічувалося 19 522 члени і кандидати в члени партії¹⁴. Кількість комуністів зростала в усіх областях. Це яскраво видно з наявних даних по Київській області. В грудні 1943 р. тут на обліку було 2111 членів партії, в тому числі по Києву — 1598, які прибули із східних областей.

Зростало число відновлюваних партійних організацій і кількість в них комуністів й у Харкові. Якщо до війни на ХЕМЗі партійна організація налічувала 1600 чол., то в грудні 1943 р. в її рядах було тільки 29 чол. На заводі «Серп і молот» відповідно — 2 тис. і 40 чол. Однак первинні партійні організації з кожним днем міцніли, і вже наприкінці 1944 р. в районі їх було створено 45 (967 комуністів)¹⁵.

У зміцненні первинних парторганізацій, розширенні їх мережі та впливу на виробництво велику роль відіграв травневий (1944 р.) Пленум ЦК КП(б)У. Поряд з відзначенням важливості організаційно-політичної діяльності по створенню первинних парторганізацій після визволення Сталінської і Харківської областей на Пленумі загострювалася увага партійних комітетів на недооцінці ними ролі цієї діяльності, особливо для політичного їх зміцнення як важеля дальшого успішного розгортання партійно-політичної роботи. У своєму рішенні Пленум ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб «кожна первинна партійна організація була на ділі бойовим організатором мобілізації і згуртування мас на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і в установах

¹² Там же, спр. 146, арк. 3, 4, 10.

¹³ Там же, спр. 126, арк. 54—57.

¹⁴ Там же, спр. 128, арк. 44.

¹⁵ Далеко от линии фронта: Воспоминания. Документы и материалы. — Харьков, 1977, с. 103.

для виконання і перевиконання виробничих планів, для зміцнення трудової дисципліни, передової організації праці і технологічного процесу. ...Потрібна тим більша увага обкомів, міськкомів і райкомів КП(б)У до підвищення боездатності кожної первинної парторганізації, кожного комуніста»¹⁶.

Слід відмітити, що на 1 квітня 1944 р. в Харківській області на обліку було вже понад 11 570 комуністів, об'єднаних у 883 первинних парторганізаціях, діяли 59 кандидатських і 28 партійно-комсомольських груп¹⁷. Виконуючи рішення цього Пленуму, обласні партійні комітети республіки вжили невідкладних заходів для зміцнення наявних і створення нових первинних парторганізацій.

Значна увага приділялася посиленню партійного керівництва питаннями відбудови народного господарства і в західних областях УРСР. Туди було направлено партійних, радянських, комсомольських, профспілкових та господарських працівників із східних областей республіки. Серед них чільне місце зайняли комуністи, які стали першими членами партійних колективів, створюваних на виробництві.

У створенні, організаційному зміцненні й упорядкуванні мережі первинних парторганізацій цього регіону України були свої труднощі. Насамперед позначився їх нечисленний кількісний склад у довоєнний період. За роки війни багато комуністів загинули в боротьбі з окупантами, частина перебувала на відповідальних ділянках роботи воєнного часу в інших місцевостях. Після вигнання загарбників з цих областей залишки банд українських буржуазних націоналістів тероризували й убивали комуністів, всіляко перешкоджали проведенню партійно-політичної роботи. Проте, незважаючи на всі ці труднощі, на кінець липня 1944 р. в західних областях України було створено 1556 первинних парторганізацій, 32 кандидатські та 2 партійно-комсомольські групи, які об'єднували 5709 членів і 1465 кандидатів у члени ВКП(б)¹⁸.

Важливе значення для розгортання діяльності первинних парторганізацій у регіоні мали постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про подолання в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» і рішення листопадового (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, де, зокрема, підкреслювалося, щоб «кожна первинна партійна організація була насправді бойовим організатором по мобілізації і згуртуванню широких трудящих мас навколо виконання заходів партії та Радянської держави»¹⁹. Спираючись на патріотичне піднесення мас, парторганізації активізували роботу по підготовці до вступу в партію активістів, кращих представників місцевого населення. Продовжувався прийом у ВКП(б) членів КПЗУ. На 1 січня 1945 р. по західних областях вже налічувалося 13 533 члени партії і 4063 кандидатів у члени партії, в тому числі з робітників на виробництві — 641 чол.²⁰ Парторганізації на промислових підприємствах були невеликі. Навіть в обласних центрах комуністів було небагато.

У Ровенській області на середину 1944 р. в кожному її районі працювали по дві-три первинних парторганізації. На обліку було 1018 комуністів. В Ровно у березні 1944 р. їх налічувалося 114 чол., а через рік уже — 1129, з них 20% становили жінки. В місті у березні 1945 р. працювали 56 первинних парторганізацій. Зростали вони швидкими темпами: в березні їх було створено 14, у квітні — 10, липні — 6, грудні — 8. Вибори керівних органів, секретарів і їх заступни-

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 73.

¹⁷ Там же, с. 67.

¹⁸ Науч. тр. по истории КПСС, 1980, вып. 109, с. 55.

¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, с. 83.

²⁰ Чернявский Ф. Ф. По пути социализма. — Львов, 1978, с. 102.

ків у парторганізаціях проводилися таємним голосуванням. В 10 з них були обрані партбюро, в інших — секретарі та їх заступники. І при всьому цьому парторганізації тоді були нечисленними. Так, створена в листопаді первинна парторганізація міськмолокозаводу налічувала 5 членів і кандидатів у члени партії, м'ясокомбінату — також 5 комуністів. На кінець війни в цій області діяли 239 первинних парторганізацій, в яких було понад 3 тис. чол. Зокрема, у промисловості працювало 9 парторганізацій, на залізничному транспорті — 27, в зв'язку — 6. В області було 57 парторганізацій, які мали на обліку до 5 комуністів, 87 налічували 6—10 чол., 66 — відповідно 11—15. На кінець 1945 р. на Ровенщині діяли 261 первинна парторганізація (3396 комуністів) та 14 кандидатських груп (61 чол.). І склад парторганізацій став значно численнішим²¹.

Протягом 1944—1945 рр. зросла кількість комуністів в усіх західних областях республіки. Так, у Станіславській області на кінець 1945 р. на різних ділянках народного господарства працювали 3487 членів і кандидатів в члени партії. Серед них налічувалося 840 жінок, тимчасом як у липні 1944 р. їх було тільки 607 чол. За цей час в області майже подвоїлося число первинних парторганізацій, 32 з яких працювали в промисловості²². На кінець останнього року війни у 2087 первинних парторганізаціях Волинської, Дрогобицької, Закарпатської, Львівської, Ровенської, Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей налічувалося 28 450 комуністів, що становило 93% їх всього довоєнного складу в цих областях²³. У цьому велику роль відіграли допомога ЦК ВКП(б) і постійний контроль за діяльністю первинних парторганізацій з боку ЦК КП(б)У.

Для організаційно-політичного зміцнення первинних парторганізацій особливо важливе значення мало рішення ЦК ВКП(б) про проведення в них виборів керівних партійних органів²⁴. Відповідно до встановлених строків звітно-виборні збори в первинних парторганізаціях відбувались у східних областях республіки з 1 грудня 1944 р. по 15 січня 1945 р., а в західних та Ізмаїльській областях — з 1 січня по 10 лютого 1945 р. До початку виборів у Комуністичній партії України налічувалося 11 323 первинні парторганізації, 824 кандидатські та 366 партійно-комсомольських груп, які в цілому об'єднували 149 920 комуністів²⁵.

Це були перші вибори після визволення України від німецько-фашистської окупації. Вони сприяли дальшому піднесенню партійної роботи, особливо в первинних парторганізаціях. Звітам і виборам передувала значна підготовка. Партійні комітети разом з секретарями первинних парторганізацій здійснили велику роботу по звірці документів, розстановці комуністів на підприємствах. У Станіславському і Коломийському міськкомках, Калуському та інших райкомках партії підготовці й проведенню звітів були присвячені заняття постійно діючих семінарів для секретарів первинних парторганізацій²⁶.

Звітно-виборні збори скрізь проходили при високій активності комуністів, які піддавали критиці недоліки в партійно-політичній і господарській роботі, вносили пропозиції щодо її поліпшення. На таких зборах, наприклад, на шахті № 5—17 тресту «Червоногвардійськ-

²¹ Партарх. Ровен. обкому Компартії України, ф. 400, оп. 1, спр. 6, арк. 93; спр. 153, арк. 29—31; ф. 3, оп. 1, спр. 33, арк. 136, 138, 140, 147; ф. 708, оп. 1, спр. 3, арк. 3; ф. 2439, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

²² Партарх. Івано-Франк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 411, арк. 10—11.

²³ Кірсанова О. А. Розвиток суспільно-політичної активності трудящих західних областей УРСР у процесі будівництва основ соціалізму. — К., 1981, с. 13—14.

²⁴ Великий подвиг. — Киев, 1975, с. 218.

²⁵ Там же.

²⁶ Партарх. Івано-Франк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 12—17.

вугілля» були присутні 11 комуністів із 12, які стояли на обліку. Секретар у своїй доповіді й ті, хто виступав, підкреслили, що парторганізація подавала практичну допомогу керівництву цього підприємства в поліпшенні роботи різних ділянок. На високому ідейно-політичному рівні пройшли партзбори і на шахті № 8—9 цього тресту, де по доповіді секретаря виступило 7 комуністів з 8 присутніх. Поряд з позитивними наслідками роботи за звітний період вказувалося й на недоліки²⁷.

У період звітно-виборної кампанії до бюро, як правило, обиралися 5—7 чол., які із свого складу висували секретаря, одного або двох заступників. На конотопському заводі «Червоний металіст» в партбюро комуністи обрали 5 чол., яке очолив С. С. Карпенко, і двох заступників²⁸.

В ході звітів і виборів було створено 1036 нових первинних парторганізацій. Вибори продемонстрували ідейно-організаційне зростання парторганізацій, показали, що у складних умовах війни вони збагатилися значним досвідом у справі посилення партійного впливу на всіх ділянках виробництва. В результаті звітно-виборної кампанії по 24 областях України вперше було обрано близько 33,5% секретарів первинних парторганізацій, 84% з них вступили в партію до 1941 р.²⁹ Аналіз показує, що до керівництва парторганізації прийшли більш підготовлені комуністи. Серед секретарів було 31,9% робітників, 12,2% селян, 55,9% службовців, у тому числі значна частина спеціалістів народного господарства. Зріс і освітній ценз: 12,5% з них мали вищу освіту, 36,1 — середню, 51,4% — неповну середню. Значна частина секретарів первинних парторганізацій набула великого досвіду роботи у складних умовах воєнного часу. Вони багато зробили для викриття й усунення недоліків в діяльності парторганізацій³⁰.

Мали місце випадки, коли окремі секретарі парторганізацій не виправдовували виявлене їм довіря. Зокрема, у Станіславській області за перше півріччя 1945 р. було заново обрано 74 секретарі первинних парторганізацій, з них 15 — в новостворених, 15 — у зв'язку з переходом колишніх секретарів на іншу роботу та вибуття з районів, 2 — як таких, що не виправдали себе на практичній роботі та ін.³¹

Вибори сприяли поживленню внутріпартійної діяльності й підвищенню авангардної ролі комуністів у всіх сферах, в тому числі у галузі виробництва. Результати виборів всебічно обговорювалися на засіданнях і пленумах обласних, міських та районних партійних комітетів. У Сталінській області підсумки виборів обговорювалися на пленумі ОК КП(б)У³².

У республіці всі партійні комітети і первинні парторганізації накреслили чіткі заходи для усунення недоліків, які були висловлені у критичних виступах комуністів. Ворошиловградський і Кадіївський міськкоми партії провели наради секретарів тих парторганізацій, в яких робота була визнана незадовільною. Тернопільський обком партії провів триденні кушові наради секретарів та їх заступників з питань партійно-організаційної та політмасової роботи. Парткомітети акцентували увагу партійних організацій та їх керівників на необхід-

²⁷ Макеєв, робочий, 1944, 3 дек.

²⁸ Партарх. Сум. обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 72, арк. 1, 2.

²⁹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг. — Киев, 1975, т. 3, с. 167.

³⁰ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немытый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980, с. 275.

³¹ Партарх. Івано-Франк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 492, арк. 91—92.

³² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 743, арк. 3—13; спр. 736, арк. 2—11.

ності перевіряти виконання власних рішень, посилювати зв'язки з масами³³.

Зростання рядів комуністів у заводських первинних парторганізаціях вимагало правильної їх розстановки на вирішальних ділянках виробництва, налагодження громадсько-політичної роботи кожного комуніста, організації контролю за виконанням партійних доручень, активної участі у вирішенні питань воєнного часу. З цією метою в багатьох парторганізаціях створювалися цехові партійні організації та групи. Так, на Харківському електромеханічному заводі влітку 1944 р. були організовані партійні групи в цехах М-1, М-2, обмотувально-заготівельному та ін.³⁴

Робота по вдосконаленню організаційної структури первинних парторганізацій активно проводилася в усіх областях республіки. Наприклад, партбюро Київського верстатобудівного заводу ім. О. М. Горького уже в червні 1944 р. переглянуло розстановку комуністів на виробництві й направило в ремонтний цех 5 з них, в інструментальний — 4, електроцех — 3, заводоуправління — 4, школу фабрично-заводського навчання — 3, відділ капітального будівництва — 2, в ливарний і механозбірні цехи — по одному кандидату в члени партії. В жовтні того ж року було створено партгрупи у відділі головного механіка, куди ввійшли комуністи ремонтного і електроцеху; інструментальному, механозбірному цехах, конструкторсько-технологічному відділі та школі ФЗН, а також три партійно-комсомольські групи.

Партбюро київського заводу «Більшовик» неодноразово розглядало питання про розстановку комуністів на виробництві. У січні 1945 р. почали діяти в усіх підрозділах підприємства партійні групи. Зокрема, в заводоуправлінні вона налічувала 18 чол., в електроцеху і відділі головного енергетика — 5, інструментальному цеху — 3, в ремісничому училищі — 5, дитячому садку і яслах — 5. Були створені в модельному, ремонтному та чавуно-ливарному цехах кандидатсько-комсомольські групи і партійно-комсомольська група охорони й МППО³⁵.

ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У після визволення від фашистських загартбників радянської території велику увагу приділяли відбудові основних галузей промисловості, розвитку транспорту, підвищенню ефективності роботи будівельних організацій. Виходячи з цього, первинна парторганізація Дніпробуду ім. В. І. Леніна (27 комуністів) почала діяти уже 1 квітня 1944 р.³⁶, а на початку 1945 р. там працювали 14 дільничних парторганізацій (189 чол.). На кінець першої половини 1945 р. в Сталінській області у вугільній промисловості діяли 187 первинних парторганізацій, в яких налічувалося 2937 комуністів, в металургійній — відповідно 143 (2505 членів партії), в машинобудуванні — 76 (1390), хімічній — 595 комуністів, електротехнічній — 18 первинних парторганізацій (328 членів партії)³⁷.

За роки війни поповнювалися новими членами первинні парторганізації виробничих колективів за рахунок прийому. До вересня 1944 р. по Україні в ряди партії було прийнято 4718 кращих представників виробництва, самовідданих учасників відбудови народного господарства. В числі прийнятих у члени партії було 209 робітників, серед кандидатів у члени ВКП(б) — 429 чол.³⁸ Протягом 1944—1945 рр. партія

³³ Там же, спр. 736, арк. 10—11; спр. 743, арк. 16—17.

³⁴ Сталінець, 1944, 29 серп.

³⁵ Партарх. Київ. обкому Компартії України, ф. 313, оп. 1, спр. 2, арк. 9—11, 27—28; ф. 282, оп. 1, спр. 6, арк. 6—8.

³⁶ Днепровская гидроэлектростанция им. В. И. Ленина, 1920—1980. Сб. документов и материалов. — Днепропетровск, 1980, с. 120, 121, 128.

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 733, арк. 35.

³⁸ Там же, оп. 1, спр. 287, арк. 1—6.

поповнилася 36 800 чол.—представниками різних виробничих професій³⁹.

Переможне завершення Великої Вітчизняної війни вимагало перебудови усієї партійно-політичної діяльності. Відповідно до завдань мирного будівництва у первинних парторганізаціях республіки проводилася значна організаційно-партійна робота. У зв'язку з масовою демобілізацією здійснювався планомірний розподіл комуністів із армії по парторганізаціях. В результаті їх чисельність у ряді трудових колективів зростає в кілька разів. У 1945 р. кількісний склад КП(б)У збільшився на 155 564 чол., на Україні було створено 7687 нових первинних парторганізацій. Їх якісний склад поліпшився за рахунок колишніх воїнів, представників провідних професій різних галузей народного господарства. Завдяки постійній турботі й допомозі з боку ЦК КП(б)У і партійних комітетів на кінець 1945 р. в УРСР діяли 20 413 первинних парторганізацій, 910 кандидатських і 251 партійно-комсомольська група, які об'єднували 320 307 членів партії та кандидатів у члени ВКП(б), тобто 56,7% довоєнної чисельності республіканської парторганізації⁴⁰.

Удосконалення стилю, форм і методів роботи первинних парторганізацій сприяло зростанню їх ролі як органів політичного керівництва народним господарством. Вони виступали справжніми організаторами і вихователями широких мас трудящих. В їх діяльності дедалі більше місця приділялося питанням вдосконалення партійно-політичної роботи. Багато первинних парторганізацій стали прикладом діловитості й бойовитості у справі використання кращого досвіду й забезпечення плановості у своїй роботі, підвищенні рівня ділової критики та самокритики, авангардної ролі комуністів. Все це ще вище піднесло авторитет первинних парторганізацій, посилило їх керівну і спрямовуючу роль у трудових колективах.

Отже, ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У провели велику роботу по відродженню парторганізацій на визволеній від ворога території. У відновлених первинних парторганізаціях, як у фокусі, відображалася все внутріпартійне життя і багатогранна діяльність ВКП(б) на визволеній території в умовах війни. Вони стали загальною формою об'єднання в єдині колективи всіх членів партії і кандидатів у члени партії. Через первинні парторганізації приводилися в дію всі партійні сили на здійснення рішень ВКП(б) по завершенню розгрому ворога, відбудові народного господарства, вихованню трудящих, поданню ділової допомоги фронту. Первинні партійні організації виступали керівним ядром виробничих колективів.

Поряд з розширенням мережі парторганізацій відбувався процес активізації низових ланок партії, що сприяло забезпеченню її впливу на всі сторони діяльності робітничих колективів. В міру підготовки кадрів зростає чисельний склад парторганізацій, вдосконалювалася структура, ускладнювалися їх завдання. Парторганізації відіграли вирішальну роль у мобілізації робітників, службовців, інженерно-технічних працівників на трудові звершення в ім'я перемоги над ворогом.

³⁹ Денисенко П. Назв. праця, с. 28.

⁴⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 3, с. 168, 172.

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
МІСЦЕВИХ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
У ЧЕРВНІ 1941 — ЛИПНІ 1942 рр.**

Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. була суворим випробуванням для соціалістичного державного ладу СРСР. В цьому зв'язку вивчення діяльності Рад, зокрема Рад депутатів трудящих УРСР, у той грізний час має важливе теоретичне і практичне значення.

Ця тема поки що досліджена недостатньо. Історіографічний огляд літератури з цієї проблеми взагалі зробив Л. В. Храмков¹. Історія місцевих Рад Української РСР у роки війни певною мірою знайшла своє втілення на сторінках ряду фундаментальних праць, підготовлених науковцями республіки, — «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» (т. 1), «Нариси історії Компартії України», «История Украинской ССР» (т. 8), «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.» (в 3-х т.). Названа проблема знайшла своє відображення тією або іншою мірою в працях В. М. Терлецького, М. В. Ковалю, В. В. Стецкевича та інших². На жаль, в цій літературі досліджено не всі аспекти в діяльності місцевих Рад УРСР.

У даній публікації зроблено спробу в загальних рисах проаналізувати діяльність місцевих Рад України за період з червня 1941 р. по липень 1942 р.

Вже з перших днів Великої Вітчизняної війни місцеві Ради згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про военний стан» ставали складовою і невід'ємною частиною єдиного воєнного організму країни й своєю діяльністю повинні були «сприяти військовому командуванню у використанні сил і засобів даної місцевості для потреб захисту країни»³.

Нові складні завдання, що постали перед Радами у зв'язку з воєнним часом, вимагали істотної перебудови і активізації всієї роботи органів народовладдя на місцях. На значне ускладнення функцій Рад під час війни вказував Голова Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калінін: «Війна піддала жорстокому випробуванню не тільки окремих людей, а й весь державний організм у цілому — його установи, підприємства, організації і особливо Ради як місцеві органи влади, завдання яких універсальні»⁴.

В основу діяльності місцевих Рад депутатів трудящих були покладені вказівки В. І. Леніна про те, що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»⁵. Особливо це стосувалося тих Рад, які діяли у прифронтових районах республіки. В зв'язку з цим на перший план у діяльності цих органів народовладдя висувалося

¹ Храмков Л. В. Литература о Советах депутатов трудящихся 1941—1945 годов. — Вопр. истории, 1978, № 6, с. 125—131.

² Терлецький В. М. Ради депутатів трудящих УРСР в період завершення будівництва соціалізму, 1938—1958 рр. — К., 1966. — 380 с.; Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. — Киев, 1977. — 264 с.; Стецкевич В. В. К истории восстановления городских Советов депутатов трудящихся Днепропетровской области в годы Великой Отечественной войны, Сент. 1943—1944 гг.: Сб. науч. ст. аспирантов кафедр истории СССР и УССР и всеобщ. истории. — Днепропетровск, 1971, с. 62—69.

³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945: Документы и материалы. В 3-х т. Киев, 1980, т. 1, с. 20.

⁴ Калинин М. И. Вопросы советского строительства. — М., 1958. — 670 с.

⁵ Ленин В. И. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 110.

завдання військового захисту Батьківщини. Виконуючи цю функцію, Ради забезпечували мобілізацію до армії, допомагали створювати військові резерви, сприяли постачанню радянських військ продуктами харчування, займалися підготовкою місцевого населення до проти-повітряного і протихімічного захисту, будівництвом військових оборонних споруд, підтримували порядок і дисципліну, розв'язували питання держбезпеки тощо. Поряд з цим вони виконували й усі ті функції, які на них покладалася в мирний період.

У зв'язку з обставинами воєнного часу сталися зміни у діяльності місцевих Рад. Тимчасово були відстрочені чергові вибори до них. Зокрема, Указом Президії Верховної Ради УРСР від 30 грудня 1941 р. в республіці така відстрочка встановлювалася на рік, а також продовжувався на такий же час строк повноваження цих Рад⁶. У червні 1942 р. були відстрочені вибори у Верховну Раду УРСР. В інтересах збереження державної таємниці обмежувалася гласність у роботі Рад та їх органів.

Значних змін зазнали у той час місцеві Ради депутатів трудящих. Через те, що значна кількість працівників з органів народної влади була призвана до служби в Червоній Армії, значно зменшилася кількість працюючих у них. Відповідно до вимог воєнного часу при виконкомках Рад були створені нові відділи: еваковідділи, державного забезпечення і побутового влаштування сімей фронтовиків. Поряд з цим при виконкомках продовжували працювати відділи охорони здоров'я, культури, народної освіти, соціального забезпечення, сільсько-господарський, комунального господарства, фінансовий, шляхового будівництва, зв'язку, місцевої промисловості. До роботи в Радах на громадських засадах залучалися представники трудящих мас.

Значну роботу місцеві органи народовладдя проводили по розміщенню військових формувань, забезпеченню їх продовольством, транспортними засобами. Так, згідно з постановою виконкому Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих від 12 грудня 1941 р. для забезпечення колон військовозобов'язаних, що проходили по території області, виділялося 100 т хліба. Для потреб 12-ї, 18-ї, 6-ї, 38-ї армій виділялися сани й теплий одяг, а для забезпечення паливом 37-ї армії — 3 тис. кубометрів дров⁷.

Активну участь місцеві Ради брали у створенні різних добровільних формувань — народного ополчення, винищувальних батальйонів, партизанських загонів.

6 липня 1941 р. ЦК КП(б) України, Президія Верховної Ради і Раднарком УРСР звернулися із закликом до українського народу, в якому, зокрема, говорилося: «Для підтримки Червоної Армії і Червоного Флоту, за прикладом брата нашого — великого російського народу, об'єднуйтеся в могутні полки народного ополчення України»⁸. За короткий строк при сприянні органів народовладдя у Києві було сформовано 19 загонів народного ополчення (30 тис. бійців). У Харкові такі загоны налічували 85 тис., в Дніпропетровську — 50 тис. чол.⁹ Нерідко на чолі цих загонів ставали голови й секретарі виконкомів Рад. Так, командирами народного ополчення в Херсоні і Харкові стали голови місцевих міськвиконкомів. За неповними даними, у 12 областях республіки в народному ополченні налічувалося 1,3 млн. чол.¹⁰

⁶ Див. Терлецький В. М. Назв. праця, с. 155.

⁷ Ворошиловгр. обл. держ. арх., ф. р. 1779, оп. 2, спр. 3а, арк. 80; спр. 6, арк. 46; 67.

⁸ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 68.

⁹ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. — Киев, 1980, с. 336, 77.

¹⁰ История Украинской ССР. — Киев, 1984, т. 8, с. 33.

Партійні та радянські органи окремих областей республіки зверталися у Державний Комітет Оборони з проханням дозволити їм створювати військові формування за рахунок місцевих ресурсів. Так, за безпосередньою участю Сталінського, Ворошиловградського облвиконкомів Рад були сформовані 383-я і 395-а шахтарські дивізії, які героїчно билися проти ворога.

Виконуючи рішення Раднаркому СРСР від 24 червня 1941 р. про організацію боротьби з ворожими диверсантами і парашутистами у прифронтовій смузі¹¹, партійні та радянські органи разом з працівниками НКВС займалися формуванням винищувальних загонів. В областях республіки на початок липня було створено 657 батальйонів, у яких налічувалося понад 160 тис. бійців, й більше як 18 тис. груп сприяння, до яких входили понад 200 тис. чол.¹²

До складу цих підрозділів входив перевірений партійний, комсомольський і радянський актив та представники трудящих республіки. Наведемо лише такий приклад. У Корюківському районі Чернігівської області з 210 чол. винищувального батальйону було 12 голів, 3 секретарі і 3 депутати сільрад¹³.

Для забезпечення винищувальних загонів обмундируванням, харчуванням тощо виконкоми Рад депутатів трудящих виділяли спеціальні асигнування. Так, рішенням Ворошиловградського облвиконкому на такого роду потреби батальйону, сформованого у м. Ворошиловграді, до кінця 1941 р. було виділено 65 тис. крб.¹⁴

У поданні всенародної допомоги фронту важливе значення мало зведення оборонних рубежів. Місцеві Ради на чолі з партійними організаціями провели значну роботу по залученню населення на виконання завдань по спорудженню оборонних об'єктів. 3—6 липня 1941 р. на заклик партійних органів і виконкомів місцевих Рад на будівництві смуг оборони працювали щодня по 160 тис. жителів Києва. Вони викопали близько 30 км протитанкових ровів, 15 км ескарпів, спорудили більше як 750 дзотів, встановили мінні поля загальною довжиною понад 15 км. До штабу оборони Києва, який було створено 6 липня, разом з партійними та військовими працівниками увійшли голова виконкому обласної Ради Т. Я. Костюк і голова виконкому міської Ради І. С. Шевцов¹⁵.

У міській та районних оперативних групах під час оборони Одеси перебували керівники виконавчих комітетів Рад депутатів трудящих, які відповідали за конкретні ділянки роботи. На оборону міста було мобілізовано майже 100 тис. одеситів, які побудували 30 основних і 3 проміжні рубежі оборони загальною довжиною 250 км. 25 липня 1941 р. виконком Харківської обласної Ради депутатів трудящих зобов'язав голів виконкомів Харківської міської, Богодухівської, Краснокутської районних Рад та ряду інших до 5 серпня закінчити усі земляні роботи на магістралі Харків — Київ¹⁶. В будівництві оборонних споруд брали участь майже 300 тис. харків'ян. 17 серпня 1941 р. виконком Полтавської обласної Ради депутатів трудящих прийняв рішення про залучення на спорудження об'єктів оборони 140 тис., а згодом — ще 230 тис. чол.¹⁷

¹¹ Див.: Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий. — Киев, 1985, с. 13.

¹² Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Киев, 1977, с. 529.

¹³ Партарх. Черніг. обкому Компарті України, ф. 470, оп. 1, спр. 2722, арк. 123—130. (Підрахунки автора).

¹⁴ Ворошиловгр. обл. держ. арх., ф. р. 1779, оп. 2, спр. 3, арк. 90.

¹⁵ Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945: В 6-ти т. М., 1961, т. 2, с. 97, 98.

¹⁶ Супруненко Н. И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. — Киев, 1956, с. 54; Харків. обл. держ. арх., ф. 3858, оп. 2, спр. 327, арк. 3.

¹⁷ Данилюк М. З. Трудовой подвиг колхозного крестьянства Украины в годы Великой Отечественной войны. — Вopr. истории, 1958, № 6, с. 4.

До середини серпня 1941 р. в смузі дій військ Південного і Південно-Західного фронтів при активній допомозі трудящих республіки було відрито понад 1500 км протитанкових ровів та ескарпів, виконані у значному обсязі інші оборонні роботи. Тільки в 10 областях України у будівництві рубежів оборони взяли участь понад 2 млн. чол.¹⁸

Значне місце в діяльності місцевих Рад займали питання підготовки населення до протиповітряної і протихімічної оборони. Особливо широко розгорнулася ця робота після опублікування 2 липня 1941 р. постанови РНК СРСР «Про загальну обов'язкову підготовку населення до протиповітряної оборони»¹⁹. Відповідні рішення були прийняті Раднаркомом УРСР і виконкомоміи обласних Рад депутатів трудящих. Зокрема, в своїй постанові від 18 липня 1941 р. виконком Харківської обласної Ради зазначав, що таку підготовку слід проводити за місцями роботи, навчання і проживання населення. Відповідальність за цю роботу покладалася на голів виконкомів районних, міських, сільських і селищних Рад, керівників організацій та установ. Згідно з цим документом в останніх мали створюватися групи самозахисту, а в кожному районі — організовуватися пересувні школи по підготовці командного складу таких груп²⁰.

Для боротьби з пожежами, які виникали після ворожих бомбардувань, у містах і селах створювалися протипожежні дружини. За перші чотири місяці війни тільки у семи областях України підготовку по програмі ППХО пройшли 6783 тис. чол.²¹

Велику роботу органи народної влади разом з партійними організаціями провели по розгортанню патріотичного руху трудящих нашої країни за створення фонду оборони. Для організації цієї роботи на місцях створювалися комісії, до яких входили представники партійних, радянських і громадських організацій. Це був хвилюючий прояв радянського патріотизму. Допомога фронту була всенародною. «По всій Росії жертвують і жертвують, часто віддають останнє, організовують суботники, відраховують платню, вводять добровільно позаурочні роботи, аби тільки допомогти Червоній Армії, яку люблять, цінують, якою пишаються, за яку страждають душею», — так писала газета «Правда» ще 21 жовтня 1920 р. І ці слова повністю стосувалися й 1941 р., коли рідній Червоній Армії, в ім'я перемоги над ворогом люди віддавали все. Трудящі закладів і установ, підприємств м. Києва на середину вересня 1941 р., крім золота, срібла, цінних речей, внесли у фонд оборони 2,3 млн. крб. готівкою і понад 2 млн. крб. в облігаціях держпозики. Всього на 1 листопада 1941 р. надходження від трудящих республіки до фонду оборони країни становили близько 1 млрд. крб. Крім того, ними внесено було облігації на суму 1,3 млрд. крб., багато золота, платини, срібла та інших коштовностей²².

Значну увагу приділяли місцеві Ради піклуванню про воїнів Червоної Армії. Під керівництвом органів народної влади трудящі України збирали подарунки, тепле обмундирування тощо, виявляли турботу про поранених бійців, сім'ї захисників Батьківщини.

При цьому партійні та радянські органи керувалися ленінською настановою про те, що «...всякий крок допомоги, яка подається Червоній Армії в тилу, відразу ж позначається на настрої червоноармійців...», що «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою,

¹⁸ История Украинской ССР, т. 8, с. 36.

¹⁹ Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: Хроника событий, с. 28.

²⁰ Харків. обл. держ. арх., ф. 3858, оп. 2, спр. 326, арк. 31—32.

²¹ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Пешяты В. Н. Указ. соч., с. 82.

²² Там же, с. 86.

...в збільшення наступальної здатності»²³. В Миколаївській області вже 4 липня 1941 р. Радами почали створюватися міські й районні комісії по прийманню і відправці у діючу армію подарунків від населення. До цих комісій входили представники партійних, радянських, комсомольських органів і Червоного Хреста. За півтора місяця війни тільки в м. Сталіно було зібрано 1,5 млн. крб. на придбання подарунків для червоноармійців. Незабаром цей рух став настільки масовим, що РНК СРСР 28 серпня 1941 р. видала розпорядження про повсюдне створення постійно діючих обласних і районних пунктів для прийому подарунків²⁴.

17 грудня 1941 р. Ворошиловградський обком партії своєю постановою «Про організацію новорічних подарунків Червоній Армії» зобов'язав виконком обласної Ради депутатів трудящих створити обласну, міську і районні комісії по збиранню подарунків у кількості 50 тис. штук²⁵.

З наближенням зими по всій країні почалося збирання теплих речей та білизни для воїнів рідної армії. Ради проводили активну роботу у цьому напрямі. Зокрема, на Україні у вересні 1941 р. було створено республіканську комісію по збиранню теплих речей і білизни для Червоної Армії, яку очолив Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха. До березня 1942 р. населення Дніпропетровської, Полтавської, Сумської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської областей передали фронтовикам 328 тис. теплих речей²⁶.

З початком війни місцеві органи народної влади значну увагу приділяли шефству над госпіталями. До цієї роботи широко залучалися депутати Рад, передовики виробництва, рідні та близькі фронтовиків. Так, при районних Радах м. Києва були створені комісії, які займалися питаннями шефства населення над госпіталями. У фонд допомоги пораненим кияни на 1 вересня 1941 р. передали близько 1 млн. крб. У Харкові вже з 27 червня трудящі 46 великих заводів допомагали в обладнанні госпіталів, забезпечували їх меблями, продовольством тощо²⁷.

Велике піклування виявляли партія і уряд про сім'ї фронтовиків. 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про порядок призначення та виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у военний час». Під керівництвом партійних організацій Ради провели значну роботу в цьому напрямі й за короткий строк розглянули і вирішили багато питань. Так, при виконкомі Фастівської районної Ради було утворено комісію по призначенню щомісячної допомоги членам родин фронтовиків. Такі ж заходи вживалися й іншими місцевими органами народної влади. Тільки по десяти східних областях УРСР до 1 вересня 1941 р. 320 849 сім'ям військовослужбовців було виплачено у вигляді допомоги понад 25 млн. крб.²⁸

На початку 1942 р. частину території Української РСР було визволено від німецько-фашистських загарбників. В зв'язку з цим в тих районах республіки, що були неокупованими, виникла ініціатива допомоги продовольством, одягом тощо визволеному населенню, яке зазнало великих збитків. Так, 5 лютого 1942 р. виконком Ворошилов-

²³ Ленін В. І. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва 2 жовтня 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 317.

²⁴ Див.: Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий, с. 76.

²⁵ Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 1, спр. 249, арк. 17.

²⁶ Коваль М. В. Указ. соч., с. 100.

²⁷ Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР, т. 1, с. 295.

²⁸ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг.: В 3-х т. Киев, 1975, т. 1, с. 105.

градської обласної Ради депутатів трудящих видав постанову, в якій, зокрема, зазначалося: «Підтримати ініціативу колгоспників Ново-Аїдарського району, що з власної ініціативи почали збирання продуктів харчування та одягу для населення, яке потерпіло від німецько-фашистських загарбників. Рекомендувати усім районам області організувати у себе збір продуктів харчування і одягу для населення Ворошиловградської й Сталінської областей. Запропонувати головам міськрайрад створити для цього комісії»²⁹. Крім цього, за рахунок облбюджету було надано грошову допомогу сім'ям, насамперед червоноармійців, у розмірі 115 тис. крб.³⁰

Однією з важливих функцій місцевих Рад у досліджуваній період стала діяльність по організації мас на перебудову економіки на воєнний лад та по мобілізації робочої сили для оборонної промисловості. Вже з перших днів війни фабрики і заводи республіки почали випускати продукцію для фронту. Замість чоловіків, які пішли на фронт, на їх місця ставали жінки, підлітки, пенсіонери. Опановуючи нові професії, вони прагнули не тільки виконувати, а й перевиконувати виробничі завдання. Так, на заклик партійних, радянських і комсомольських органів на 1 липня 1941 р. на промислові підприємства Сталінської області прийшли працювати 4267 жінок. У Дніпропетровській області замість мобілізованих до Червоної Армії до роботи на 2 липня 1941 р. стали 6173 домогосподарки³¹.

Радянські органи разом з партійними організаціями почали терміново розв'язувати питання підготовки нових кадрів для села замість тих, які були мобілізовані до Червоної Армії. Так, бюро Запорізького обкому партії та виконком обласної Ради депутатів трудящих вирішили на місячних курсах підготувати 5245 трактористів та на 15-денних семінарах 1230 комбайнерів і 1830 їх помічників. На початку липня 1941 р. у Миколаївській області почалася підготовка 6815 трактористів, 1151 комбайнерів та 608 помічників комбайнера³².

Місцеві Ради депутатів трудящих за допомогою парторганізацій за перший місяць війни без відриву від виробництва налагодили підготовку 35 тис. трактористів³³. Як і в промисловості, кадри механізаторів на селі поповнювалися жінками, які успішно освоювали техніку і невтомно працювали на ній.

Загроза захоплення ворогом важливих у військово-економічному відношенні районів і великих індустріальних центрів з самого початку війни вимагала вжиття рішучих заходів по евакуації матеріальних цінностей та трудящих на схід країни. Відповідальність за виконання евакуаційних завдань покладалася насамперед на партійні органи й на Ради депутатів трудящих. При цьому вони керувалися постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивозу та розміщення людських контингентів і цінного майна»³⁴.

Питання, пов'язані з евакуацією, постійно перебували в центрі уваги органів народної влади. Тільки виконком Харківської обласної Ради депутатів трудящих з початку війни і до жовтня 1941 р. сім разів розглядав ці питання³⁵. На 19 жовтня було відвантажено 12499

²⁹ Ворошиловгр. обл. держ. арх., ф. р. 1779, оп. 2, спр. 5, арк. 31.

³⁰ Там же, арк. 32.

³¹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945, т. 1, с. 61, 66; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 1, с. 115.

³² Партарх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 60, оп. 1, спр. 13, арк. 14; Терлецький В. М. Назв. праця, с. 124.

³³ Терлецький В. М. Назв. праця, с. 124.

³⁴ Історія Великої Отечественної війни Советского Союза, т. 2, с. 143.

³⁵ Харків. обл. держ. арх. ф. 3858, оп. 2, спр. 333, арк. 162.

вагонів устаткування, кольорових металів, цінної сировини, готової продукції з 34 підприємств Харкова³⁶.

За неповними даними, тільки з 10 областей УРСР (Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської, Ворошиловградської, Харківської, Одеської, Полтавської, Київської, Миколаївської та Чернігівської) було евакуйовано 190 підприємств союзного значення, понад 360 наркоматів республіканського підпорядкування, багато установ промислової кооперації³⁷.

Значна робота була проведена радянськими органами по переміщенню людських контингентів. З цією метою при виконкомах Рад були створені еваковідділи. Так, виконком Харківської обласної Ради 18 вересня 1941 р. прийняв рішення вивезти 100 тис. членів сімей робітників. Керівництво і відповідальність покладалися при цьому на еваковідділ облвиконкому. Голови виконкомів районних Рад особисто несли відповідальність за організацію відправки евакуйованого населення за встановленим порядком і суворо по графіку³⁸. Всього з Харкова евакуйовалося понад 400 тис. чол., а з України — близько 3,5 млн. трудящих³⁹.

Райвиконкоми Рад одержали право розміщувати евакуйованих у державному житловому фонді, а також у приватних будинках. Радянські органи подавали їм відчутну допомогу у матеріально-побутовому влаштуванні. Так, у своєму рішенні від 2 липня 1941 р. виконком Миколаївської міської Ради з метою безперебійного обслуговування населення, яке прибуло з прифронтових районів, відповідно до постанови облвиконкому від 1 липня наказав відпустити в розпорядження міського відділу соцзабезпечення 25 тис. крб.⁴⁰

Особливу увагу приділяли виконкоми Рад, партійні органи влаштуванню евакуйованих дітей. Так, у зв'язку з прибуттям з прифронтової зони 2975 підлітків Ворошиловградській облвиконком розподілив їх по районах області, виділив 574 тис. крб. на утримання їх протягом місяця та 832 тис. крб. на оргвитрати. В самому м. Ворошиловграді 10 липня 1941 р. в будинках відпочинку було розміщено 800 дітей⁴¹.

Поряд з переміщенням промислових підприємств у глиб країни евакуйовалися тисячі радгоспів і колгоспів, а також їх працівники з сім'ями. Майже через всю Україну із заходу на схід просувалися гурти великої рогатої худоби, табуни коней, отари овець. І все це провадилося організовано, по встановлених маршрутах. Радянські органи визначали райони для розміщення евакуйованих колгоспів, майна, худоби. Так, виконком Ворошиловградської обласної Ради і обком партії 23 липня 1941 р. затвердили план розміщення по колгоспам області та прогін через її територію 45000 коней, 50000 овець, 85000 голів великої рогатої худоби. По всьому маршруту перегону були організовані місця для годування і водопою тварин, забезпечено їх охорону⁴².

Всього з України було відправлено у радянський тил 65,3% великої рогатої худоби, 92,2% овець, 30,9% свиней, 14,2 коней⁴³.

³⁶ Данилюк М. З. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості та сільського господарства. — Наук. праці з історії КПРС, 1965, вип. 3/4, с. 78.

³⁷ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немакты В. Н. Указ. соч., с. 134.

³⁸ Харків. обл. держ. арх., ф. 3858, оп. 2, спр. 333, арк. 164.

³⁹ Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Немакты В. Н. Указ. соч., с. 132, 139.

⁴⁰ Миколаїв. обл. держ. арх., ф. р-8, оп. 1, спр. 789, арк. 1.

⁴¹ Ворошиловгр. обл. держ. арх., ф. р-1779, оп. 1, спр. 84, арк. 200, 242.

⁴² Партарх. Ворошиловгр. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 1, спр. 238, арк. 52—54.

⁴³ Загоруйко М. М., Юденков А. Ф. Крах плану «Ольденбург». — М., 1974, с. 93—105.

Поряд з виконанням нових завдань, зумовлених воєнним часом, радянські органи проводили звичайну, повсякденну роботу, притаманну довоєнному періоду. Але здійснювати її доводилося у більш складних умовах. При виконкомах Рад працювали відділи охорони здоров'я, культури, народної освіти, соціального забезпечення, сільського, комунального господарства, фінансовий, зв'язку, місцевої промисловості. Проте й вони зазнали змін, що виявилися у спрощенні структури та скороченні штатів. На прикладі діяльності Рад Києва і Одеси можна побачити, яку значну за обсягом роботу вони проводили для забезпечення нормального життя і діяльності жителів під час оборони міст. Так, по Києву кожного дня пересувалося 310 трамвайних вагонів, якими за 2 місяці війни було перевезено 22 млн. пасажирів. Для мешканців Одеси було видано 260 тис. хлібних і харчових карток, викопано додатково 58 колодязів, взято на облік паливо і введено його нормування. Працювали комунально-побутові заклади. Значна увага приділялася культурно-масовій роботі серед населення. Працювали театри, кінотеатри, регулярно виходили газети⁴⁴.

У складних умовах першого року війни Ради депутатів трудящих Української РСР своєю діяльністю внесли вагомий вклад у мобілізацію всіх зусиль населення для оборони країни, в збереження її промислового потенціалу, чим сприяли зриву фашистського «бліцкригу». Досвід їх роботи свідчить про нездоланну силу найпередовішого суспільного і державного ладу — соціалізму, його величезні соціально-економічні, політичні й духовні переваги над капіталізмом. Перемога Радянського Союзу і його Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні переконливо підтверджує історичну правоту пророчих лєнінських слів: «Ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих...»⁴⁵.

⁴⁴ Коваль М. В. Указ. соч., с. 19.

⁴⁵ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 304.

ГАЗЕТИ «КОМУНІСТ» і «СОВЕТСКАЯ УКРАИНА» ПРО ТРУДОВІ ЗВЕРШЕННЯ ТРУДЯЩИХ РЕСПУБЛІКИ, ЕВАКУЙОВАНИХ У РАДЯНСЬКИЙ ТИЛ

В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ (Київ)

Пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил»¹, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР у директиві від 29 червня 1941 р. зобов'язали партійні і радянські органи прифронтових областей «...зміцнити тил Червоної Армії, підпорядкувавши інтересам фронту всю свою діяльність»². Могутньою ідеологічною зброєю Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни була радянська преса, яка стала і своєрідним літописом героїчного подвигу радянського народу на фронті, тимчасово окупованій території і на трудовому фронті.

Радянський тил подавав фронту неоціненну матеріальну і моральну підтримку, був надійною його опорою. Лозунг «Все для фронту, все для перемоги!», «Всі сили народу — на розгром ворога!» — стали програмою дій усіх радянських людей. Діяльність радянської

¹ Ленін В. І. На діловий ґрунт. — Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 6, с. 18.

преси була цілком підпорядкована завданням мобілізації і організації трудящих на перетворення в життя цих лозунгів.

Комуністична партія здійснила небачені щодо масштабу заходи по переведенню народного господарства на воєнні рейки. Тільки з України в глиб країни були вивезені близько 550 великих підприємств, Академія наук УРСР, 19 її інститутів, а також майно сотень колгоспів, МТС і радгоспів, велика кількість сільгосптехніки і худоби, евакуйовано 3,5 млн. жителів республіки — робітників, колгоспників, службовців та їх сімей³. Більшість підприємств України були розміщені на Уралі, у Західному Сибіру, Кузбасі, частина на Поволжі, в Середній Азії.

Відновлення діяльності підприємств, вивезених в глиб країни, розміщення і працевлаштування евакуйованого населення з осені 1941 р. були в центрі уваги наркоматів та місцевих партійних і радянських органів. Ці питання були в центрі уваги і партійно-радянської преси, зокрема, республіканських газет «Комуніст» і «Советская Украина». Газети з номера в номер закликали трудящих проявляти безустанну турботу про потреби фронту, надихали їх на трудові подвиги, сприяли широкому розгортанню соціалістичного змагання в промисловості, будівництві, сільському господарстві, на транспорті. Вони узагальнювали і пропагували досвід роботи передовиків і новаторів виробництва, слідували за тим, наскільки широко він використовується в трудових колективах.

В першій період війни, коли на території України точилися запеклі бої з гітлерівськими загарбниками і редакціям газет доводилося часто міняти місце свого перебування, висвітлення роботи евакуйованих колективів ускладнювалося. Матеріали з східних районів країни про роботу трудящих республіки надходили до редакцій несвоєчасно, не було власних кореспондентів і робсількорів на нових місцях їх перебазування, з вересня 1941 р. припинилася робота РАТАУ. Для забезпечення необхідною інформацією газет в місяці евакуації найбільших підприємств республіки були направлені власні кореспонденти. Так, кореспондентами «Комуніста» і «Советской Украины» в Уфі працювали А. В. Головка і Л. Х. Смілянський, в Челябінську — О. Я. Коган, Саратові — І. А. Цюпа, Свердловську — О. Я. Шатний, Воткінську — О. Л. Бормашевський та ін.⁴ З переїздом у листопаді 1942 р. редакцій республіканських газет до Москви було розширено мережу власних кореспондентів, залучено до роботи в газетах авторський актив з числа робітників, колгоспників та інтелігенції, встановлено контакт з колективами центральних і московських газет. Це дозволило оперативно висвітлювати життя трудових колективів, евакуйованих з України, впливати на підвищення їх трудової і політичної активності. Поряд з цим виключно складним завданням (особливо в початковий період війни) було забезпечення робітників і колгоспників з України пресою. При допомозі партійних органів «Союздрук» по УРСР налагодив доставку республіканських газет у всі східні райони країни, де працювали і жили евакуйовані з України, а з 1942 р. забезпечили і передплату республіканських газет.

З перших днів роботи підприємств, евакуйованих з України, республіканські газети розповідали про трудові досягнення передовиків і новаторів виробництва, соціалістичне змагання між ними. 11 жовтня 1942 р. газета «Комуніст» повідомила про видатне досягнення знатного гірника-комуніста з Криворіжжя О. Семиволоса, який, вдосконаливши метод швидкісного багатозабійного буріння руди відповідно до умов Бакальського родовища, виконав норму на 4561%, пройшовши 35 погонних метрів штреку. Газета звернулася з закликом до всіх гір-

³ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Документы и материалы. В 3-х томах. — Киев, 1980, т. 1, с. 12.

⁴ Архів видавництва «Радянська Україна», ф. 1, оп. 1, спр. 18, арк. 84.

ників «Працювати так, як Олексій Семиволос!». 31 липня того ж року газета в нарисі «Олексій Семиволос на Бакалі» відзначала, що головною умовою успіху майстра багатозабійного буріння є його творчий підхід до праці. На Бакальському руднику, де порода була з глинястими прошарками, він перший застосував спеціальні бурні і продувні трубки з шлангом. Це дало йому можливість уже в перші дні перебування на Бакалі виконати норму на 2000%. На Уралі починачинателя руху тисячників підхопили гірники інших рудників. Так, на Високогірському руднику І. Завертайло виконав норму на 3385%, прохідник С. Єременко — на 1200%, В. Кривонос — на 3300%⁵⁻⁶. Закликаючи усіх гірників наслідувати приклад славних синів українського народу О. Семиволоса і І. Завертайло газета «Комуніст» підкреслювала, що чим більше буде руди, тим «більше буде снарядів, авіабомб, озброєння. Це прискорить визволення України»⁷. За високопродуктивну працю і впровадження швидкісних методів буріння в 1942 р. О. Семиволосу і І. Завертайло було присуджено Державну премію⁸.

Редакції газет постійно шукали нові форми подачі матеріалів. Редакція газети «Советская Украина», наприклад, ввела спеціальну рубрику «Що ти зробив сьогодні для фронту?», вона зверталася до робітників підприємств, колгоспників, діячів науки, культури і мистецтва, евакуйованих з України в глиб країни, щоб поділилися своїми досягненнями і планами в ім'я визволення рідної землі від фашистських окупантів.

У відповідь на запитання «Советской Украины» до редакції надійшло сотні листів. Так, 15 серпня 1942 р. «Советская Украина» надрукувала лист робітника інструментального цеху одного із авіаційних заводів О. Крохмалю. Війна, писав він, причинила велике горе — жінка з дітьми залишилася на окупованій території «...тому я повинен бути готовим дати відповідь на їх запитання: «Що ти зробив, щоб визволити нас від рабства?». Коли настане щасливий день, я покажу сім'ї червону книжечку, на якій написано: «Книжка стахановця двухсотника — патріота Вітчизняної війни». Сьогодні в цю книжку записана нова цифра, приблизно така ж, як і в березні, травні і червні — 2900% норми». «Сьогодні, як і вчора кров, доставлена з нашого Інституту, повернула життя і силу багатьом бійцям. В цьому — найкраща нагорода за нашу скромну працю в ім'я перемоги», — писав в цій же газеті професор Харківського Інституту переливання крові О. Л. Слободський.

«Що я зробив для фронту? На це запитання, — писав у цьому ж номері український поет М. Рильський, — важко відповісти. Завжди здається мало. За час війни вийшло три збірки моїх віршів — «За рідну землю», «Слово про рідну матір» (українською і російською мовами) «Світова зоря». Постійно співробітничав я в «Комуністі», «Советской Украине», «Літературі і мистецтві», «Известиях», виступаючи не тільки як поет, але і як критик і публіцист. Не буду, звичайно, і не можу давати оцінку цієї моєї роботи, але маю, думаю, право сказати, що вся вона продиктована одним почуттям — любов'ю до моєї прекрасної Вітчизни, до великого братерства радянських народів і ненавистю до підлих загарбників».

Такі публікації мали велике виховне значення, вони доходили до свідомості кожної радянської людини, мобілізували її на те, щоб внести в загальну справу перемоги над ворогом і свій вклад.

Значну роль в мобілізації трудящих республіки на забезпечення фронту всім необхідним відіграв другий антифашистський мітинг

⁵⁻⁶ Комуніст, 1942, 22 вер.

⁷ Комуніст, 1942, 10 вер.

⁸ Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х томах. — К., 1967, т. 2, с. 306—307.

представників українського народу у вересні 1942 р. в Саратові. В ньому взяли участь керівники Комуністичної партії України і уряду республіки, передовики і новатори виробництва, діячі науки, літератури і культури, воїни Червоної Армії. На ньому було прийнято звернення «До українського народу»: «Українські робітники, колгоспники, інтелігенція!, — зазначалося у зверненні. — Радянський тил — це той же фронт. Де б ви не були, всі свої сили віддавайте самовідданий праці на допомогу фронтові. Більше танків, літаків, гармат, кулеметів, мінометів, автоматів, снарядів, гранат, патронів, більше продовольства, більше обмундирування, — ось про що повинен дбати кожний українець, що працює в радянському тилу»⁹.

«Комуніст» і «Советская Украина» друкували відгуки на мітинг. Наприклад, на зборах робітників Дніпропетровського авіаційного заводу, евакуйованого на Урал, з доповіддю про другий антифашистський мітинг представників українського народу виступив відповідальний редактор газети «Комуніст» А. Т. Чеканюк. Цей матеріал був надрукований на сторінках «Комуніста» 16 вересня 1942 р. В резолюції зборів робітники зобов'язалися ще більше випускати продукції для Червоної Армії, ухвалили надіслати листа танкобудівникам харківського заводу ім. Комінтерну, розташованого на Уралі, з пропозицією розпочати соціалістичне змагання за надплановий випуск бойових машин для фронту, за перевиконання виробничих норм. «Кожний новий літак і танк, — вказувалося в листі, — це великий крок до визволення рідної України від німецької неволі. Через редакцію газети «Комуніст» будемо зміцнювати зв'язки земляків — будівників наймогутніших, найнеобхідніших бойових машин».

На сторінках цього ж номера виступили кращі виробничники авіазаводу. «Наш фронт — це завод. Моя зброя — це верстат, — писав токар Д. Кекало. — Я віддаю всі свої сили, щоб працювати якнайкраще, щоб стахановською роботою мстити ворогові». Кадровий робітник Ю. Пеня, розповів про взаємодопомогу і братню дружбу народів СРСР на фронті і в тилу, закликав харків'ян розпочати змагання за збільшення випуску якісного озброєння для Червоної Армії.

Звернення знайшло схвалення в колективі танкобудівників. 24 вересня 1942 р. «Комуніст» опублікував відповідь харків'ян своїм товаришам-дніпропетровцям: «Давайте ж потиснемо руки один одному і заручимося... у вересні дати більше бойових машин, ніж у серпні, а в жовтні — випустити їх ще більше. Чекаємо ваших листів через газету «Комуніст» і дуже раді будемо з її сторінок довідатися про ваші нові успіхи».

Колективи обох підприємств заключили договір про соціалістичне змагання, а газета «Комуніст» стала посередником цього патріотичного руху. В рубриці «Змагання земляків — творців бойової техніки» вона друкувала репортажі, нариси, статті про трудові звершення колективів, розповідала про конкретні зобов'язання окремих робітників та їх досягнення.

Партійні комітети заводів слідували за тим, щоб кожний номер «Комуніста», що надходив на їх адресу, негайно доставлявся в цехи, вивішувався на заводських вітринах. Робітники і інженерно-технічні працівники з великою увагою читали їх, довідувалися про трудові досягнення товаришів по змаганням. Як писав в газеті «Комуніст» 7 жовтня 1942 р. інженер Дніпропетровського авіаційного заводу П. Онищенко, матеріали газети, що висвітлювали хід соціалістичного змагання з харківськими танкобудівниками, не тільки читалися з величезним інтересом, але й активно обговорювалися, а це в свою чергу давало колективу нові сили для збільшення допомоги фронтові. В цьому ж номері були опубліковані підсумки першого місяця соціа-

⁹ Комуніст, 1942, 2 вер.

лістичного змагання між харків'янами і дніпропетровцями: авіаційний завод виконав завдання на 109% і йому було вручено перехідний червоний прапор ДКО, а танкобудівники випустили продукції в півтора рази більше порівнюючи з першим півріччям 1942 р.

На зборах, присвячених роботі другого антифашистського мітингу представників українського народу, на харківському заводі «Серп і Молот» з доповіддю виступив відповідальний редактор газети «Советская Украина» Л. І. Паламарчук. Учасники зборів обговорили питання про участь колективу в реалізації зобов'язань, висунутих на мітингу. Ці матеріали «Советская Украина» надрукувала 8 жовтня 1942 р. Партійно-радянська преса України проводила велику масово-політичну роботу серед сільських трудівників, евакуйованих на схід країни. Вона закликала їх швидко і без втрат збирати врожай, виконувати державні поставки зерна та інших культур, продуктів тваринництва, забезпечити Червону Армію і країну продовольством, а оборонну промисловість — сировиною. Газети публікували не тільки окремі замітки, кореспонденції про роботу сільських трудівників, а відводили їм спеціальні сторінки. Так, 5 вересня 1942 р. газета «Комуніст» в передовій «Обов'язок колгоспників перед фронтовиками» зверталася до працівників соціалістичних ланів: «Хліб, м'ясо потрібні фронтові так, як і снаряди, гармати і літаки». В цьому ж номері була присвячена сторінка роботі українського колгоспу «Новий шлях», який був евакуйований на Поволжя. Колгоспники ділилися про свої трудові діла на нових землях. Вони одними з перших у районі провели весняну сівбу за 12 робочих днів і добилися високого врожаю. По-фронтовому працювали усі колгоспники. Газета розповіла про в'язальницю М. Зіновею, П. Удовенку, П. Кошкало та інших, які свій досвід з України перенесли на поволжські степи.

Наприкінці грудня 1942 р. виповнювалося 25 років з дня проголошення Радянської влади на Україні. Газети «Комуніст» і «Советская Украина» закликали трудящих Радянської України бойовими успіхами на фронті, трудовими в тилу зустріти цю знаменну дату. На багатолюдних мітингах, зборах колективи заводів, фабрик, колгоспів і установ брали підвищені соціалістичні зобов'язання в честь ювілею республіки. Сторінки газет були насичені пафосом патріотичного піднесення, що охопив воїнів Червоної Армії, партизанів, трудівників радянського тилу.

У період підготовки до відзначення 25-річчя УРСР рух допомоги фронту евакуйованих трудящих Української РСР вилився в збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну». Ініціаторами цього благородного почину були ливарники харківського заводу «Серп і Молот». 27 жовтня 1942 р. «Комуніст» і «Советская Украина» опублікували лист-звернення колективу харків'ян до всіх робітників, колгоспників та інтелігенції республіки. Їх патріотичний заклик знайшов широкий відгук і всебічну підтримку серед українського народу. До редакцій газет надходили численні листи від евакуйованого населення, бійців, командирів, політпрацівників Червоної Армії, в яких вони вітали ініціативу земляків і повідомляли про свої внески. 30 жовтня 1942 р. на сторінках республіканських газет була створена рубрика «Побудуємо танкову колону «За Радянську Україну». Газета «Комуніст» в цьому ж номері, наприклад, повідомляла про перші внески колективу дніпропетровського авіаційного заводу, евакуйованого в Уфу, народного артиста УРСР Ю. В. Шумського, співробітників редакції газети «Комуніст» і робітників друкарні. З номера в номер газети «Комуніст» і «Советская Украина» інформували про збір коштів на будівництво танкової колони. Цей патріотичний почин підхопили воїни, трудівники тилу.

26 листопада 1942 р. газета «Комуніст» надрукувала лист червоноармійця В. Томашевича, в якому повідомлялось, що бійці його ча-

стини вирішили зробити свій внесок в будівництво танкової колони «За Радянську Україну». «Один за другим ставили ми свої прізвища в списку, хто 50, хто 70 карбованців, — писав він. — Так назбиралося за перший день 3100 карбованців». «Нас 12 з України сімей працюють в Челябінській області, в Худайбердинському радгоспі. Через газету «Комуніст» ми довідалися, що українці збирають кошти на танкову колону «За Радянську Україну». Ми зібрали і здали 1090 карбованців», — повідомляли І. Дубовенко, С. Козик та ін.¹⁰

Наприкінці червня 1943 р. Червоної Армії була передана танкова колона «За Радянську Україну»¹¹. З того часу республіканські газети постійно висвітлювали на своїх сторінках бойові дії танкістів, розповідали про кращі екіпажі.

В дні святкування 25-річчя з дня проголошення Радянської влади на Україні війська Південно-Західного фронту звільнили перші населені пункти Ворошиловградської області. Було покладено початок визволення всієї Української РСР від фашистських загарбників. Ця звістка викликала серед трудящих республіки величезну радість, запалила їх на нові трудові звершення. «Комуніст», «Советская Украина» (з 2 лютого 1943 р. «Радянська Україна») розповідали про патріотичне піднесення, що панувало серед евакуйованого українського населення, самовіддану працю в тилу. 5 лютого 1943 р. «Радянська Україна» надрукувала матеріали наманганської обласної газети «За коммунизм» про досвід спільної праці узбецьких і евакуйованих українських колгоспників. Обмінюючись досвідом і знаннями, збагачуючи один одного, українці і узбеки спільними зусиллями розширювали посівні площі, добивалися одержання 2—3 врожаїв на рік. «В освоєнні збільшених площ зернових та інших харчових культур, — писав секретар оргбюро ЦК КП(б) Узбекистану по Наманганській області Карім Мукумбаєв, — ми зустрілися з певними труднощами — не вистачало людей і тяглової сили. Перед нами постало завдання підвищити продуктивність праці, впровадити передову агротехніку. Тут нам і допоміг досвід українців».

У нарисі «Іван Григорович Козуля» 28 листопада 1943 р. «Советская Украина» розповіла про видатний рекорд спеціаліста-лекальника київського заводу «Більшовик», який сконструював пристрій для виготовлення клейма методом горячого штампування. Газета розповіла про метод харків'янина В. Томаха який за допомогою нової технології обробки деталей перевиконував денну норму на 12,5%.

Одним з найважливіших напрямів у діяльності преси України по мобілізації трудящих на забезпечення зростаючих потреб фронту було висвітлення бойових дій радянських військ, відображення їх ратних подвигів. Цьому в значній мірі сприяло і організоване на сторінках газет листування між евакуйованими з України трудящими і воїнами Червоної Армії, яке публікувалося під рубриками «Листи на фронт», «Листи з фронту», «З фронту трудового на фронт бойовий». Листування велося не тільки між окремими особами, а також між бойовими частинами і колективами підприємств та колгоспів. Таке листування було організовано, наприклад, з українськими колгоспниками, евакуйованими з України в села Ленінське і Фурмановка Саратовської області, а також з промисловими підприємствами, розміщеними на Уралі. Так, 23 вересня 1942 р. газета «Комуніст» відвела сторінку для публікації листів з фронту. «Ми, бійці, — говорилося в одному з них, — дуже вдячні за бойову техніку, яку нам щоденно дають заводи і звертаємося через газету «Комуніст» з закликом, щоб оборонні заводи давали цієї техніки ще більше. Тоді ми краще будемо бити ворога і нам не будуть страшні ніякі німецькі танки і літаки».

¹⁰ Комуніст, 1943, 24 січ.

¹¹ Комуніст, 1943, 27 чер.

Значну увагу «Комуніст», «Советская Украина» приділяли пропаганді бойових подвигів воїнів-українців на фронті, які друкувалися в рубриках «Сини України — герої Вітчизняної війни», «Героїчні сини українського народу». 6 жовтня 1942 р. газета «Комуніст» вмістила нарис про танкіста старшого лейтенанта Миколу Шматько. Не дивлячись на те, що його машина була підбита, він продовжував відбивати атаку фашистських танків, що рвалися до Сталінграду. А коли залишився всього один снаряд, Микола Шматько зв'язався по радіо з командним пунктом і керував вогнем нашої артилерії. «Він і сьогодні переміг, героїчний син українського народу, нагороджений чотирма орденами». 12 січня 1943 р. газета «Комуніст» присвятила свою передову двічі Герою Радянського Союзу, льотчику-донбасівцю А. І. Молодчому. «Блискачча майстерність водіння літака, відвага і точність розрахунку, безмежна відданість своїй Вітчизні — ось риси, які при таманні Молодчому і багатьом мільйонам синів і дочок радянської Батьківщини», — вказувалося в статті.

Пропаганда бойових подвигів радянських воїнів, організована республіканськими газетами, листування між фронтом і тилом допомагали як воїнам, так і трудящим тилу стійко переносити весь тягар воєнного часу, мобілізували їх сили на боротьбу з ворогом.

Чільне місце на сторінках республіканських газет посідало також висвітлення діяльності творчих спілок України, евакуйованих на початку війни в глиб країни. Газети «Комуніст», «Советская Украина», «Література і мистецтво» (була створена наприкінці 1941 р. і видавалася в м. Уфі) постійно закликали письменників, артистів, художників, скульпторів своїми творами, художніми образами, активною громадською діяльністю подавати допомогу партії в мобілізації радянських людей, вихованню в них любові до Батьківщини і жагучої ненависті до фашистських загарбників. Під рубриками «Критика і бібліографія» газети друкували огляди і рецензії на нові твори українських письменників. З періодичними звітами перед читачами виступали М. Рильський, О. Корнійчук, П. Тичина, О. Довженко та інші.

Великою популярністю серед воїнів Червоної Армії і евакуйованого українського населення користувалися республіканські газети. Про це свідчать численні листи, що надходили до редакцій газет від політорганів Червоної Армії, парткомів підприємств, окремих громадян з проханням надсилати на їх адресу чергові номери республіканських газет. З листами про передплату газет зверталися до «Союздруку» і редакцій політпрацівники С. М. Угрюмов, політуправління Донського, Південно-Західного, 3-го і 4-го Українських фронтів. В них підкреслювалося, що республіканські газети є важливим засобом проведення ідейно-виховної роботи серед воїнів-українців, а відображення на сторінках газет героїчної праці трудящих на підприємствах і колгоспних ланах мало велике значення для зміцнення стійкості радянських воїнів, їх наступального духу¹².

Таким чином, на протязі Великої Вітчизняної війни зусилля партійно-радянської преси України були спрямовані на мобілізацію трудящих республіки, евакуйованих в глиб країни, на самовіддану працю в ім'я перемоги над ворогом. Для мобілізації зусиль трудящих України на самовіддану працю, підвищення їх політичної і трудової активності редакції газет постійно шукали і вдосконалювали форми подачі матеріалів, добивалися їх оперативності і дієвості. Вони використовували листування між фронтовиками і працівниками тилу, подавали тематичні сторінки про роботу евакуйованих підприємств, установ, колгоспів і радгоспів. Подібні матеріали мали величезний вплив на читачів, сприяли зміцненню єдності армії і народу.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 32, арк. 2, 3; оп. 30, спр. 81, арк. 75.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПАМ'ЯТНІ МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ ВИЗВОЛЕННЮ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК ТА ЇХ СТОЛИЦЬ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Ю. А. БАРШТЕЙН (Київ)

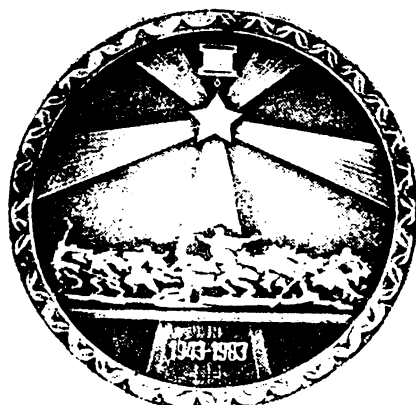
Подіям, пов'язаним з Великою Вітчизняною війною, присвячено чимало настільних пам'ятних медалей. Серед них привертають увагу медалі на честь визволення союзних республік та їх столиць від фашистських загарбників.

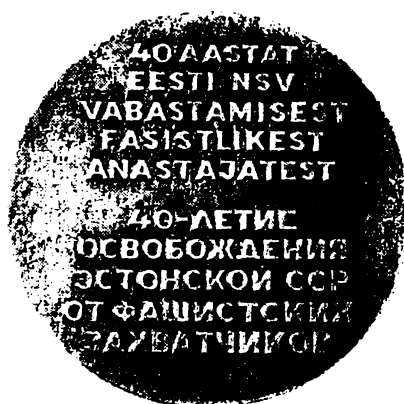
Настільну пам'ятну ювілейну медаль випущено, зокрема, з нагоди 40-річчя визволення столиці Радянської України та битви за Дніпро. Її створив студент Київського художнього інституту М. О. Белень. На медальному полі аверсу (діаметром 75 мм) зображено чашу з Вічним вогнем та монумент Батьківщині-Матері, встановлений у Меморіальному комплексі «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». На другому плані праворуч розміщено контури найбільш відомих споруд Києва: будинку Верховної Ради УРСР, палацу культури «Україна», головного павільйону ВДНГ УРСР та ін. По колу на широкому високому облявку — декор. На медальному полі реверсу на тлі одного з п'яти пучків променів, що відходять від медалі «Золота Зірка», — панорама битви за Дніпро, форсування річки наступаючими радянськими військами. Під композицією напис в один рядок — «1943—1983». По колу на широкому облявку — декор.

3-го липня 1944 р. війська 3-го і 1-го Білоруських фронтів в результаті блискуче проведеної наступальної операції «Багратіон», яка завершилася оточенням основних сил групи фашистських армій «Центр», визволили місто Мінськ. 40-річчю цієї події присвячено лавковану медаль з анодованого алюмінію. У центрі медального поля аверсу, що має діаметр 60 мм, розміщено зображення пам'ятника-обеліска Перемоги з Вічним вогнем, що на площі Перемоги в Мінську. По обидва боки від нього — спалахи переможного салюту. По колу — напис «Сорок год з дня визволення Беларусі». Біля нижнього краю медального поля — стрічка в складках з датами «1944—1984». У центрі реверсу на тлі зруйнованих будівель (праворуч) та новобудов (ліворуч) зображено зустріч партизанки та воїна-визволителя. Автор медалі — М. А. Риженков.

30 липня 1944 р. ввійшло в історію литовської столиці як найдорожча дата. В цей день 40 років тому війська 3-го Білоруського фронту після жорстоких боїв з гітлерівськими загарбниками визволили Вільнюс. Над баштою Гедиміна знову замайорів червоний прапор перемоги. 40-річчю цієї знаменної події присвячено односторонню медаль діаметром 212 мм з анодованого під стару бронзу алюмінію. Майже все медальне поле реверсу займає рельєфне зображення монумента, присвяченого литовським партизанам і підпільникам. На ньому ж — шестирядковий напис литовською й російською мовами і дати «1944—1984». Медаль створили Ю. Калінаускас і А. Зокайтис.

24-го серпня 1944 р. війська 2-го і 3-го Українських фронтів визволили від німецько-фашистських загарбників столицю Радянської Молдавії — місто Кишинів. 40-річчю цієї знаменної події присвячено настільну пам'ятну ювілейну медаль. Вона має діаметр 70 мм. Виготовлена з міді. На її аверсі на тлі спалахів переможного салюту роз-

міщено зображення тріумфальних воріт. Над ними — дврядковий напис молдавською мовою «40 років». По колу — напис «До дня визволення столиці Молдавської РСР м. Кишинева» (молдавською мовою). Майже все медальне поле реверсу займає зображення радянського воїна, який високо підняв майорюючий прапор. Автор медалі — С. Є. Одайнік.

22 вересня 1944 р. війська Ленінградського фронту визволили від фашистських загарбників Таллін. Від ворога було очищено всю територію Естонської РСР. 40-річчю цієї події присвячено бронзову медаль (діаметром 60 мм). На фоні декору аверсу на ній розміщено зображення території Естонської РСР. По вертикалі його перетинають меч і гілка лавру — символи перемоги. Знизу по колу — п'ятикутна зірка з серпом і молотом у центрі, а по обидва боки від неї — дати «1944—1984». На медальному полі реверсу — п'ятирядковий напис — «40-річчя визволення Естонської РСР від фашистських загарбників» (естонською і російською мовами).

13 жовтня 1944 р. війська 1-го і 2-го Прибалтійських фронтів визволили від німецько-фашистських загарбників столицю Радянської Латвії місто Ригу і Латвійську РСР. 40-річчю цієї перемоги присвячена бронзова настільна пам'ятна медаль. Її діаметр — 63 мм. У центрі медального поля аверсу розміщено композицію: вгорі — дати визволення Риги і Латвійської РСР, нижче — ювілейна дата «40». Під нею, дещо праворуч, розміщено зображення гвардійської стрічки та лаврової гілки. По колу на невеликому підвищенні — напис «Визволення Риги» (латиською і російською мовами). У круглому заглибленні медального поля реверсу вміщено рельєфне зображення Державного герба Латвійської РСР, навколо якого — витончений фігурний декор. По краю медального поля — напис «Латвійська РСР» (латиською і російською мовами). Автор медалі — член Спілки художників СРСР А. Янсон.

На початку жовтня 1944 р. територія Української РСР була повністю очищена від німецько-фашистських загарбників. 40-річчю цієї знаменної події присвячено бронзову пам'ятну медаль, яку створив художник С. Й. Бродський. Її гравірували В. А. Стрельцов (аверс) та В. Ю. Полубейник (реверс). У центрі аверсу на фоні карти УРСР розміщено зображення монумента Батьківщині-Матері, встановленого в Меморіальному комплексі «Український Державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років». Ліворуч знизу — дврядковий напис «1944—1984». Медальне поле реверсу займає рельєфне зображення ордена Вітчизняної війни. По колу — декор з лаврового листа, за яким зовні розміщено напис російською мовою «В ознаменування 40-летия освобождения Советской Украины от немецко-фашистских захватчиков».

Питання історичного краєзнавства

БОЙОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНИКІВ КРИМУ

К. М. КАМАРДІНА (Сімферополь), В. І. ШАМКО (Одеса)

У роки Великої Вітчизняної війни велику роль у перемозі над ворогом відіграла всенародна боротьба в тилу німецько-фашистських загарбників. Її програму було визначено Директивою Раднаркому і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. В ній містилися конкретні настано-

ви щодо організації партизанської і підпільної боротьби на захопленій ворогом території¹.

У постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу ворожих військ» велика увага зверталася на проведення бойової роботи. Населення закликалося «...дезорганізувати їх (фашистів — Авт.) зв'язок, транспорт і самі військові частини, зривати всі їх заходи, знищувати загарбників та їх поплічників, всімірно допомагати створенню кінних і піших загонів, диверсійних винищувальних груп...»². Чіткі й конкретні завдання в цьому відношенні було поставлено перед партизанами і підпільниками в наказі народного комісара оборони СРСР Й. В. Сталіна від 5 вересня 1942 р. «Про завдання партизанського руху»³.

Завданням авторів цього повідомлення є дати загальне уявлення про розмах цієї боротьби підпільників.

Кримський обком партії, керуючись вказівками ЦК ВКП(б), розгорнув широку діяльність по створенню підпільних організацій і формуванню партизанських загонів. Ще до окупації Криму добиралися люди для партизанських загонів, створювалися бази зброї, продовольства, обмундирування, медикаментів. А вже у листопаді 1941 р. почали бойову діяльність 29 загонів, у яких налічувалося 3700 чол.⁴

Для керівництва народною боротьбою в тилу ворога було створено обласний підпільний партійний центр на чолі з І. А. Козловим — працівником обкому партії, який мав досвід підпільної боротьби в роки царського самодержавства і громадянської війни. Для роботи у підпіллі було відібрано 183 чол. — комуністів, комсомольців, безпартійних патріотів⁵.

Вже на початку 1942 р. на тимчасово окупованій території Криму діяли 33 підпільні організації та групи, які об'єднували 400 патріотів⁶. Коло їх діяльності було широке. В той період вони проводили агітаційну роботу серед населення, розповсюджували у містах і селах радянські листівки і газети, допомагали військовополоненим втікати з фашистських концтаборів, переховували їх на нелегальних квартирах, закликали населення завдати всілякої шкоди ворогові: псувати верстати і матеріали, саботувати заходи фашистської адміністрації.

Одним з перших актів діяльності патріотів було висадження у повітря великого елеватора на станції Княжевичі (нині Ярке), яке здійснив комсомолец Й. А. Тертичний⁷.

Особливо велику роботу проводили підпільники по саботажу заходів окупантів. Фашисти намагалися відновити роботу промислових підприємств у Сімферополі, Феодосії, Керчі. Однак робітники відмовлялися працювати на окупантів. Фашистська газета «Голос Крима» визнавала, що у січні 1942 р. на підприємствах Сімферополя працювали лише 6% довоєнної кількості робітників. Окупанти змушені були насильно пригнати в Крим іноземних робітників. Так, в автомобільних майстернях налічувалося багато французів і словаків. Використовували їх і деякі служби залізниці⁸. Відмова працювати на окупантів, особливо під час боїв гітлерівців під Севастополем, мала ве-

¹ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июль 1941 — 1945 гг.): Документы и материалы. — М., 1970, с. 42.

² Там же, с. 50.

³ Партийное подполье: Деятельность подпол. парт. органов и орг. на оккупир. сов. территории в годы Великой Отечеств. войны. — М., 1983, с. 32.

⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981, с. 201.

⁵ Там же, с. 200.

⁶ Там же, с. 202.

⁷ Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. — К., 1974, с. 449.

⁸ Герои подполья: О борьбе сов. патриотов в тылу немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечеств. войны. — М., 1972, вып. 2, с. 54.

лике значення, оскільки звужувала можливості фашистського командування організувати ремонт бойової техніки, виготовлення військового спорядження.

Однак диверсійна діяльність підпільників ускладнювалася тим, що вони не мали достатньої кількості підривної техніки, досвіду. До того ж, підпільні організації не мали загального керівництва. Це було пов'язане з тим, що підпільний центр в Керчі після висадки десанту в Крим у грудні 1941 р. був легалізований і з літа до осені 1942 р. боротьбою керувала одна людина — І. Г. Генев. Він виконував великий обсяг роботи по розгортанню підпілля у містах і районах Криму і тому не мав змоги охопити всі сторони діяльності народних месників.

Велике значення для розгортання диверсійної діяльності мала нарада партизанських керівників, що відбулася у серпні 1942 р. Виконуючи її рішення, Кримський обком партії вжив заходів для зміцнення підпілля. З цією метою у міста і райони Криму було направлено близько 400 комуністів і комсомольців⁹. Для керівництва народною боротьбою було створено підпільний партійний комітет, членами якого стали І. Г. Генев, М. Д. Луговий, Р. Ш. Мустафаєв¹⁰. Восени для подання допомоги підпільним організаціям і партизанським загонам півострова прибув секретар Кримського обкому партії П. Р. Ямпольський¹¹.

У той період Кримський обком не стимулював створення нових партизанських загонів (у зв'язку з віддаленістю фронту, складністю постачання), зосередивши всю увагу на розвитку широкої мережі підпільних груп і організацій.

У жовтні 1942 р. Військова Рада Чорноморської групи військ Закавказького фронту прийняла спеціальне рішення про найближчі завдання партизанів і підпільників Криму і, зокрема, «В галузі бойової діяльності: диверсійна робота в портах, на шосейних дорогах і залізницях, руйнування зв'язку, воєнних складів, не давати ворогові вивозити з Криму пограбоване майно, худобу, устаткування і т. д.»¹² Військова Рада допомогла партизанам і підпільникам підривною технікою.

Мережа підпільних організацій постійно зростала. На початку 1943 р. в Криму їх налічувалося 106. В їх складі було 1342 чол.¹³ Поряд з політичною роботою підпільники в той період активізували диверсійну діяльність. У Сімферополі нею займалися майже всі 50 підпільних організацій¹⁴. Про їх діяльність обласний підпільний комітет доповідав навесні 1943 р.: «У Сімферополі нашими групами здійснено 43 акти псування паровозів і депо, 5 разів зруйновано телефонно-телеграфну лінію Севастополь — Сімферополь — Керч, висаджено у повітря міську електростанцію, підпалено продсклади, склад «ВВ» і моторів у дворі колишньої абрикосової фабрики, зіпсовано новий дизель у 150 к. с., систематично виводилася з ладу заводська електростанція, паровий казан та інші агрегати. Останні місяці завод простояв 35 діб і недодав більш як 500 тонн продукції. Багато продукції зіпсовано... У війській автоколоні виведено з ладу 50 автомашин»¹⁵.

Сміливо діяли на залізничі підпільні групи В. К. Єфремова, Т. В. Малика, молодіжна організація під керівництвом А. М. Косухіна і В. І. Бабія та ін. Група, очолювана В. К. Єфремовим, зривала

⁹ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 204.

¹⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 1044, арк. 254. Р. Ш. Мустафаєв не виправдав довіря партії і згодом його було звільнено з посади.

¹¹ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 204.

¹² Советские партизаны: Из истор. партизан. движения в годы Великой Отечественной войны. — М., 1963, с. 429.

¹³ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 205.

¹⁴ Підраховано за матеріалами Партархіву Кримського обкому Компартії України.

¹⁵ Герои подполья, с. 63.

перекидання резервів і постачання ворожих військ, виводила з ладу рухомий состав. У листопаді 1943 р. вона здійснила кілька великих диверсій. Один із замінованих нею ешелонів з боєприпасами підірвався на станції Бітумна, внаслідок чого рух на залізниці припинився на цілу добу. Ця ж група на станції Сімферополь висадила у повітря вагон з обладнанням, а також склад з паливом та боєприпасами¹⁶. Лише в листопаді 1943 р. на станції Сімферополь здійснено 22 великі диверсії, в результаті яких було завдано значних збитків ворожій армії¹⁷.

Члени групи Т. В. Малика заміновували паровози і вагони. Так, 22 жовтня і 24 листопада 1943 р. міни було підкладено у військкі состави, внаслідок чого знищено вагони з різноманітними вантажами¹⁸. 8 січня 1944 р. підпальники висадили у повітря пульманівський вагон з паливом¹⁹. 16 лютого 1944 р. група В. К. Єфремова підірвала залізничний состав, у тому числі цистерну з бензином і 36 вагонів. Постійним об'єктом диверсій була Сімферопольська електростанція, що обслуговувала майстерні і ремонтні бази гітлерівців. Сміливу операцію здійснили В. І. Бабій, В. І. Енджеяк, В. В. Ланський і Б. А. Єригов, які вирішили затримати ешелони, що направлялися на фронт. Вдень вони зайшли у машинне відділення водокачки, заклали там вибухівку і підпалили бікфордів шнур. Через кілька хвилин прогрімів вибух. Було розтрощено всю апаратуру, вийшов з ладу мотор водокачки. Гітлерівцям треба було багато часу, щоб забезпечити водою ешелони, що скупчувалися на станції.

Головною в діяльності підпальників станції Сарабуз (нині Острякове) була диверсійна робота. Група Миколи Шевченка постійно тримала в полі свого зору станцію, а В. О. Масунова — аеродром. Першу операцію по знищенню палива вони здійснили в грудні 1943 р. Фашисти втратили тоді 50 бочок з бензином²⁰. Три надзвичайно сміливі операції здійснив А. П. Камінський. 23 січня 1944 р. він висадив у повітря 10 вагонів з боєприпасами. Було пошкоджено залізничні колії, рух припинився майже на добу²¹. 18 березня 1944 р. на станції Сарабуз підпальники знищили поїзд з паливом, який направлявся на аеродром. Та ж група підірвала дві великі цистерни з бензином на аеродромі²².

26-у річницю Червоної Армії підпальники відзначили великою диверсією. 23 лютого А. П. Камінський знищив 3 вагони з боєприпасами. 15 березня Олексій Лядов замінував 50-тонну цистерну з бензином, яка вибухнула на аеродромі. Через три дні Петро Коляда підклав міни в состав з 25 вагонів з боєприпасами і паливом. На Сарабузькому аеродромі 4 квітня Микола Бурлака знищив 4 вагони з бензином²³.

Велику підривну роботу розгорнула сімферопольська комсомольська організація (СПО). Секретар обласного партійного центру П. Р. Ямпольський в одному з листів керівнику СПО А. М. Косухіну радив: «У диверсійній роботі візьміть крен на знищення палива. Це дуже болюче місце у противника. Завозити паливо в Крим він не має можливості, а позбавивши його палива, яке там є, паралізуємо його авіацію, транспорт»²⁴. Ця вказівка молодими підпальниками була сприйнята як програма дій. Відразу ж відбувся ряд операцій. На виконання першої з них було направлено 5 комсомольців, які 5 жовтня

¹⁶ Там же, с. 74.

¹⁷ Підраховано за матеріалами Партархіву Кримського обкому Компартії України.

¹⁸ Там же, ф. 156, оп. 1, спр. 124, арк. 9—11; ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 32.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 6, спр. 29, арк. 34.

²¹ Там же.

²² Там же, арк. 36.

²³ Там же.

²⁴ Герон подполья, с. 69.

1943 р. висадили у повітря склад з паливом²⁵. Тільки члени СПО здійснили 16 великих диверсій і 6 нападів на солдатів і офіцерів противника, в результаті яких знищено 133 тонни бензину, баки місткістю 500 і 160 тонн для зберігання палива, 17 вагонів артснарядів, склади з боєприпасами тощо. Вони підірвали один з транспортерів, трактор, 20 машин і 1 автобус, підпалили 41 залізничний вагон з військовим майном і боєприпасами, вивели з ладу головний бак водонапірної башти Сімферопольського залізничного вузла. Молоді патріоти здійснили кілька диверсій в депо станції Сімферополь, знищили 89 солдатів і офіцерів противника²⁶.

3 жовтня 1943 р. по квітень 1944 р. підпільники Сімферополя здійснили 63 великі диверсії і збройні напади на ворожі об'єкти. Вони висадили у повітря 11 військових ешелонів (з них 7 — з боєприпасами), 4 цистерни і 4 вагони з паливом, 28 вагонів з різними вантажами, два паровози і 3 дрезини, знищили понад 300 тонн палива²⁷.

Сміливі операції проводили севастопольські підпільники. Штаб Комуністичної підпільної організації в тилу німців (КПОВТН) і його керівник В. Д. Ревякін розподіляли людей так, щоб охопити своїм впливом найважливіші военні об'єкти. Так, на залізницю було направлено підпільників К. М. Анзіна, О. П. Калганова як помічників машиністів, на біржу праці — М. С. Гаврильченко, на електростанцію — М. І. Терещенка, на военні автопідприємства — К. Т. Горбатенка, Н. С. Величко, І. П. Піванова як шоферів, на підприємство по навантаженню військових суден «Зетро» — В. І. Волкова, О. А. Смирнова, М. А. і М. М. Михеевих, П. М. Єгорова, в друкарню міської управи — Є. С. Захарову²⁸. Особливо активно діяла група на залізничному транспорті. Підпільники засипали піском букси вагонів, заливали їх водою, спричиняючи аварії поїздів²⁹. Вони висадили у повітря три ешелони з боєприпасами і паливом, а також 38 вагонів³⁰. Члени групи, які працювали в депо, зволікали з ремонтом паровозів, знищували паливо. Наприклад, одного разу вони відкрили крани і випустили паливо з 6 бензоцистерн³¹. Група під керівництвом Василя Горлова розібрала колію в одному з тунелів поблизу Інкермана, в результаті чого сталася аварія війсьського ешелона.

Активну бойову діяльність вели патріоти Ялти, Феодосії, Керчі. Ялтинська підпільна організація, створена майором Червоної Армії А. Г. Казанцевим, поряд з політичною роботою велику увагу приділяла підривної діяльності. Її члени навесні і влітку 1943 р. вивели з ладу в різних гаражах 260 німецьких автомашин³². У мастило для моторів вони підмешували пісок і бите скло³³. Підпільники пошкодили водопровід і затопили німецький склад з боєприпасами³⁴.

Патріоти вивели з ладу холодильники на м'ясній базі в Хараксі, у колишньому санаторії в Гурзуфі та при міськуправі³⁵. Фашисти так і не змогли їх відремонтувати. Внаслідок цієї акції було зіпсовано близько 100 тонн цінних продуктів.

Для залучення на свій бік молоді гітлерівці створили так званий «юнацький абонемент» у кінотеатрі «Спартак». Підпільники виріши-

²⁵ Там же, с. 70.

²⁶ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 147, оп. 1, спр. 410, арк. 47.

²⁷ Крым в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. — Симферополь, 1963, с. 234.

²⁸ Вопр. ист. КПСС, 1974, № 2, с. 95.

²⁹ Герои подполья, с. 68.

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

³² Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 156, оп. 1, спр. 72, арк. 30.

³³ Там же, арк. 36.

³⁴ Там же, арк. 30.

³⁵ Там же, арк. 43.

ли зірвати цей захід окупантів. Механік електростанції за вказівкою підпільників саме в день відкриття «юнацького абонементу» вимагав ремонту двигуна. Гітлерівці зробили спробу підключитися до іншої електростанції, але підпільник О. О. Малигін, який там працював, спалив генератор. Так було зірвано захід, на який окупанти поклали багато надій³⁶.

У вересні 1943 р. підпільна група вивела з ладу всю електростанцію. Всі фашистські установи, воїнські частини, госпіталі були позбавлені світла. Відновити роботу електростанції у повному обсязі так і не вдалося³⁷. Патріоти вивели з ладу три німецьких машини для зарядки акумуляторів, спалили приймально-передавальну апаратуру, електростанцію в Аутке³⁸.

Багато уваги приділяли диверсійній діяльності підпільники Феодосії, Керчі і Керченського півострова. Вся залізниця від Феодосії до Керчі і від Феодосії до Джанкою постійно знаходилася в полі зору патріотів. Групи підпільників діяли на станціях Сариголь (нині Айвазовське), Владиславівка, Леніне, Багерове, Керч I-а та II-а.

Самовіддано боролася підпільна комсомольська організація «Молода гвардія» у селі Марфівка Ленінського району. Поряд з великою агітаційною роботою вони проводили диверсії. Так, у жовтні 1943 р. сміливу диверсію здійснили комсомольці Василь Савченко і Михайло Бойчев. На феодосійському шосе вони влаштували засаду, вбили фашистського мотоцикліста і забрали його зброю і патрони³⁹. А через тиждень молодогвардійці Василь Савченко і Андрій Наголов замінували шосе і висадили у повітря грузовик з гітлерівськими солдатами⁴⁰. Напередодні 26-ї річниці Великого Жовтня підпільники Г. П. Мотузов і О. Т. Чуб вирізали 200 м проводів лінії зв'язку і на одному із стовпів піднесли червоний прапор. Кілька разів молоді патріоти виводили з ладу млин, приховували мірчук і передавали його партизанському загону. Підпільники села Горностаївка висадили у повітря міст на Феодосійському шосе, вивели з ладу 7 машин ворога⁴¹.

Відважно діяли патріоти Ленінського району. Так, група під керівництвом Олександра Лубенцова замінувала поїзд з боеприпасами, що підірвався на станції Іслам-Терек (нині Кіровське)⁴². У жовтні 1943 р. група замінувала ворожий ешелон між станціями Ленінське — Владиславівка. Було розтощено паровоз і кілька вагонів. А у вересні того ж року підпільники висадили у повітря склад з паливом на станції Леніне⁴³. Ця ж група виводила з ладу лінії зв'язку. Кілька разів Лубенцов і Беспалов неправильно переводили стрілку і поїзди сходили з рейок.

Підпільники Керчі підірвали склад з боеприпасами на Широкому молу, а на станції Керч-II організували аварію воїнського ешелона.

Євпаторійські патріоти також докладали багато зусиль, щоб зупинити роботу підприємств, що працювали на фашистів. Так, вони спалили трансформатор і пошкодили мотори у машинному відділенні електростанції, внаслідок чого її було виведено з ладу на кілька днів. Робітники ремонтного заводу зривали ремонт моторів для німецьких воїнських частин. У ніч на 1-е Травня 1942 р. патріоти підпалили курортний вокзал. Гітлерівцям не вдалося врятувати будівлі й цінні вантажі. 23 лютого 1944 р. група молоді у військовому порту виве-

³⁶ Там же, арк. 37.

³⁷ Там же, арк. 30, 38.

³⁸ Там же, арк. 30, 42.

³⁹ Там же, ф. 147, оп. 1, спр. 858, арк. 5.

⁴⁰ Труд, 1959, 14 марта.

⁴¹ Крым. комсомолец, 1959, 3 июня.

⁴² Крым. правда, 1983, 8 нояб.

⁴³ Там же.

ла з ладу 11 авіаційних моторів моделі «Юнкерс», а у березні затопила баржу з бавовною-сирцем.

Заслугує на увагу ще один напрям у діяльності підпільних організацій — врятування хліба, який фашисти вивозили до Німеччини. Патріоти Первомайського, Красноперекопського, Нижньогірського, Советського, Зуйського та інших районів виявляли у цій справі багато сміливості та винахідливості. Вони переховували хліб, роздавали його сім'ям партизанів та червоноармійців, а той, який не мали можливості сховати, знищували.

Нижньогірський підпільний райком партії через керівників груп у селах добився дозволу збирати хліб по десятидворках. Врожай збирали відповідними групами, а для обмолоту зерно розвезли по дворах. У результаті населенню вдалося зберегти і сховати значну частину хліба. Цей захід був схвалений обласним підпільним центром⁴⁴. Підпільні групи, що діяли в Первомайському і Красноперекопському районах, псували сільськогосподарський реманент, виводили з ладу трактори та інші машини⁴⁵.

Восени 1943 р. і навесні 1944 р. — напередодні визволення Криму — велику роботу провели підпільники по збереженню колгоспного майна. Так, група патріотів у радгоспі «Молода гвардія» передала органам Радянської влади близько 100 тонн зерна, 65 корів, 150 коней з молодняком, 12 свиноматок, 5 тис. голів овець, трактори, сільгоспреманент та інші цінності. Вони також зберегли млин у колгоспі ім. 1-го Травня⁴⁶.

Оцінюючи диверсійну діяльність підпільних організацій, можна сказати, що вона охоплювала всі регіони — південний берег, Керченський півострів, степну, північну, центральну частини Криму. Там налічувалося 220 підпільних груп і організацій — 2,5 тис. патріотів. Під керівництвом ЦК ВКП(б) партійне підпілля забезпечило організованість і дієвість народної боротьби в тилу німецько-фашистських військ, що стала одним з джерел нашої перемоги.

⁴⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 156, оп. 1, спр. 3153. арк. 19.

⁴⁵ Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 34, арк. 1, 2; ф. 156, оп. 1, спр. 87, арк. 43.

⁴⁶ Там же, ф. 151, оп. 1, спр. 34, арк. 2, оп. 120, спр. 33, арк. 119.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИВЧЕННЯ ТЕМИ «ПЕРЕМОЖНЕ ЗАВЕРШЕННЯ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ. РОЗГРОМ МІЛІТАРИСТСЬКОЇ ЯПОНІЇ» В X КЛАСІ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Важливе значення для розкриття вузлових аспектів цієї теми має постанова ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». Успішному розв'язанню навчально-виховних завдань сприяють також висвітлення й об'єктивний аналіз історичних подій, використання на уроці наочних засобів та картограм, творча активність десятикласників.

У розпорядженні вчителя є значна кількість наукової, мемуарної, публіцистичної і художньої літератури, документальні і художні кінострічки, діафільми, змонтовані на основі фотодокументів, живописні твори, картосхеми, порівняльні таблиці тощо. Вони дають можливість викладачу збагатити і конкретизувати свою розповідь, а учням — глибоко засвоїти учбовий матеріал.

Розглядувана тема вивчається на трьох уроках. Форма їх проведення — комбінована.

Мета: необхідно розкрити велич перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, добитися, щоб старшокласники ознайомилися з найважливішими подіями завершального її етапу, зокрема: штурмом Берліна, розгромом Квантунської армії, зрозуміли причини і все-світньо-історичне значення нашої перемоги над ворогом. На прикладах масового героїзму радянських воїнів, їх беззавітної відданості соціалістичній Вітчизні вчитель має виховувати в учнівської молоді почуття патріотизму, готовність стати на захист її інтересів.

- П л а н:
1. Сутність плану Берлінської наступальної операції.
 2. Штурм Берліна радянськими військами.
Капітуляція Німеччини.
 3. Рішення Потсдамської конференції.
 4. Вступ СРСР у війну з Японією. Беззастережна капітуляція останньої.
 5. Джерела і все-світньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

Урок можна починати з розповіді про наслідки визвольного походу Червоної Армії в країни Східної і Центральної Європи. Учні мають відповісти на такі запитання: як радянські люди виконали свій інтернаціональний обов'язок (на прикладі однієї з країн континенту)? Яке це мало значення для долі народів Європи? Слід також визначити основні періоди історії Великої Вітчизняної війни.

Підсумовуючи їх відповіді, учитель наголошує: то був великий, небачений в історії визвольний похід Червоної Армії, здійснений на величезному фронті (показуємо це на карті) довжиною в 3000 км.

У зв'язку із становищем, яке склалося на Сході, фашистському командуванню довелося відмовитися від продовження свого наступу в районі Арденн і знову перекинути значні сили на радянсько-німецький фронт. Це врятувало англо-американські війська від ганебної поразки.

Працюючи з настінною картою, показуємо напрями ударів військ 2-го, 3-го Білоруських фронтів у січні 1945 р., які ліквідували східно-пруське угруповання фашистських армій. Ворога було відкинуто до Одера. Необхідно було добити фашистського звіра у його власному лігвищі.

Стисло, використавши матеріали підручника, нагадуємо найважливіші рішення Кримської конференції, яка відбулася в лютому 1945 р. Учитель підкреслює, що з ініціативи радянської делегації було прийнято «Декларацію про визволення Європи». Як з'ясувалося згодом, США і Великобританія «виношували» віроломні плани, спрямовані на зрив рішень конференції.

Після цього знайомимо учнів з планом проведення Берлінської операції. Її майстерно розробила Ставка за участю командуючих фронтів. Сутність її полягала в тому, щоб могутніми ударами прорвати ешелоновану оборону ворога, оточити і знищити головне його угруповання й оволодіти Берліном, вийти на Ельбу, завершити розгром фашистської Німеччини.

С. М. Штеменко згадував: «...1 квітня 1945 року план Берлінської операції обговорювали в Ставці. Було детально повідомлено про обстановку на фронтах, про дії союзників, їх задуми. Сталін зробив звідси висновок, що Берлін ми повинні взяти в якнайкоротший строк; починати операцію треба не пізніше 16 квітня, все закінчити протягом 12—15 днів. Командуючі фронтами з цим погодились і запевнили Ставку, що війська будуть готові своєчасно»¹.

Простежимо, як було реалізовано план Берлінської операції. Навіть при наявності технічних засобів навчання розповідь про здійснення прориву на Одері, штурм і взяття Берліна можна доповнити показом динамічної картосхеми, яку учитель малює на дошці кольоровою крейдою за зразком, узятим з наочного посібника². Зорієнтувавши учнів на карті, синім кольором виділяємо контури берегової лінії Одера, план Берліна, ешелоновану лінію укріплень, споруджену для його захисту.

На протилежному березі Одера червоною крейдою позначимо рубежі, які зайняли війська 1-го Білоруського, 1-го Українського та 2-го Білоруського фронтів, готуючись до початку наступальних операцій. «Головний удар пропонувалося завдати з кюстрінського плацдарму силами чотирьох загальновійськових і двох танкових армій, причому останні слід було ввести в дію лише після прориву оборони противника для розвитку успіху, в обхід Берліна з півночі і північного сходу. А на головному напрямі треба було використати і другий ешелон фронту — 3-ю загальновійськову армію...»³.

Вчитель підкреслює, що й фашистське командування зосередило досить значні сили на Берлінському напрямку, дбало про спорудження надійних рубежів оборони. Гітлерівська пропаганда з властивою їй галасливістю продовжувала вихвалитися, що на Одері створено неприступний плацдарм, який зупинить наступальний порив Червоної Армії.

Вранці 16 квітня світанкову тишу над Одером розірвали залпи тисяч гармат. Розпочалася артпідготовка. Нищівних бомбових ударів надавала противнику авіація. Згодом спалахнули промені прожекторів потужністю в 114 млрд. свічок, які було встановлено через кожні 200 метрів. Ворог був приголомшений. В атаку піднялась радянська піхота. Незабаром першу смугу оборони було прорвано. Наступ продовжувався. Червоними стрілками можна показати шляхи просування наших армій до другої оборонної лінії, в районі Зеєловських висот. Там бої були особливо запеклими. Проте за допомогою двох гвардійських танкових армій гітлерівців було вибито з цих позицій. На п'ятий день наступу радянська артилерія відкрила вогонь по Берліну.

Вчитель креслить на схемі червоні стріли, які вказують на головний напрям наступу. В ніч на 21 квітня наші війська ввірвалися на околиці Берліна. Робота з картосхемою дає можливість учням наочно побачити, як здійснювалася операція по оточенню угруповання противника.

¹ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни. — К., 1968, с. 316.

² Альбом з історії СРСР. — К., 1979, табл. 86.

³ Штеменко С. М. Генеральний штаб у роки війни, с. 317.

На схемі показано, як кільце фронтів замкнулося навколо столиці рейху. Вчитель розповідає про те, як радянські воїни, долаючи опір ворога, пробивалися до рейхстагу та імперської канцелярії. Інтерес учнів викличуть і свідчення учасників цих подій, їх спогади⁴, зокрема маршала Г. К. Жукова. Відповідаючи на запитання кореспондента «Комсомольской правды» про найбільш пам'ятну подію війни, видатний полководець сказав: «Заключну атаку війни було старанно підготовлено. На березі Одера ми зосередили величезну ударну силу, одних снарядів було підвезено з розрахунком на мільйон пострілів у перший день наступу. Щоб відразу приголомшити німецьку оборону, штурм вирішено було розпочати вночі із застосуванням потужних прожекторів... Рівно о п'ятій годині все почалось... Вдарили «Катюші», запрацювало понад двадцять тисяч гармат...

І ще був момент, коли в Берліні над рейхстагом... я побачив як маюють червоне полотнище...»⁵.

Яскравою ілюстрацією до розповіді про завершальний етап війни, про падіння «третього рейху» та поведінку його керівників в критичний для них час є відома картина худ. Кукриніксіва «Кінець». Коментуючи її, важливо наголосити, що автори в процесі її створення вивчили й використали значну кількість документальних матеріалів.

Вчитель звертає увагу учнів на те, за допомогою яких засобів відтворено атмосферу розгубленості, приреченості. Характеризуючи окремих персонажів, десятикласники говорять про їх потворність, огидність та інші негативні риси.

Викладач може прочитати й уривок з памфлету Ярослава Галана «Останні дні фашистської афери». Слід зазначити, що письменник був спеціальним кореспондентом газети «Радянська Україна» на Нюрнберзькому процесі. Працю написано на основі багатьох свідчень очевидців та документальних матеріалів. Наводимо уривок з неї: «Гітлер оскаженів. Вимахуючи наказами про арешт Герінга, він бігав від стіни до стіни, кидаючи базарні прокльони на голови невірнього паладина... Посинілий від безсилого гніву Гітлер про щось кричав, комусь погрожував кулаками. Очевидець цієї сцени розповідає: ...Гітлер напівзбожеволів від скаженини. Риси його побагрянілого обличчя годі було впізнати. В схомищі панувало божевілля, розпач і жах»⁶.

Пропонуємо учням зіставити прочитане з тим, що вони побачили на картині «Кінець». Яка різниця схожисть!

2 травня берлінський гарнізон капітулював. Про хід операції, розгром військ противника свідчать документальні кінострічки, фотодокументи, твори історичного живопису. Наприклад, на картині П. Кривоногова «Капітуляція німецьких військ» відтворено момент, коли радянські воїни виводять з підземелля імперської канцелярії уцілілих керівників рейху, воєнних злочинців.

Далі педагог розповідає про те, як 8 травня 1945 р. в передмісті Берліна Карлсхорсті був підписаний акт беззастережної капітуляції Німеччини. Вчитель може показати учням фотодокумент або заключні фрагменти з художньо-документального кінофільму «Маршал Жуков (сторінки біографії)».

Питання про роботу Потсдамської конференції можна розглянути на матеріалах підручника і хрестоматії з новітньої історії (М., 1979, т. II, с. 131—132). Викладач зачитує і аналізує деякі положення основного документу. Акцентуємо увагу старшокласників на тому, що завдяки твердій послідовній позиції радянської делегації було прийнято важливі рі-

⁴ Неустроев С. А. Путь к рейхстагу. История СССР в документах и иллюстрациях. — М., 1963, с. 247; Штурм Берлина. — М., 1948, с. 418—420.

⁵ Песков В. Война и люди. — М., 1970, с. 22—23.

⁶ Галан Я. Твори, т. 2. — К., 1960, с. 421.

шення, які відповідали інтересам миру й безпеки народів. З вини урядів західних держав їх однак не вдалося реалізувати.

Цікавий матеріал про роботу конференції вчитель може знайти в романі Ол. Чаковського «Перемога»⁷.

Розповідь про розгром мілітаристської Японії починаємо з визначення причин, якими керувався Радянський уряд, беручи на себе зобов'язання перед союзниками на Кримській конференції. Десятикласники мають, спираючись на раніше вивчене, визначити, що спонукало Радянський Союз оголосити війну Японії.

Учні згадують про підступні дії мілітаристів на Далекому Сході. Протягом усієї Великої Вітчизняної війни Японія тримала біля наших кордонів Квантунську армію, яка загрожувала в будь-який момент розгорнути бойові операції. Це змусило наш уряд здійснити ряд невідкладних заходів щодо забезпечення надійного захисту своїх рубежів.

Підбиваючи деякі підсумки, педагог зазначає: важливо було гарантувати безпеку не лише на заході, а й на сході. Тим часом Японія відхилила вимогу США, Великобританії й Китаю про беззастережну капітуляцію. Виходячи з цього, СРСР 9 серпня 1945 р. оголосив війну Японії.

Розповідаючи про розгром Квантунської армії, доцільно використати картосхему, яка малюється на дошці. За зразок можна взяти схему з наочного посібника⁸. Вчитель синьою крейдою креслить берегову лінію р. Амур, основні опорні вузли противника, червоною — вихідні позиції 1-го і 2-го Далекосхідного та Забайкальського фронтів Радянської Армії, бойових частин дружньої Монгольської народно-революційної армії. В міру того, як розвивається розповідь про розгортання їх наступу, вказуємо червоними стрілами головні напрямки просування наших військ. Учитель підкреслює, що, долаючи величезні труднощі, головні сили 6-ї гвардійської танкової армії здійснили марш-кидок через Великий Хінган⁹. Успішний наступ наших армій змусив японський уряд прийняти рішення про капітуляцію. Головнокомандуючий Радянськими військами на Далекому Сході маршал О. М. Василевський звернувся по радіо до командуючого Квантунської армії з вимогою припинити опір.

На схемі слід показати місця висадки десантників у районі Ціцикара, Харбіна, Мукдена. Доцільно ознайомити учнів із спогадами С. М. Штеменка. Він писав про те, як гарнізон радянських військ у Мукдені (лише 1000 чол.) обеззброїв 50-тисячне угруповання ворога¹⁰. Старшокласників можна ознайомити з фотодокументом про підписання акту капітуляції Японії¹¹.

Далі слід сказати про те, яким тяжким і довгим був шлях до перемоги, якою ціною її було здобуто. Наш народ ніколи не втрачав віру в справедливий характер Великої Вітчизняної війни. Радянські люди були впевнені в тому, що наша справа — справедлива, ворог буде знищений, перемога залишиться за нами. Їх надії збулися.

Урок, на якому вивчаються джерела і всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, доцільно провести у формі активної бесіди. Десятикласники мають не лише визначити найважливіші з них, а й проілюструвати свою розповідь яскравими прикладами. Вчитель повинен підкреслити, що джерела нашої перемоги було закладено в самій природі соціалістичного суспільного й державного ладу. В постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» підкреслено: «Завдавши нищівні поразки ворогові, радянський народ і його Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії відстояли свободу

⁷ Чаковский А. Победа. — М., 1984, сс. 60—70, 216—235 та ін.

⁸ Альбом з історії СРСР, табл. 87.

⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. — М., 1963, т. 5, с. 564.

¹⁰ Див.: Штеменко С. М. Генеральный штаб в роки війни, с. 371.

¹¹ Иллюстрированная история СССР. — М., 1964. с. 384.

і незалежність соціалістичної Батьківщини, захистили справу Жовтня. Вони внесли вирішальний вклад у перемогу над фашистською Німеччиною та її союзниками, у визволення народів Європи від фашистського рабства, у врятування світової цивілізації, з честю виконали свій патріотичний та інтернаціональний обов'язок. У цьому їх величезна заслуга перед людством»¹².

Далі вчитель розповідає про те, який величезний вплив на весь хід світового розвитку мав розгром фашизму. Людство було врятоване від «коричневої чуми». Створилися сприятливі умови для боротьби трудящих за своє соціальне й національне визволення. Як це слід розуміти?

Народи країн Східної і Центральної Європи, Південно-Східної Азії, визволені Радянською Армією від окупантів, обрали шлях соціалізму. Утворилася світова соціалістична система. Зазнала краху політика колоніалізму, зміцнили позиції прогресивних сил планети.

Вчитель повинен висвітлити й питання про уроки другої світової війни. Не можна допустити розв'язання ядерного конфлікту, слід перепинити шлях мілітаристам, згуртувати всі миролюбні сили. Кожний з нас має внести свій вклад у справу збереження миру на землі.

В чому ж полягає патріотичний обов'язок старшокласників? Вони повинні успішно готуватися до активної участі у житті суспільства, бути непримиренними до ворогів Батьківщини, готувати себе до її захисту.

Емоційна розповідь і бесіди, комплексне використання наочних засобів навчання дають можливість поглибити й урізноманітнити форми роботи вчителя.

Безсмертний подвиг радянського народу продовжує надихати митців, і скарбниця образотворчого мистецтва й літератури безперервно поповнюється. Важливо творчо застосовувати ці засоби на уроках історії у середній школі.

Н. М. МАТВІЙЧУК (Київ)

¹² Постанова ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». — Рад. Україна, 1984, 17 черв.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

ЗАРУБІЖНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ПРО ВИРІШАЛЬНУ РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ В РОЗГРОМІ ГІТЛЕРІВСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ

У період Великої Вітчизняної війни зарубіжні засоби масової інформації підкреслювали вирішальну роль Радянського Союзу в розгромі гітлерівської воєнної машини, у визволенні народів Західної Європи від фашистського рабства. Такі ж оцінки Радянського Союзу та його Збройних Сил містилися у посланнях і заявах багатьох іноземних державних та громадських діячів, надісланих на адресу Радянського уряду, громадських організацій і в редакції центральних газет нашої країни.

Відгуки зарубіжної громадськості, що публікуються у даній добірці, яскраво свідчать про всевітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу над гітлерівською Німеччиною, про солідарність усіх прогресивних сил з радянським народом; вони досить вірно визначають основні джерела нашої перемоги, служать справі викриття буржуазних фальсифікаторів історії, які силкуються принизити велич подвигу Радянських Збройних Сил у розгромі фашистської Німеччини, у врятуванні людства від коричневої чуми.

Документи і матеріали, що публікуються, взято з фондів ТАРС, Союзу радянських товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (ЦДАЖР СРСР), а також із зарубіжних газет, що зберігаються в бібліотеках і архівах Радянського Союзу.

Публікацію підготував Б. С. АБАЛІХІН (Волгоград)

З відозви Французької компартії

22 червня 1941 р.

...Наш враг, поработитель Франції — Гитлер воюет против СССР. Поэтому каждый, кто достоин называться французом, отныне должен считать себя союзником СССР. Победа Гитлера над СССР была бы нашим поражением, а каждая победа СССР над Германией — нашей победой.

«Юманіте», 22 червня 1941 р.

З телеграми австралійської письменниці Катарини Сусанни Прічард радянським письменникам

2 серпня 1941 р.

В Австралии трудящиеся на многочисленных митингах выражают свое горячее сочувствие советскому народу. Недавно в Сиднее на массовом митинге, где присутствовало до 40 000 слушателей, была принята резолюция, заявляющая, что победа Красной Армии принесет освобождение угнетенным народам Европы. Известие о заключении соглашения между Великобританией и Советским Союзом воодушевило народные массы Австралии и придало им бодрость.

Все мы, кто знает героизм и чудодейственную энергию, с которой вы строили свое государство, ни на минуту не сомневаемся в конечном торжестве правого дела, за которое борются народы Советского Союза.

Да будет сила и победа на стороне их оружия, да разгромит оно фашистское варварство!

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 15, ч. 1, спр. 752, арк. 73—74.

**Із заяви негритянського письменника
Річарда Райта кореспондентів ТАРС**

3 серпня 1941 р.

Сердце негритянского народа Америки озарилось надеждой, когда мы узнали о героических делах славной Красной Армии. Мы знаем, что советский народ борется в защиту всего человечества. Советская доблесть вдохновляет мир угнетенных людей; мы знаем, что вместе с вами победим и мы. Ваши победы наполняют сердца всех американцев новой надеждой и мужеством.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 15, спр. 9, арк. 121.

**З телеграми американського драматурга Кліфорда Одетса
радянському режисеру, народному артисту РРФСР О. Я. Таїрову**

12 вересня 1941 р.

Вся история и любовь всего человечества на стороне героических советских народов в их борьбе против феодального варварства. Самые искренние приветствия великой Красной Армии и всем мужественным борцам. Американцы смотрят на вас с изумлением и глубочайшим восторгом. Вы победите, и мы полны решимости помочь вашей победе.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 76, арк. 21.

**Телеграма індійського письменника Мулк Радж Ананда
радянським письменникам**

15 вересня 1941 р.

Привет вам от имени индийских писателей! Вторжение Гитлера в Советский Союз является нападением самых черных варварских сил Европы на передовых защитников света и цивилизации во всем мире. Наши взоры обращены к вашей стране, где бывшие колониальные народы за короткое 20 лет создали новую жизнь, новые языки и новые литературы. Каждый день мы читаем эпическую историю, которую вы пишете своей кровью. Мы уверены в вашей победе над фашизмом.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 76, арк. 23—24.

**З телеграми голови Конфедерації праці Латинської Америки
Вісенте Ломбардо Толендано у ВЦРПС**

21 вересня 1941 р.

От профорганизаций, объединяемых Конфедерацией Латинской Америки, просим вас передать советским рабочим горячий привет и благодарность за героическое поведение перед лицом врага, напавшего на их отечество. Этот героизм уничтожит угрожающий всему миру фашистский строй, основанный на тирании и варварстве. Просим вас особо передать наш пламенный привет рабочим Ленинграда, которые за короткий срок превратили свой город, колыбель Октябрьской революции, в неприступный оплот свободы всего человечества. Я лично, как старый борец за мир мексиканского пролетариата, видевший своими глазами новый тип человека, созданный советским строем, абсолютно убежден, что никто не сможет победить советский народ, с которым в эту минуту связаны судьбы всего человечества и с которым объединены все достойные представители рода человеческого.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 76, арк. 24.

З передової статті англійської газети

10 грудня 1941 р.

Хотя события, происходящие на Дальнем Востоке и на Тихом океане, важны для Британской империи и США и хотя нас можно упрекнуть, что в данный момент наш интерес прикован к этим событиям больше, чем к чему-либо другому, все же мы не забываем, что Россия еще является главным театром войны. Там находится основная часть немецкой армии. От этой громадной силы зависят все другие действия Германии и ее союзников.

«Таймс», 10 грудня 1941 р.

З повідомлення американської газети

16 грудня 1941 р.

Успехи СССР, достигнутые в борьбе против гитлеровской Германии, имеют большое значение не только для Москвы и всего русского народа, но и для Вашингтона, для будущего Соединенных Штатов. История воздаст русским должное за то, что они не только приостановили молниеносную войну, но и сумели обратить противника в бегство.

«Стар», 16 грудня 1941 р.

З виступу по лондонському радіо генерала Ш. де Голля

20 січня 1942 р.

Французский народ восторженно приветствует успехи и рост сил русского народа. Ибо эти успехи приближают Францию к ее желанной цели — к свободе и отмщению. Смерть каждого убитого или замерзшего в России немецкого солдата, уничтожение на широких просторах под Ленинградом, Москвой или Севастополем каждого немецкого орудия, каждого самолета, каждого немецкого танка дают Франции дополнительную возможность вновь подняться и победить.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 6, спр. 158, арк. 17.

З привітання німецького письменника-антифашиста Леона Фейхтвангера радянському народу у річницю Великої Вітчизняної війни

22 червня 1942 р.

Каждая победа, каждый великий подвиг Красной Армии не только разрушают часть военной машины варваров, но сокрушают чудовищную крепость предрассудков, которую создали против Советского Союза злоба и зависть во всем мире. То, чего достигла Красная Армия в течение этого года, не только защитило Советский Союз от вторгшейся армии варваров, но и открыло глаза многим миллионам во всем мире на мощь и истинную сущность Советского Союза. В день этой годовщины весь цивилизованный мир вспоминает о Советском Союзе с восхищением и любовью.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 15, спр. 13, арк. 15а, 15а зв.

З листа кубинського поета і громадського діяча Ніколаса Гільєна радянським письменникам у річницю Великої Вітчизняної війни

22 червня 1942 р.

Вся история человечества говорит о том, что Гитлер не может быть победителем. История свидетельствует о постоянном, упорном стремлении человека к прогрессу и о том, что всякий, пытавшийся остановить это движение, оказывался разбитым вдребезги.

Народ Кубы полностью осознает единство его борьбы с героической борьбой на восточном фронте Европы, которую ведет СССР. Кубинцы понимают, что только при условии поражения нацизма сможет существовать разумно мыслящее человечество.

Как только Советский Союз подвергся агрессии, наш народ с необычайной энергией взял на себя задачу помощи социалистической стране и всем государствам, ставшим жертвой гитлеровской агрессии. Если объехать деревни и города Кубы, можно легко убедиться в том, что с каждым днем растет эта помощь. Она явилась замечательным цементом, скрепляющим в одно целое все слои населения.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 15, спр. 13, арк. 19.

3 телеграми учасників мітингу в Нью-Йорку захисникам Севастополя

23 червня 1942 р.

20 тыс. американцев, собравшихся на массовый митинг в Мэдисон-Сквер Гарден в Нью-Йорке, приветствуют вас с благоговением и любовью. Вы сейчас пишете одну из самых славных страниц в мировой истории и еще раз доказываете, что свободные люди, которые борются за свою страну и свои очаги, в состоянии сдержать даже легионы самого сатаны. Свободные люди всего мира останутся вечно в долгу перед вами за тот неоценимый дар времени, который вы предоставили нам ценою своей крови, мужества и самоотверженности.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 1006, арк. 186.

Із статті ліванської газети

10 вересня 1942 р.

...Этот город с многочисленным населением — уже не только русский город. Сталинград — это город всех людей, одна из цитаделей цивилизации.

Город на Волге поставил на очередь вопрос о скором конце Гитлера. Город на Волге стал кладбищем, где находят могилу громадные мрачные силы, со всех сторон привлеченные нацистами... Все это укрепляет нашу любовь к Сталинграду, а заодно укрепляет наше спокойствие: война на улицах Сталинграда обеспечивает мир на улицах Каира, Александрии, Бейрута, Дамаска и Багдада!

«Саут-аш-Шааб», 10 вересня 1942 р.

3 повідомлення газети американських комуністів

24 вересня 1942 р.

40 000 рабочих, выражая волю американских трудящихся к победе над странами «оси»*, заполнили вчера историческую площадь Юнион-сквер, требуя немедленного открытия второго фронта в Европе. Не менее 20 000 нью-йоркцев слушали через громкоговорители речи ораторов в прилегающем к площади парке.

...Демонстрация проходила по призыву и под руководством Коммунистической партии.

Сознавая суровую правду о том, что судьба всего человечества решается на залитых кровью улицах Сталинграда, 40 000 труженников фабрик и заводов Нью-Йорка единодушно присоединили свой голос к декларации Коммунистической партии США, настаивающей на немедленном открытии второго фронта в Европе.

«Дейли уоркер», 25 вересня 1942 р.

* Агрессивный блок «Берлин — Рим — Токіо».

Из статті американської газети

29 листопада 1942 р.

Советский фронт остается главным фронтом войны, на котором занята основная масса германских войск. Битва в районе Сталинграда, возможно, и является самой решающей битвой этой войны. Она, несомненно, сильно подорвет моральное состояние германской армии.

«Нью-Йорк пост», 29 листопада 1942 р.

З передачі радіо Лондона

1 січня 1943 р.

Трудно подыскать в военной истории какой-либо подвиг, который можно было бы сравнить с ударом Красной Армии осенью 1942 г. «Чудо на Марне» в 1914 г. не было таким поразительным, как «Чудо на Дону» в 1942 г. Красная Армия проявила потрясающую способность не только преградить путь агрессии, но и изменить течение войны.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 242, арк. 20.

З новорічного привітання американського письменника Ернеста Хемінгуея

2 січня 1943 р.

Вы спасли мир от сил варварства в 1942 г., оказывая сопротивление одни, почти без помощи. К концу года были предприняты наши первые усилия в Африке. Это является символом обещания. Каждый способный мужчина в Америке будет работать и сражаться вместе с рабочими и крестьянами Советского Союза за наше общее дело — полное уничтожение фашизма и обеспечение свободы, мира и справедливости для всех людей.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 242, арк. 116—117.

Из заяви члена сенатської комісії з війнних справ США Гернея

21 січня 1943 р.

Мы восхищены прорывом блокады Ленинграда. Известие об этом блестящем успехе русской армии наполняет радостью сердца всех свободолюбивых людей. Мы выражаем храброму русскому народу наше восхищение, любовь и глубокое уважение. Мы будем продолжать оказывать ему всю возможную помощь в этой великой борьбе за освобождение. Устранено еще одно препятствие на пути Объединенных наций к победе. Боевой дух и упорство русского народа вдохновляют нас.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 243, арк. 126.

З повідомлення турецької газети

2 лютого 1943 р.

Оборона Сталинграда является самой героической главой в истории нашей эпохи. О всех, кто оборонял этот город, история человечества будет вспоминать, как о героях. Сталинград устоял под натиском немцев, и это привело к провалу всего стратегического плана и к поражению германских войск.

«Вакит», 2 лютого 1943 р.

3 повідомлення канадської газети

5 лютого 1943 р.

Разгром и уничтожение германских войск под Сталинградом приближает окончательный крах Германии. Битва под Сталинградом показала мощь Вооруженных Сил Советского Союза, продемонстрировала мастерское руководство ими. Русская армия дает сейчас фашистским войскам и их командованию на полях сражения предметные уроки.

«Стар», 5 лютого 1943 р.

3 повідомлення колумбійської газети

7 лютого 1943 р.

Битва за Сталинград войдет в историю как одна из решающих битв в защиту человечества. Эта битва по своим следствиям больше, чем Ватерлоо. Катастрофа нацистов под Сталинградом превосходит поражение немцев под Верденом. Сталинград представляет собой беспрецедентный случай в истории. Он стал символом советского возмездия.

«Ель Тіємпо», 7 лютого 1943 р.

3 листа ради профспілки промислових робітників Нового Орлеана послу СРСР у США М. Литвинову

23 лютого 1943 р.

Совет профсоюза промышленных рабочих Нового Орлеана шлет горячие поздравления Красной Армии по случаю ее 25-й годовщины. Ее негибаемая оборона Ленинграда, Москвы и Сталинграда дала Объединенным Нациям столь необходимое время для подготовки к разгрому гитлеризма. Сокрушительные удары, которые Красная Армия наносит сейчас врагу, делают возможным уже в 1943 г. освобождение поработанных народов Европы из-под фашистского ярма. Примите наши искренние пожелания скорейшей победы и прочного мира.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, спр. 185, арк. 99.

3 повідомлення англійської газети

31 січня 1944 р.

Теперь, когда Ленинград окончательно освобожден, еще ярче видишь, на какой великий подвиг способны русские. Победы под Москвой, под Ленинградом и Сталинградом были достигнуты благодаря блестящей организации, предвидению и своевременным действиям. Но главное значение имел непобедимый дух русских, который претворил решительные усилия в окончательный разгром врага.

«Манчестер гардіан» 31 січня 1944 р.

3 привітання верховного головнокомандуючого англо-американських військ в Європі Д. Ейзенхауера радянському народу у зв'язку з 26-ою річницею Червоної Армії

20 лютого 1944 р.

Два года 8 месяцев тому назад наш общий враг, враг цивилизованного мира, не объявляя войны, предательски вторгся на русскую землю, выполняя свою программу захватов и опустошения. После этого мир стал свидетелем одного из самых доблестных в истории подвигов оборонительной войны, когда солдаты русской армии приняли на себя всю мощь ударов нацистской военной машины и окончательно оста-

новили ее. Сейчас мы являемся свидетелями еще более великой военной эпопеи — гигантского наступления, в котором те же самые офицеры и солдаты русской армии наносят еще более ожесточенные удары, изгоняя врага с разграбленной им земли в его разваливающуюся берлогу. Я приветствую наступление советских солдат в годовщину Красной Армии, которую они сами отмечают так замечательно.

ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 14, д. 76, спр. 76, арк. 143—144.

Привітання Голови Управління у справах військового виробництва США Нельсона Червоної Армії

22 лютого 1944 р.

Я счастлив вместе с миллионами моих соотечественников-американцев искренне чествовать офицеров и солдат Красной Армии. Ни одна армия, конечно, никогда не заслуживала большего восхищения и благодарности свободолюбивых народов, чем Красная Армия в этот день своей годовщины. Я лично питаю исключительно теплые чувства к Красной Армии с тех пор, как я имел возможность увидеть ее в России и посетить Сталинград, явившийся ареной ее величайших подвигов. Я испытываю исключительное удовлетворение и уверен, что такое же удовлетворение испытывает каждый рабочий военной промышленности США, зная, что военные материалы, которые мы отправляем в Россию, так умело используются там. Я твердо убежден, что Красная Армия будет продолжать свою великолепную борьбу до тех пор, пока окончательно не будет уничтожена фашистская угроза свободолюбивым народам мира.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 233, арк. 118.

З промови міністра внутрішніх справ Англії Г. Моррісона на мітингу в Альберт-холі, присвяченому 26-й річниці Червоної Армії

23 лютого 1944 р.

Каждый гражданин Советского Союза внес свой вклад в великий триумф Красной Армии — мужчины, женщины и дети, рабочие на заводах и на транспорте, крестьяне в сельском хозяйстве, служащие в конторах, солдаты, моряки и летчики. Все они добились превращения невежественной царской России, не знавшей организации, в эффективную Советскую Россию, которая организовалась в такой степени, что наносит поражение за поражением до мелочей организованной и снаряженной германской армии. Действительно возникла новая Россия, эволюция и развитие которой ни в коем случае не закончились.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4454, оп. 1, спр. 3354, арк. 35.

З передової статті англійської газети

26 лютого 1944 р.

...Дальнейшее наступление советских армий на Украине угрожает смести в своем непреодолимом движении германское сопротивление. Каждый километр, который советские армии проходят в направлении к Бугу и к подступам Румынии, приобретает все большее политическое значение для Европы, которая все менее охотно отождествляет себя со своими самозванными квислингами.

«Таймс», 26 лютого 1944 р.

З повідомлення голландської газети «Фрей Недерланд» *

12 травня 1944 р.

От русских можно ожидать еще больших подвигов, ибо они продемонстрировали превосходство над немцами как в отношении своего руководства, снаряжения, организации, так и в отношении своих боевых качеств. Поэтому немцам известно, что они проиграли войну. Ослабленные и разбитые немецкие части сражаются с противником, гнавшим их через водные преграды, выбившим их с прекрасно укрепленных позиций и продолжавшим гнать их по просторам завоеванной ими территории в то время, когда они были еще очень сильны... Этот подвиг совершили русские.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 3343, арк. 147.

З виступу сенатора США Пеппера на мітингу в залі Медісон-Сквер Гарден у Нью-Йорку

22 червня 1944 р.

Весь мир воздаст должное славе и величю русского оружия, нанесшего смертельную рану Гитлеру. Люди доброй воли и даже малые дети вечно будут говорить о беспримерном героизме Красной Армии и советского народа, непобедимый дух которого сломил яростно наступавшие силы фашистской тирании и отбросил их вспять.

«Нью-Йорк таймс», 23 червня 1944 р.

З наказу маршала Йосипа Б. Тито частинам Народно-визвольної армії Югославії

9 вересня 1944 р.

Наступил тот радостный день, которого вы и тысячи погибших героев ждали на протяжении трех с половиной лет тягчайших испытаний. 6 сентября наша великая союзница — славная Красная Армия вышла на границу Югославии.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 261, арк. 209.

Французька газета «Ла ву-а дю Міді» про вшанування «російського батальйону»

3 жовтня 1944 р.

Население Тулузы устроило триумфальную встречу первому русскому батальону. Более 20 тыс. жителей города выражали вчера свою радость и восхищение русскими солдатами, которые продефилировали по улицам города и возложили венок у памятника павшим. С приветствием, обращенным к батальону, выступил председатель местного комитета общества «Франция — СССР» Барбю, который отметил решающее значение борьбы Советского Союза для разгрома общего врага. «Мы не можем забыть, — сказал Барбю, обращаясь к батальону, — что вы боролись в партизанских отрядах вместе с нашими французскими братьями. Мы счастливы видеть вас в форме солдат французских внутренних вооруженных сил. Ваша борьба в рядах французских вооруженных сил должна послужить прелюдией к прочному миру между новой Францией и ее дорогим и великим другом — Советской Россией».

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 263, арк. 46—47.

* Газета видавалася в Лондоні.

Із статті американської газети

4 листопада 1944 р.

Красная Армия стала одним из важнейших факторов нашего времени, а ее ослабевающая способность вести серьезное наступление — одно из самых поразительных явлений войны. Два момента обусловили победы Красной Армии: дух народной армии, которая не хотела признавать поражения и не останавливалась для победы над врагом ни перед какими жертвами, и ее способность учиться. Руководство Красной Армии сейчас несомненно осуществляется с большим искусством, смелостью, оригинальностью.

«Нью-Йорк геральд трибюн», 4 листопада 1944 р.

Із статті болгарської газети «Народне войско»*

7 листопада 1944 р.

Нет сомнения, что победный марш Красной Армии на европейском континенте окажет решающее влияние на будущее развитие Советского Союза, Европы и всего мира. Особенно поднимается престиж Советского Союза. Европейские народы, освобожденные Красной Армией, будут признательны народам Советского Союза. Чувство признательности тем сильнее, что несмотря на гигантские победы Красной Армии, Советский Союз не преследует завоевательных целей...

После того, как 130 лет назад русские войска помогли европейским народам освободиться от нашествия Наполеона, в Европе не было русских войск. Теперь Красная Армия с боями приближается к сердцу Европы. Она несет освобождение поработанным народам, и ей будет принадлежать главная роль в создании длительного мира и братства между малыми и большими народами.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 3345, арк. 92.

З редакційної статті мексиканської газети «Ель Насьональ» «Привіт визволеній Варшаві»

18 січня 1945 р.

Освобождение Варшавы является одним из классических событий в современной войне. Ввиду поразительно быстрого успеха блестящего наступления маршалов Жукова и Конева можно уже сейчас сказать, что результаты этого великого триумфа союзников, несомненно, превзойдут самые оптимистические предположения и существенно приблизят конец войны...

Участие польских войск в освобождении Варшавы представляет собой удар по последней надежде нацистов и фашистов внести раскол среди союзников с помощью интриг и саботажа.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 269, арк. 8—9.

З повідомлення англійської газети

18 січня 1945 р.

Великое наступление русских, которое началось 12 января, уже изменило всю военную ситуацию. Безгранично велик размах разгоревшихся битв, огромны количество дивизий и протяженность фронта. Это наступление является несомненно крупнейшей операцией в истории военного искусства... В Берлине не лелеют напрасных иллюзий. Печать и военные комментаторы в один голос говорят о том, что пришел час последнего испытания.

«Манчестер гардиан», 18 січня 1945 р.

* Газета видавалася у Радянському Союзі.

**Вітальна телеграма президента Варшави Спихальського
Маршалам Радянського Союзу Г. К. Жукову, І. С. Коневу
і К. К. Рокоссовському з нагоди їх нагородження
найвищим орденом Польщі «Віртути мілітарі»**

8 лютого 1945 р.

Крайова Рада Народова Подьської республіки нагороджує вас вищим безим польським орденом — крестом «Віртути мілітарі» першого класу зі зницею. Ця нагорода являється вираженням вдячності польського народу Червоній Армії і вам, Маршалам, за повернення Польщі свободи. Це являється заслуженою нагородою Червоної Армії і вам за героїзм, за кров, проливу при звільненні ряду міст і столиці — Варшави, героїчного міста Польщі, яке не піддалося перед гітлерівськими злодіями. Варшава шле Вам, Маршалам, привітання по випадку вашого нагородження. Пам'ятайте про нашу вдячність, про те, що ваші зусилля і пролита кров не пропадуть даром. Варшавська міська Рада Народова повідомляє, що народ Варшави з радістю приступив до відновлення столиці.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 271, арк. 89—90.

З повідомлення англійської газети

23 лютого 1945 р.

За останні два роки Червона Армія завойовувала нові лаври, гідні Сталінграда. Вона гонить надмірну німецьку армію. Вона показала себе як наймогутніша військова машина, яку коли-небудь знав світ; в її рядах воюють мільйони патріотів, які знають, що воюють за велику справу. Англія пишається доблестю і мужністю Червоної Армії. Вона високо цінує свій союз з СРСР і його мужливо воюючий народ.

«Ньюс кронікл», 23 лютого 1945 р.

Резолюція, прийнята на масовому мітингу жителів Торонто

23 лютого 1945 р.

Канадці, так же як і всі інші народи Об'єднаних Націй, виконані глибоким захопленням і вдячністю героїчної Червоної Армії, чьи величезні зусилля звільнили мільйони людей, що страждали від фашистського лихоліття. Грядущі покоління будуть вдячні за ваші величезні перемоги над нацистськими варварами. Канадці в тилу і на фронті прагнуть прискорити досягнення повної перемоги над фашизмом. Від нашого єднання в загальній боротьбі проти фашистського ворога буде залежати наше загальне справу устроювання світу. Ми впевнені в тому, що довготривала дружба між народами Канади і Радянського Союзу принесе щастя і прогрес обоим країнам.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4522, арк. 125.

З телеграми Комітету Ліги звільнення Кореї Радянському уряду

26 лютого 1945 р.

Недалек час остаточного розгрому фашистської Німеччини. Ця велика перемога Червоної Армії підняла на небывалу висоту міжнародний престиж соціалістичного Радянського Союзу, як ніколи зміцнила віру угнетених народів і народів всього світу в силу СРСР, надійно зайнявши місце ідеологічного вождя людства. Червона Армія являється звільнительницею всіх угнетених народів, і на неї покладають надії всі людство... Корейський народ, який має велику історичну і географічну зв'язь з Радянським Союзом, покладає на нього великі надії. Корейський народ вважає Радянський Союз своїм єдиним, найнадійнішим.

ным союзником и глубоко верит, что только Советский Союз может гарантировать независимость и свободу демократической Кореи, верит, что Красная Армия явится спасительницей корейской нации от гнета восточного фашизма.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4522, арк. 187.

Из звернення Тимчасового угорського уряду до населення у зв'язку з визволенням Угорщини

10 квітня 1945 р.

Приказ маршала Сталина от 4 апреля возвестил миру о полном освобождении Венгрии. В этом приказе претворена вековая мечта лучших людей венгерского народа. Красная Армия очистила всю территорию Венгрии от немецких оккупантов.

Свобода, которую получил венгерский народ, так дорога нашему народу, что мы никогда с ней не расстанемся. Наша свобода является результатом побед Красной Армии...

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 277, арк. 266—267.

З повідомлення словацької газети

30 квітня 1945 р.

Мы знаем, что возвращение свободы Моравии означает, что в скором будущем над всей залитой кровью чехословацкой землей взвевается знамя торжествующей свободы. Мы счастливы, ибо знаем, что на историческом Моравском поле, на подступах к Брно непобедимая Красная Армия разгромила отчаянно сопротивляющиеся вражеские войска. Мы благодарим Красную Армию.

«Правда», 30 квітня 1945 р.

Из статті румунської газети «Семналул»

6 травня 1945 р.

Берлин — этот надменный символ пруссачества и оплот нацизма пал под натиском советских войск. Эти войска, которые обороняли Москву с храбростью и настойчивостью, присущими борьбе за великие и благородные идеалы, добившись блестящих побед в обороне, одержали затем, проделав огромный поход, исключительную победу в наступлении. Эта эпопея завершилась взятием Берлина. Такие великие военные подвиги стали возможными благодаря военным и организаторским способностям руководства Советского Союза, они представляют собой и моральную победу. Сознвая исторические последствия этого события, румынский народ радуется вместе с дружественными советскими народами и Красной Армией.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 279, арк. 170—171.

З виступу міністра народної освіти Чехословаччини професора Зденека Неєдлого на мітингу, присвяченому пам'яті героїв, які загинули в боях за Прагу

18 травня 1945 р.

...Советские танкисты пришли на помощь Праге, совершив свой марш с такой быстротой, на какую способна только Красная Армия. Братская связь с Советским Союзом будет вечной, и народ Праги никогда не допустит, чтобы дружба, скрепленная кровью, была нарушена.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 280, арк. 139.

**3 промови командуючого сухопутними силами США
генерала Стіллуелла на мітингу в Нью-Йорку, присвяченому
вшануванню солдатів Об'єднаних націй**

31 травня 1945 р.

...Американцы выразят чувства своих собственных солдат, воздавая должное в особенности русскому солдату. Мы наблюдали его в этой войне во время упорной, самоотверженной обороны против могущественной германской машины, во время его эпического сопротивления в Сталинграде и его первой великой победы там, когда он уничтожил 6-ю германскую армию и повернул ход войны к окончательной победе. Мы видели, как он гнал германскую армию обратно и очищал свою Родину от захватчиков в самом великом и упорном в военной истории наступлении... Он превзошел все достижения русских солдат в прошлых войнах, и все солдаты любой национальности горды тем, что они объединились с ним в этой войне. Весь цивилизованный мир должен особенно оценить заслуги центральной фигуры в этой борьбе — русского солдата.

ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 12, спр. 281, арк. 432.

На заключному етапі війни гітлерівське командування намагалось будь-що не допустити просування Червоної Армії до південних кордонів Німеччини. Трьом фронтам — 4-му Українському, який наступав зі сходу на захід на території Чехословаччини, і 2-му та 3-му Українським фронтам, що з важкими боями йшли з південного сходу, протистояли основні сили групи армій «Центр», уся група армій «Південь» та деякі армії і корпуси, перекинуті гітлерівцями з Західного фронту. Успішний розвиток бойових дій радянських військ на берлінському напрямку створював сприятливі умови і для наступу фронтів південного флангу.

Спогади О. П. Солодкого — учасника Великої Вітчизняної війни з перших і до останніх її днів, нагородженого багатьма орденами і медалями, присвячені бойовим діям 227-ї Темрюцької Червонопрапорної стрілецької дивізії по визволенню чеського міста Годоніна.

У КВІТНІ 45-ГО

На початку квітня 1945 р. війська 53-ї армії 2-го Українського фронту, долаючи опір противника, форсували р. Грон, визволили кілька населених пунктів Чехословаччини і 6—7 квітня впритул підійшли до залізниці, прокладеної по лівому березі р. Морави. Залізниця з'єднувала між собою населені пункти Холіч, Скалице, Стражніце. З правого берега Морави добре проглядалися підходи до річки і вся низовина вздовж неї. Ворожа артилерія безперервно вела звідти сильний вогонь.

Перед 227-ю Темрюцькою Червонопрапорною стрілецькою дивізією було поставлено завдання — 12 квітня 1945 р. форсувати Мораву і оволодіти важливим стратегічним та залізничним пунктом м. Годоніним. Командир дивізії полковник І. Г. Петров та начальник штабу полковник К. І. Качкашвілі розробили план майбутньої операції. На першому її етапі передбачалося двома розвідгрупами ввійти в розташування противника, що засів на правому березі Морави, визначити дислокацію його військ й по можливості нанести її на карту. На підготовку було дано 10 годин.

Однак розвідники підготувалися до операції швидше, ніж передбачалося. Одну групу їх очолив командир 3-го взводу лейтенант В. М. Белов, другу — автор цих рядків. Був розроблений план дій обох груп, зашифровано для проведення операції кілька примірників карти і один з них передано у штаб дивізії для здійснення зв'язку. План цей командування дивізії схвалило.

У ніч з 9-го на 10-е квітня розвідники вирушили в дорогу. Це була тепла весняна ніч. Тишу то тут, то там порушували кулеметні черги, артилерійські постріли. Інколи в небо здійсмалися освітлювальні ракети, які допомагали нам визначити, де знаходяться передові позиції.

Ми йшли по заболоченій місцевості, часто потрапляючи то в ями, то по пояс провалюючись у болото. Однак ніхто не скаржився на труднощі, всі думали про одне: як краще виконати поставлене завдання.

Годонін був важливою залізничною станцією. З трьох напрямів гітлерівці мали можливість доставляти туди бойову техніку, боєприпаси та продовольство. Через Годонін пролягав найкоротший і найзручніший шлях до великого промислового центру Чехословаччини м. Брно. Ось чому вони створили по всьому правобережжі Морави опорні пункти.

Все це нам належало розвідати і, крім того, встановити місця розташування артилерійських та мінометних батарей, що мало важливе значення для наступу радянських військ. Ми усвідомлювали, що від того, як нам вдасться справитися з завданням, залежить життя багатьох людей.

За планом, ми мали переправитися через Мораву, праворуч селища Собоньки перейти залізницю і потрапити в урочище Діброва, що знаходилося на схід від невеликого містечка Ратишковичі. Зовсім небагато, 200—300 метрів, залишалось до наміченого місця переправи через річку, як раптом в нічній тиші пролунало кілька величезної сили вибухів. Всі ми попадали прямо в багнюку, не розуміючи, що сталося. Лежали так хвилин п'ятнадцять. Знову запала тиша. Ми піднялися. Старший сержант Фоменко і рядовий Пашков відправилися вперед розвідати, що сталося. Через півгодини вони повернулися й доповіли, що обидва мости через Мораву, і залізничний, і шосейний, підірвано, перейти на протилежний берег по них тепер неможливо.

Почали шукати, де ж можна переправитися на той бік. Допоміг нам старий чех, на будинок якого ми наткнулися в невеликому лісі, неподалік підірваних мостів.

На наше запитання, чи є поблизу фашисти, він відповів, що годин зо дві тому останні окупанти пішли звідси і, мабуть, саме вони й підірвали мости.

Переконавшись, що ми — радянські бійці, чех охоче розповів про те, що сам бачив на тому боці велику кількість бойової техніки, зокрема поблизу цукрового заводу під Годоніним.

— Я вам не раджу заходити в Собоньки, — сказав він, — там дуже багато гітлерівців. Краще йти через ліс по правий бік Собоньків.

— Нам треба переправитися через річку. Чи немає у Вас човна? — спитав я старого.

— Було в мене 2 човни, та гітлерівці забрали й спалили. — Старий трохи помовчав, а тоді взяв за руку бійця, що стояв поруч з ним, і повів із собою в сарай. Незабаром обидва повернулися з дверима, які вони зняли з сарая. — Там є ще одні двері та якісь дошки, — сказав Гаврилов.

Ми взяли обоє дверей і дошки й понесли їх до річки. Зробивши щось на зразок плоту, хотіли вже спускати його на воду, та старий зупинив нас і пояснив, що буде краще, якщо ми переправлятимемося через Мораву трохи вище по течії.

Так ми й зробили. І за допомогою двох дверей та кількох дощок дісталися до правого берега.

На правобережжі гітлерівці відчували себе безпечніше. Суцільної оборони в них там не було. На опорних пунктах фашисти розмовляли між собою на повний голос. Це й дало нам можливість без особливих труднощів пройти через їхню передову лінію. При цьому ми виявили, що більшість таких пунктів розміщувалася на невеликих пагорбах на відстані 150—200 метрів один від одного і 50—100 метрів — від річки. Артилерія невеликих калібрів розміщувалася переважно вздовж залізниці.

Вночі йти через ліс було небезпечно. Створивши кругову оборону, ми розташувалися в густому чагарнику й вирішили чекати ранку. Перед світанком пішов дрібний дощ, подув прохолодний вітер. Всі дуже змерзли. Час, що лишався до ранку, тягнувся, як нам здавалося, дуже довго.

Ми знаходилися в самій гущій гітлерівців. Проведена без відпочинку ніч давалася взнаки. Всі були страшенно перевтомлені. Тому на світанку вирішили відійти глибше в ліс. Рядові Бойко, Фоменко і Пашков вели спостереження за навколишньою місцевістю, вилізши на дерева. Коли налетіли наші літаки, нам вдалося зафіксувати кілька зенітних батарей ворога, а трохи згодом ми нанесли на свої карти місцерозташу-

вання ще трьох гаубичних батарей, які вели пристрілку по території нашого перебування. У ході спостережень ми з'ясували, що вдень на залізниці ніякого руху не було, однак по шосе з Ратишковичів щось безперервно пересувалося.

Ми вирішили перейти це шосе, щоб з висоти з відміткою «210», яка знаходилася між Ратишковичами й Годоніним, здійснювати спостереження в більшому радіусі. Тим більше, що дощ не припинявся, й уся місцевість була оповита туманом.

Під прикриттям дощу й туману досить легко перебравися через шосейну дорогу й підійшли до окраїни лісу. Розсосередилися для спостереження за висотою «210».

І як же ми засмутилися, коли побачили, що вся височина покрита траншеями, а на самій її вершині обладнано дозорний пункт у вигляді доту з трьома амбразурами. Залишатися тут далі було дуже небезпечно. Довелося відійти вглиб лісу.

Не встигли ми там закінчити нашу коротку нараду, як раптом поблизу почулися якісь голоси. Всі приникли до землі. Поруч зі мною опинився старший сержант Раповка, який добре знав німецьку мову. Штовхнувши його, я сказав, щоб він переклав, про що йде мова.

— Говорять про спорудження землянок для якихось офіцерів, що перебувають на спостережному пункті.

Я здогадався, що це для тих, які знаходяться на «210»-й.

Раповка продовжував перекладати.

— Один з офіцерів пропонує споруджувати бліндажі ближче до шосейної дороги.

Гітлерівці пройшли метрів за 100—150 від нас. Бойку, Гаврилову й Вікторову вдалося їх добре роздивитися. Вікторов запропонував взяти їх.

— Ні в якому разі, — застеріг я. — Ми розкриємо себе, і вся наша робота піде нанівець. Крім того, є небезпека, що ми й самі можемо стати «язиками» для німців. Нам треба негайно звідси йти.

Розставивши передовий, тиловий і боковий дозори, розвідники рушили в напрямку до передової лінії фронту. Через півтора кілометри зупинилися і в ході спостереження встановили відстань між опорними пунктами ворога, а також визначили найзручніші місця для переходу до своїх.

Дані, зібрані нами, були дуже важливими для командування. Їх необхідно було якнайшвидше доставити в штаб дивізії. Дощ не припинявся. Гітлерівці ховалися від нього в окопах, і це давало нам змогу рухатися між їхніми опорними пунктами. Коли зовсім стемніло, ми групами по 2—3 чоловіки пройшли передові позиції противника. Домовилися зібратися в заздалегідь визначеному місці біля річки. Не чекаючи, поки надійдуть усі, я наказав Пашкову й Димову оглянути річку й вибрати місце для переправи.

Незабаром вони повернулися й доповіли, що місце вибране надійне. Але все ще не було Фоменка й Зибкалова.

— Щось підозріло, — з тривогою в голосі сказав Вікторов. — Чи не схопили їх фашисти під час переходу? Ще, чого доброго, й хвоста за собою приведуть.

— І таке трапляється, — додав Гаврилов.

Я дав завдання Лозинському повернутися по нашому сліду метрів на 150, замаскуватися й чекати Зибкалова та Фоменка. Решту людей розсосередив у різних місцях. Але чекали недовго. Незабаром Фоменко, Зибкалов і Лозинський підійшли до нас. Старший сержант Фоменко доповів, що одразу ж, як усі розбилися на групи, вони наткнулися на мінометну батарею. Тому змушені були залягти й вели за гітлерівцями спостереження. Нанесли на карту місце розташування батареї, тому й затримались.

Ще не закінчив доповідати Фоменко, як метрів за 100 від нас з'явилися фашисти. Вони йшли прямо на нас, брязкаючи відрами й нічого не підозрюючи.

Всі припали до землі. Раповка, який опинився поруч зі мною, тихо сказав:

— Дивіться, чорт несе їх прямо нам до рук.

— Димов, — сказав я, — передайте всім, будемо брати без шуму.

Димов поповз до сусідів. Всі приготувалися. Гітлерівці повернули ліворуч і почали спускатися до річки. Розвідники накинулися на них, миттю накинули їм плащ-палатки на голови і потягли прямо до води, стараючись якнайшвидше переплисти на протилежний бік. Хвилин через десять були на лівому березі Морави.

Мокрі, втомлені, ми довго йшли болотами до своїх передових позицій. По прибутті в дивізію я доповів начальнику штабу по телефону про виконане завдання.

— Добирайся до штабу полку, а я туди надішлю машину, тільки не затримуйся, — наказав він.

Через годину карту з нанесеними на неї ворожими об'єктами було передано начальнику штабу дивізії. Він подякував усім розвідникам за здобуту інформацію й повідомив, що другій групі розвідників не вдалося виконати своє завдання. Гітлерівці виявили їх під час переходу через лінію фронту. Зав'язався бій. Два бійці дістали поранення, й уся група повернулася назад.

Так завершився підготовчий етап операції по визволенню Годоніна.

О. П. СОЛОДКИЙ (м. Надвірна Івано-Франківської обл.)

80-РІЧЧЯ ГАЗЕТИ «ПРОЛЕТАРИЙ»

Важливою ідеологічною зброєю партії в боротьбі за маси, могутнім засобом їх мобілізації, організації і виховання в роки

першої російської революції була більшовицька преса. Уже в перший місяць революції, характеризуючи завдання публіцистичної діяльності більшовиків, В. І. Ленін в статті «Що відбувається в Росії?» писав, що «ми повинні робити постійну справу публіцистів — писати історію сучасності і намагатися писати її так, щоб наше побутописання приносило посильну допомогу безпосереднім учасникам руху і героям-пролетарям там, на місці дій, — писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»¹.

Центральним органом партії в 1905 р. була газета «Пролетарий» заснована в травні 1905 р. за рішенням III з'їзду РСДРП. Головним редактором «Пролетария» був В. І. Ленін, членами редакційної колегії — В. В. Воронський, А. В. Луначарський, М. С. Ольмінський. Активну роботу в редакції проводили Н. К. Крупська, В. М. Величкіна, В. О. Карпінський. Збирання кореспонденцій з місць і надсилання їх до Женеви організували В. Д. Бонч-Бруєвич, С. І. Гусєв, А. І. Ульянова-Єлізарова. Листування редакції з місцевими партійними організаціями і читачами вели Н. К. Крупська і Л. О. Фотієва².

Газета «Пролетарий» стала своєрідним літописом першої народної революції в Росії. На її сторінках було опубліковано понад 400 матеріалів більш як з 100 міст і населених пунктів країни³. Серед них значне місце займають статті, замітки, редакційні примітки та інші документи В. І. Леніна, яких було опубліковано близько 90, в тому числі до 60 статей⁴.

Продовжуючи славні традиції ленінської «Искры» і зберігаючи наступність з більшовицькою газетою «Вперед», газета «Пролетарий» була тісно зв'язана з робітничими масами, зміцнювала зв'язки з передовими робітниками, з місцевими партійними організаціями майже з усіх пролетарських центрів Росії. Тематика матеріалів була найрізноманітнішою і систематизувались вони у постійних рубриках: «Из партии», «Из рабочего движения», «Из общественной жизни», «Иностранное обозрение» та оперативних відділах, які відкривались редакцією в зв'язку з потребою виділення тих чи інших подій.

Головним змістом діяльності Центрального Органу партії була пропаганда резолюцій III з'їзду РСДРП та їх практичне здійснення. Перший номер газети був майже цілком присвячений з'їздові, який щойно закінчив роботу. Номер відкривався «Повідомленням про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії», написаний В. І. Леніним. В ньому було опубліковано 16 найголовніших резолюцій партійного форуму: про збройне повстання, тимчасовий уряд, про ставлення до селянського руху, про пропаганду і агітацію, про Центральный Орган партії та ін. У ньому надрукована і стаття В. І. Леніна «Третій з'їзд». В ній розповідається про рішення з'їзду, викривається опортуністична тактика меншовиків, які намагалися внести дезорганізацію в ряди ро-

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 9, с. 198.

² Ленін В. І. Примітки. — Повне збір. творів, т. 10, с. 435.

³ Русская периодическая печать (1895 — октябрь 1917). — М., 1957, с. 81.

⁴ Ленін В. І. Примітки. — Повне збір. творів, т. 10, с. 435. Підрахунки зроблено за книгою «Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника». — М., 1971, т. 2, с. 89—198.

бітничого класу. Стаття закликала революційних соціал-демократів стати на чолі першої російської революції.

В «Пролетарии» регулярно друкувалися статті, які всебічно розкривали ідейний і політичний зміст рішень III з'їзду партії з тактичних питань. На його сторінках вміщувалися матеріали, в яких показано більшовицьку оцінку характеру і рушійних сил в буржуазно-демократичній революції, говорилося про невідкладні завдання пролетаріату як гегемона революції. Авторами більшості з них були В. І. Ленін *, В. В. Воровський, А. В. Луначарський. Володимир Ілліч в ряді статей, вміщених на сторінках більшовицького органу, теоретично обґрунтував об'єктивні можливості авангардної ролі пролетаріату в революції. Тільки пролетаріат, писав Ленін у статті «Революціонери» в білих рукавичках», «...може новим героїським зусиллям підняти маси, роз'єднати армію, що вагається, повернути на свій бік селянство і озброєною рукою взяти свободу для всього народу, роздавши без пощади ворогів свободи і відкинувши геть корисливих і хитких буржуазних дзвонарів свободи»⁵.

В боротьбі проти опортунізму меншовиків, антипролетарської політики есерів і представників ліберальної буржуазії редакція ЦО партії користувалася найрізноманітнішими засобами революційної публіцистики. Це політичні фейлетони з їх особливим стилем, використанням народної творчості, сатиричних творів прогресивних російських письменників. Так, 1 (14) вересня 1905 р. «Пролетарий» опублікував віршований фейлетон А. В. Луначарського «Два ліберали». В ньому поряд з викриттям двох фальшивих демократів автор гострим словом наголошував, що робітник піднявся вже на бій, що віє вже подих народної грози.

Газета систематично друкувала численні кореспонденції, листи, замітки про революційні події в країні — страйки і демонстрації. За неповні шість місяців на сторінках газети вміщено 33 кореспонденції з Петербургу, 31 — Москви, 26 — Одеси, 21 — Миколаєва, 16 — Риги, 15 — Катеринослава, 14 — Саратова, 12 — Мінська та ін. Широко представлені в ній матеріали про першотравневі страйки і демонстрації, в тому числі і на Україні (в № 1 з Миколаєва про демонстрацію в місті, № 2 — маївки і страйки в Одесі, Харкові, № 3 — одноденний страйк робітників з мітингами і зборами). 27 травня 1905 р. на сторінках більшовицького органу опубліковано узагальнюючу статтю постійного кореспондента газети В. І. Васильєва-Южина «Перше травня в Росії», в якій підкреслювалося, що в день міжнародної солідарності пролетаріату «в Росії відбувся дійсно огляд перед боєм грізної робітничої армії».

Велике політичне і практичне значення мали статті «Пролетария» про роль масового політичного страйку пролетаріату як нової форми класової боротьби. Пропаганді рішень партії з цього важливого питання присвячено ряд теоретичних статей В. В. Воровського, А. В. Луначарського, а також висвітлення червневих і липневих масових політичних страйків робітників в Катеринославі, Києві, Миколаєві, Одесі.

На сторінках «Пролетария» чільне місце відводилося висвітленню селянського питання. В № 10 газета опублікувала статтю В. І. Леніна «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади». В ній червоною ниткою проходила ідея про те, що, незважаючи на буржуазний характер, демократична революція найбільш вигідна і найбільш потрібна пролетаріатові і селянству. В союзі робітничого класу з селянством Володимир Ілліч вбачав найважливішу умову перемоги в цій революції. В № 6 в статті «Ставлення соціал-демократії до селянського руху» (написана у відповідь на лист з Москви з проханням роз'яснити резолюцію III з'їзду партії про ставлення соціал-демократії до селянського питання) Володимир Ілліч відзначав, що «...партія свідомого пролетаріату,

* Детальніше про аналіз ленінських матеріалів на сторінках «Пролетария» див.: Укр. істор. журн., 1975, № 5, с. 121—123.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 10, с. 286—287.

в особі III з'їзду «...підтримує селянське повстання»⁶. У статті В. В. Воровського «Сторінки з історії» також підкреслювалось, що буржуазно-демократична революція в Росії тільки тоді здобуде повну перемогу, коли її очолить пролетаріат, «піднімаючи і приєднуючи до себе селянську масу». Ряд статей з селянського питання написав В. О. Карпінський («Пробудження селянства» (№ 1), «Селянський рух» (№ 11) та ін.). У відділі «З партії» газета систематично друкувала матеріали з досвіду роботи місцевих партійних організацій, закликала їх посилювати агітаційно-пропагандистську роботу, піднімати селянство на боротьбу з самодержавством.

Уважно слідкуючи за розвитком революційної боротьби в Росії, «Пролетарий» оперативно реагував на всі найважливіші події в країні. Широкий відгук на сторінках газети знайшло повстання на броненосці «Потемкин». Цим подіям був присвячений № 7 більшовицького органу. В статтях В. І. Леніна «Революційна армія, революційний уряд», «Російський цар шукає захисту від свого народу у турецького султана» проходила головна ідея, що події на броненосці «Потемкин» «ознаменували новий і великий крок вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства», свідчили про наявність безсумнівного і дуже знаменного факту: спроби «...утворення ядра революційної армії»⁷, без якої, підкреслював він, «...справжня перемога революції неможлива...»⁸.

У цьому ж номері під рубрикою «Повстання в Одесі» надруковано 6 кореспонденцій про революційні виступи робітників міста і матросів броненосця «Потемкин», а також два листи з Одеси, у відділах «Из рабочего движения», «Из партии». У наступному номері надрукована стаття «Князь Потемкин Таврический», а у № 9 кілька листів з Одеси. Про повстання на броненосці «Потемкин» газета присвятила понад 10 матеріалів.

Газета «Пролетарий» висвітлювала революційні події в Росії, активно впливала на їх розвиток. Вона приділяла значну увагу ленінській теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, пропаганді тактики активного бойкоту булігінської думи, показу масових виступів робітничого класу Росії восени 1905 р. та ін. В дні Жовтневого політичного страйку на сторінках газети з'явився щоденник революції під заголовком «Революційні дні в Росії». В № 24 газети було опубліковано понад 30 заміток і кореспонденцій з 25 населених пунктів Росії, в тому числі 7 — з України (Катеринослав, Київ, Харків, по дві кореспонденції з Одеси і Полтави). В цьому ж номері надрукована стаття В. І. Леніна «Перша перемога революції» про перші підсумки всеросійського політичного страйку. У передовій статті наступного номера «Наближення розв'язки» В. І. Ленін дав оцінку політичному становищу в країні після маніфесту 17 жовтня. «Всеросійський політичний страйк, — писав Володимир Ілліч, — чудово виконав свою справу, посунувши вперед повстання, заподіявши страшних ран царизмові, зірвавши мерзенну комедію мерзенної Державної думи. Генеральна репетиція скінчилась. Ми стоїмо, як видно з усього, напередодні самої драми»⁹. «Пролетарий» закликав партійні організації, робітників вести практичну підготовку до повстання — озброюватись, організовувати бойові дружини, оволодівати зброєю і т. п. 2 листопада 1905 р. в № 26 було надруковано статтю В. І. Леніна «Між двома битвами», в якій він розвинув положення про негайну організацію збройного повстання. Це була остання стаття, написана ним у Женеві і опублікована 12 листопада в останньому номері газети.

⁶ Ленін В. І. — Там же, т. 11, с. 207.

⁷ Ленін В. І. — Там же, т. 10, с. 320.

⁸ Ленін В. І. Останнє слово «іскрівської» тактики або потішні вибори як нові спонукальні мотиви для повстання. — Там же, т. 11, с. 348.

⁹ Ленін В. І. Там же, т. 12, с. 73.

Ленінська газета «Пролетарий» 1905 р. блискуче виконала свою роль колективного пропагандиста, агітатора і організатора в боротьбі за зміцнення партії нового типу, за підготовку революційних мас до збройного повстання.

А. А. СОЛОВЙОВА (Київ)

**100-РІЧЧЯ
З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
Б. П. ЖАДАНІВСЬКОГО**

10 травня цього року минає 100 років з дня народження одного з героїв Першої російської революції 1905—1907 рр., керівника повстання саперів Київського гарнізону в листопаді 1905 р., активного учасника громадянської війни на Україні — Бориса Петровича Жаданівського.

Його життя цілком було віддане боротьбі за світле майбутнє народу. У 20 років він очолив збройне повстання у Києві, про яке В. І. Ленін зазначав, що це «...ще крок вперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом...»¹. Після цього революціонер був засуджений до розстрілу, який замінили довічною каторгою. Довгих 12 років — до виходу з ув'язнення в лютому 1917 р. — перебував у катівнях.

Трохи більше року Б. П. Жаданівському судилося прожити після звільнення. Проте це був час насичений великими справами. Вступивши в РСДРП, він взяв активну участь у створенні органів Радянської влади в Криму, де перебував на лікуванні. Працював заступником голови Ялтинської Ради робітничих і солдатських депутатів, редактором місцевої повітової газети «Известия Совета рабочих и солдатских депутатов», комісаром продовольства Ялтинського повіту. І нарешті, за дорученням партії більшовиків організував і очолив соціалістичний загін для боротьби проти інтервентів. У його рядах Б. П. Жаданівський і загинув у нерівному бою проти ворогів Країни Рад у квітні 1918 р.

В. І. Ленін не раз підкреслював важливість вивчення і пропаганди революційного досвіду кращих борців за пролетарську справу, виховання на цих традиціях робітничої молоді. Так, у жовтні 1922 р. старий більшовик М. Б. Ханін, який вивчав справи політкаторжан, розповів В. І. Леніну про долю Б. П. Жаданівського. Володимир Ілліч дуже зацікавився нею і порадив Ханіну написати все, що той знав про близьких йому каторжан-революціонерів. «Надішліть мені, — просив В. І. Ленін, — а я допоможу надрукувати. Нехай підростаюче покоління знає, якою ціною оплачені наші завоювання»². Тому дослідження життя та діяльності Б. П. Жаданівського, як й інших полум'яних революціонерів, відомих партійних і державних діячів, має не тільки наукове, а й велике пізнавальне і виховне значення.

В даній замітці зроблено спробу розглянути і проаналізувати публікації, присвячені життю та діяльності Б. П. Жаданівського, виявити недостатньо досліджені питання його біографії.

Перші публікації про Бориса Петровича з'явилися ще у дожовтневий період. Так, ленінська газета «Новая жизнь» у № 22 від 26 листопада 1905 р. досить повно проінформувала своїх читачів про підготовку та хід повстання саперів у Києві, яке очолював Б. П. Жаданівський. Саме в цій газеті 23 листопада того ж року вперше з'явилася відома ленінська оцінка цієї події.

¹ Ленін В. І. Умираюче самодержавство і нові органи народної влади. — Повне зібр. творів, т. 12, с. 114.

² Ханін М. Б. О статье В. И. Ленина «Начало революции в России». — В кн.: О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания. М., 1963, с. 29.

Привертає увагу також «Киевская газета» від 24 листопада 1905 р., у відділі хроніки якої було вміщено некролог про смерть Б. П. Жаданівського. До цієї незвичайної містифікації вдалися його друзі, щоб врятувати революціонера від переслідувань поліцією. І дійсно, начальник київської охоранки доносив у департамент поліції, що Жаданівський загинув³. Лише випадково 29 грудня Борис Петровича було заарештовано на дослідній фермі Політехнічного інституту, де він переховувався.

Після перемоги Великого Жовтня Б. П. Жаданівський редагував повітову більшовицьку газету в Ялті «Известия...», у якій надруковано ряд матеріалів, що належать його перу. Зокрема, інтерес становить стаття (25 грудня 1917 р.), написана ним до дванадцятиріччя повстання саперів у Києві. У ній Борис Петрович наголошував, що повстання заздалегідь готувалося, що існував детальний план його здійснення. На жаль, слід констатувати, що до цього часу публікації Б. П. Жаданівського в ялтинських «Известиях...» залишилися поза увагою дослідників його біографії, хоча, безумовно, мають велику наукову цінність.

У зв'язку з загибеллю Б. П. Жаданівського газета «Ялтинская Коммуна» опублікувала 30 квітня 1918 р. некролог, у якому було охарактеризовано основні віхи його біографії.

Перші праці, присвячені життю та діяльності незламного революціонера і борця за владу Рад, написали вже після смерті Б. П. Жаданівського його товариші по каторзі І. Вороницин та І. Генкін⁴. Особливий інтерес становить книга першого з них, що є скрупульозним монографічним дослідженням біографії Бориса Петровича й зберігає свою цінність і в наш час. У передмові автор наголосив, що Б. П. Жаданівський являє собою «ідеальний тип борця й людини»⁵. В книзі І. Вороніцина використаний значний архівний матеріал, що зберігався у сестри революціонера, зокрема його листи (близько 140) до рідних з каторги, оригінали тюремних справ тощо. Проаналізовано формування революційного світогляду Б. П. Жаданівського, діалектику його поглядів на революцію і суспільство.

І. Генкін, який близько знав Бориса Петровича по спільному перебуванню в тюрмі, характеризував його як людину «чуйну і чутливу, просту і невибагливу», яку «чуже горе і страждання глибоко вражали», готову на найвищі подвиги «аж до пожертвування своїм життям»⁶.

Короткі біографічні відомості про Б. П. Жаданівського були наведені у статті П. Федоровича, вміщеній у спеціальному збірнику, присвяченому пам'яті героїв революції⁷. В спогадах Д. Зінковського опубліковані маловідомі факти про діяльність Бориса Петровича у Криму⁸.

Після перемоги Великого Жовтня з ініціативи Комуністичної партії почалася велика цілеспрямована робота по збиранню й вивченню матеріалів, пов'язаних з історією революційного руху в нашій країні, зокрема по підготовці біографічних нарисів про героїв революції, їх самовіддану боротьбу за владу Рад у центрі та на місцях. Створення вже у перші роки Радянської влади своєрідного «банку інформації» про відомих діячів Комуністичної партії і Радянської держави мало велике наукове й виховне значення. Саме під цим кутом зору і слід розглядати

³ Высший подъем революции 1905—1907 гг.: Сб. документов и материалов. Вооруженные восстания, ноябрь—декабрь. М., 1955, ч. 3, кн. 1, с. 231.

⁴ Вороницин И. История одного каторжанина. — М.; Л., 1926. — с. 230; Генкин И. По тюрьмам и этапам. — Пг., 1922. — 486 с.; Генкин И. Революционер-подвижник Б. П. Жадановский. — М., 1925, — 47 с.; Генкин И. И. Поручик Жаданівський. — Х., 1931. — 48 с.

⁵ Вороницин И. Указ. соч., с. 3.

⁶ Див.: Генкин И. По тюрьмам и этапам, с. 226—227.

⁷ Памятники борцам пролетарской революции, погибшим в 1917—1921 гг.: Сб. ст. — М., 1925, с. 218.

⁸ Зинковский Д. Тени минувшего. — Пролет. революция, 1921, № 2, с. 9—11.

появу перших узагальнюючих біографічних книг, брошур та статей, присвячених Б. П. Жаданівському.

З іншого боку, вже на початку свого розвитку радянська історична наука започаткувала традицію вивчення збройних повстань періоду Першої російської революції. Зокрема, на Україні велику увагу дослідників привернуло повстання саперів 1905 р. у Києві, яке очолював Б. П. Жаданівський. У 20—30-х роках воно вивчалось в цілому. При цьому дослідники намагалися якомога ширше й рельєфніше показати роль Бориса Петровича у ньому⁹. Були видані також збірники документів та спогади про повстання, в яких, зокрема, детально розповідалось і про його керівника¹⁰. У цих публікаціях до наукового обігу вперше вводилась значна кількість нових документальних матеріалів, досить глибоко характеризувалися підготовка, причини й хід збройного повстання саперів, участь у ньому Бориса Петровича. Однак, на жаль, у них зустрічається ряд неточностей, навіть хибних тверджень, що зумовлені об'єктивними і суб'єктивними факторами періоду зародження та розвитку радянської історичної науки. Зокрема, повстання саперів часто трактувалося як стихійне, як лише солдатське (без участі робітників). Помилково стверджувалося, що Б. П. Жаданівський відразу після приїзду в Київ став членом місцевого комітету РСДРП¹¹.

До 50-річного ювілею Першої російської революції 1905—1907 рр. було видано збірники документів та ряд праць, присвячених збройному повстанню саперів у Києві. Певне місце у них, зрозуміло, займали матеріали про Б. П. Жаданівського¹². Документальні дані й спогади, що стосувалися періоду перебування Бориса Петровича у царській неволі, проаналізував у своїй фундаментальній праці М. Н. Гернет¹³. Пізніше з'явилося кілька ґрунтовних документальних публікацій, в основу яких були покладені нові архівні документи. Так, у газетних статтях І. Чудновської та Ф. Радомисльської¹⁴ йшлося про судову справу Б. П. Жаданівського, виявлену в Київському обласному державному архіві, та особисті листи Бориса Петровича, що потрапили на зберігання у Київський державний історичний музей. Нові документи про сміливу втечу Б. П. Жаданівського 29 листопада 1906 р. на ходу з поїзда проаналізував Д. О. Єршов¹⁵. Цінні документи про життя й діяльність революціонера, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР, опублікувала О. О. Франко¹⁶.

Особливо пошвавилось вивчення тематики, присвяченої повстанню саперів, а також Б. П. Жаданівському, в 60-х — 80-х роках. Так, вагомих

⁹ Ахун М., Петров В. Восстание инженерных войск в Киеве. Из истории революционного движения в армии в 1905 г. — Красная летопись, 1925, № 3, с. 126—149; Манилов В. М. Вооруженное восстание в частях Киевского гарнизона, ноябрь 1905 г. — Киев, 1926. — 110 с.; Іргізов А. Повстання 1905 р. в Києві. — К., 1930. — 48 с.; Лобахін В. Повстання саперів у Києві 19 листоп. 1905 р. — Х., 1930. — 40 с.; Ростов Н. Повстання саперів. — Х., 1930. — 38 с.; Півнева С. Б. П. Жаданівський — керівник збройного повстання саперів 1905 р. у Києві. — Х., 1932. — 43 с.

¹⁰ 1905 рік у Києві та на Київщині. — К., 1926. — 412 с.; Усенко В. Г. Южное военно-техническое бюро. — В зб.: Из эпохи борьбы с царизмом. Киев, 1925, № 3, с. 19; та ін.

¹¹ Див., наприклад: Ахун М., Петров В. Указ. соч., с. 132.

¹² Высший подъем революции 1905—1907 гг., ч. 3, кн. 1, с. 218—265; Революция 1905—1907 гг. на Украине: Сб. документов и материалов. В 2-х т. Киев, 1955, т. 2, ч. 1. — 938 с.; Кацнельсон В. М. Революционный дух у частинах Київського військового округу в період першої російської революції. — Наук. записки Ін-ту історії АН УРСР. К., 1955, т. 6, с. 173—198; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України, 1905—1907 рр. — К., 1958. — 158 с.; та ін.

¹³ Гернет М. Н. История царской тюрьмы. М., 1956, т. 5, с. 284 — 286.

¹⁴ Веч. Київ, 1958, 13 трав.; 1967, 2 груд.

¹⁵ Єршов Д. О. Нові документи про Б. П. Жаданівського. — Укр. іст. журн., 1965, № 2, с. 103—104.

¹⁶ Франко О. О. Життя в бою. — Архіви України, 1975, № 5, с. 33—39.

вклад у комплексне дослідження біографії Бориса Петровича вніс Ю. С. Литвак¹⁷. Написаний ним історико-біографічний нарис, побудований на широкому колі опублікованих та нових джерел, фактично узагальнив і підсумував досягнення радянської історіографії в дослідженні життя та революційної діяльності Б. П. Жаданівського. Щоправда, це видання зовсім не має бібліографічних посилань. До 90-річчя Жаданівського на сторінках «Українського історичного журналу» Т. Б. Слюдікова опублікувала змістовну статтю, багато в чому побудовану на новому архівному матеріалі¹⁸.

У зазначений період продовжувалося поглиблене вивчення питань, пов'язаних з повстанням саперів 1905 р. у Києві¹⁹. Поряд з висвітленням підготовки і ходу цього виступу проти царизму дослідники поставили й важливу проблему про визначення його як робітничо-солдатського (праці С. П. Кириленка і брошура В. Г. Сарбея та О. Й. Щусь). Автори аргументовано доводять, що повстання спалахнуло не стихійно, а готувалося місцевою військово-революційною організацією відповідно до рішень III з'їзду партії. Воно було органічно пов'язане з розвитком робітничого руху в Києві, насамперед із страйковою боротьбою пролетарів міста. Як свідчили його організатори, повстання планувалося як робітничо-солдатське, й закономірно, що у вирішальний бій проти царських військ сапери вступили разом з робітниками.

Нині перед науковцями стоять завдання по дальшому глибокому вивченню документальних і мемуарних джерел, що висвітлюють хід повстання саперів, роль у ньому Б. П. Жаданівського. Це особливо важливо тому, що література, присвячена цим проблемам, містить певні суперечності в інтерпретації окремих фактів.

Героїчний образ Бориса Петровича привернув увагу й літераторів, надихнув їх на створення високохудожніх творів, які адресовані насамперед радянській молоді²⁰.

Таким чином, можна констатувати, що радянська історіографія вже має у своєму здобутку значну кількість наукових праць, документальних публікацій і художніх творів, які в цілому досить широко висвітлюють життя й революційну діяльність Б. П. Жаданівського. Проте перед істориками і публіцистами стоїть завдання дальшого дослідження життєвого подвигу революціонера. Зокрема, назріла потреба видати окремий збірник документів, пов'язаний з ім'ям Б. П. Жаданівського, збройним повстанням саперів 1905 р. у Києві.

Досі немає фундаментального монографічного дослідження, в якому б висвітлювалася вся його багатогранна революційна діяльність з урахуванням наявного широкого кола документальних джерел.

Нині, коли радянський народ відзначає 80-річчя Першої російської революції 1905—1907 рр., ми з глибокою вдячністю згадуємо її героїв та учасників, які пізніше стали самовідданими борцями за перемогу Великого Жовтня. Одним з таких героїв і був Борис Петрович Жаданівський.

О. Ф. ОВСІЄНКО (Київ)

¹⁷ Литвак Ю. С. Борис Петрович Жаданівський. — К., 1962. — 64 с.

¹⁸ Слюдікова Т. Б. 90-річчя з дня народження Б. П. Жаданівського. — Укр. іст. журн., 1975, № 5, с. 126—129.

¹⁹ Бондаренко И. И. Большевики Киева в первой русской революции 1905—1907 гг. — Киев, 1960. — 282 с.; Шморгул П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. — К., 1963. — 208 с.; Кириленко С. П. Київ у роки першої російської революції 1905—1907. — К., 1975. — 25 с.; Кириленко С. П. Пролетаріат Києва в революції 1905—1907 рр. — Укр. іст. журн., 1975, № 12, с. 69—76; Сарбей В. Г., Щусь О. Й. Київ у трьох революціях. — К., 1981. — 64 с.; Історія Києва. В 3-х т., 4-х кн. Київ, 1984, т. 2, с. 350—353; та ін.

²⁰ Кравцов Л. Борис Жаданівський. — К., 1973. — 223 с.; Могилевский Б. Л., Прокофьев В. А. Узник «Косого капонира». — М., 1974. — 222 с.

ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА ПРЕСА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ЛЮДЕЙ У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Радянський патріотизм, відданість радянських людей своїй соціалістичній Батьківщині — велика сила, яка була одним із джерел перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні. В постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років» відзначається, що беззавітна відданість партії, любов до Батьківщини, масовий героїзм були виявлені у запеклій битві з фашизмом воїнами армії і флоту, бійцями народного ополчення, партизанами і підпільниками, а також трудівниками тилу — робітниками, колгоспниками, вченими, інженерами, конструкторами¹. Досвід діяльності Комуністичної партії по патріотичному вихованню радянських людей — актуальна тема історичних досліджень, які мають важливе наукове і політичне значення.

Створення праць, які відповідають сучасним вимогам науки, передбачає аналіз широкого кола історичних джерел і поряд із цим удосконалення методів і засобів їх наукового використання. Важливе місце серед джерел, що відображають діяльність Комуністичної партії по патріотичному вихованню радянських людей, належить партійно-радянській пресі. Партія, керуючись ленінськими настановами, розглядала пресу як могутній засіб ідейного впливу на маси, а партійна публіцистика достовірно відбивала і відбиває основні напрями діяльності партії.

У даній статті зроблено спробу проаналізувати, який інформативний матеріал містять газети «Правда» (орган ЦК КПРС) і «Красная звезда» (орган Міністерства оборони СРСР), використання його при застосуванні деяких сучасних методів вивчення джерел.

Як історичне джерело преса застосовується широко, але й досі переважає фрагментарне її вивчення, окремі факти вживаються для ілюстрації тих чи інших положень. Інформаційна ж віддача газетної публіцистики значно зростає при її системному вивченні, що потребує використання як загальних принципів і методів марксистсько-ленінського джерелознавства, так і розробки конкретних засобів, зумовлених специфікою даного джерела.

В літературі останніх років публіцистичний матеріал відносять до масових джерел, оскільки в них відображається властива історії повторюваність суспільних явищ в їх найістотніших рисах². Така повторюваність, згідно К. Марксу, як зазначав В. І. Ленін, є критерієм закономірності певних явищ і процесів³. Тому вивчення публіцистики за допомогою сучасних методів, включаючи кількісні, дозволяє використовувати газетний матеріал не для ілюстрацій, а для пізнання закономірностей і тенденцій суспільного розвитку. Одним з кількісних методів, що їх використовують при дослідженні газетних текстів, є метод контент-

¹ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

² Варшавчик М. А. Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. — Киев, 1984, с. 245.

³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве. — Повне збір. творів, т. 1, с. 399.

ного аналізу *. У нашому випадку він дає змогу встановити кількісне співвідношення між різними аспектами патріотичного виховання в залежності від конкретних історичних умов. Застосування контент-аналізу припускає також врахування жанрів і авторів матеріалів, що відіграє важливу роль у визначенні цінності газетної публіцистики як джерела.

На сторінках газет чільне місце у вихованні трудящих, насамперед воїнів, у дусі патріотизму займала пропаганда масового героїзму радянських людей на фронті й у тилу ворога. Партія, враховуючи величезну мобілізуючу силу яскравого прикладу, постійно орієнтувала пресу на широке висвітлення ратних подвигів радянських людей. На це вказувалось, зокрема, в положенні «Про роботу військових кореспондентів на фронті», затвердженому в 1942 р. Управлінням пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) і Головним політичним управлінням Червоної Армії⁴.

За даними кількісного аналізу, проведеного автором, матеріали, що пропагували героїзм воїнів на фронті та партизанів в тилу ворога, займають в досліджуваних газетах значну частину площі, що відводилась патріотично-виховній публіцистиці. В «Правде» ця інформація становила в середньому за один період війни 43,5%, а в «Красной звезде» — 63,4% (в першу чергу висвітлювала хід фронтових подій, зокрема героїчні подвиги радянських солдатів і офіцерів). В «Правде» велика увага приділялась також висвітленню трудового героїзму робітників тилу. Матеріал про бойові подвиги на фронті був зосереджений в основному у спеціальних рубриках, введених з початком війни в «Правде» — «Боевые эпизоды», яка згодом дістала назву «На фронтах Отечественной войны», в «Красной звезде» — «Герои Отечественной войны», «Письма с фронта» та ін.

При залученні газетних джерел про пропаганду героїзму радянських воїнів важливо звернути увагу на те, що зміст її змінювався в залежності від конкретних умов війни. З початком війни в період оборонних боїв лейтмотивом патріотичної публіцистики була пропаганда стійкості, проявленої при захисті радянської землі, зокрема при обороні Ленінграда, Києва, Одеси, Севастополя, особливо Москви і Сталінграда. Серед усіх матеріалів про ратні подвиги радянських людей інформація про стійкість бійців Червоної Армії займає, наприклад, в «Правде» в перший період війни (червень 1941 р. — листопад 1942 р.) 26,28%, в другий (листопад 1942 р. — кінець 1943 р.) — 12,48%, в третій (січень 1944 р. — травень 1945 р.) — 4,18%.

У період оборони Москви, наприклад, в «Красной звезде» з'явилась рубрика «Герои обороны Москвы», що вмістила ряд нарисів, які розповідали про захисників столиці. Одним з численних прикладів стійкості, що пропагувалися на сторінках преси, був подвиг 28 героїв-панфіловців, які ціною свого життя перекрили шлях фашистським танкам до Москви. Після появи в «Красной звезде» передової статті «Завещание 28 павших героев» (1941, 28 лист.) у центральних газетах був опублікований ряд нарисів і статей про подвиг панфіловців.

Широко висвітлювала центральна преса стійкість радянських воїнів в період боїв на підступах до Сталінграду. Ці матеріали є цінним документальним джерелом, які ввійшли в літопис героїчних подвигів радянського народу. Яскраві публіцистичні кореспонденції, які відбили

* Контент-аналіз виник в галузі соціологічних досліджень, але вже існує досвід його використання в історіографічній практиці. Процедура цього методу полягає в розбивці тексту на смислові одиниці ліку і в подальшому знаходженні займаної ними площі чи частоти повторювань. Попередній етап процедури передбачає розробку і складання категоріальної схеми, яка відображає основні питання проблеми, що вивчається, визначення репрезентативності вибірки при несущільнім вивченні джерел; встановлення одиниці ліку. Заключною стадією контент-аналізу є наукова інтерпретація одержаних результатів.

⁴ Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення: 36. документів і матеріалів. — К., 1974, с. 228—229.

найважливіші події на берегах Волги написали в газеті «Правда» 1942 р. О. Толстой «Ни шагу назад» (3 серп.), Л. Соболев «Стойкость — это победа» (7 вер.), Б. Горбатов «Пядь родной земли» (1 серп.), Б. Полевой «Небо Сталинграда», «За Волгу-матушку», «Бойцы цехов» (8, 12, 13 жовт.) та ін. В «Красной звезде» героїзм захисників Сталинграда відтворився в 1942 р. у публікаціях І. Еренбурга «Сталинград» (6 вер.), К. Симонова «Бой на окраине», «Дни и ночи» (18 вер., 27 жовт.), В. Гроссмана «Сталинградская переправа», «Направление главного удара» (4, 25 лист.) та ін.

З початком широкого наступу Червоної Армії матеріал про стійкість в боях не зникає з поля зору газет. Але на перший план в газетній публіцистиці висувається пропаганда наступального пориву, що свідчило про появу нового акценту в ідеологічній роботі партії. Це виявилось у збільшенні площі на сторінках центральної преси, яка відводилась для висвітлення цього питання. Так, в «Красной звезде» така інформація займала серед матеріалів, в першому періоді площу 13,72%, а в другому і в третьому — відповідно 52,37% і 67,19%.

Пропаганда наступального пориву будувалась на конкретному матеріалі. Так, під час великої битви за Дніпро в центральній пресі однією з провідних тем був героїзм радянських солдатів і офіцерів, що визволяли українську землю, столицю Радянської України від фашистських загарбників. Значний вклад у висвітлення тих незабутніх подій внесли матеріали, опубліковані в 1943 р. в «Правде» Л. Огнева і Я. Макаренка «Через Днепр», «Битва за Киев» (8 жовт., 8 лист.), Б. Полевого «Прорыв за Днепром», «День за Днепром» (18, 21 жовт.). В «Красной звезде» — К. Буковського «Дорога за Днепр» (8 жовт.), І. Хітрова «Борьба за Днепр» (9 жовт.), В. Гроссмана «В наступлении» (15 жовт.), П. Донського «Подробности боев за Киев» (11 лист.) та ін.

В передових статтях, які також є важливим історичним джерелом дана характеристика героїзму радянських воїнів. Так, 19 жовтня 1943 р. «Красная звезда» в передовій статті «Бой на заднепровских плацдармах», писала: «507 новых Героев Радянського Союзу... — такой красномовный підсумок перших днів боїв тільки на одній ділянці правого берега Дніпра, на північ від Києва... Цей підсумок свідчить, що наступальний порив наших воїнів, який підвищується щодня, досягнув небаченого ще зльоту, що воля до визволення Радянської України, до визволення всіх радянських земель тепер тверда у нас, як ніколи». Матеріали преси про героїзм воїнів усіх націй і національностей, виявлений у боях за Київ, служив запалюючим прикладом для радянських людей викликав серед них велике патріотичне піднесення.

Пропаганда центральною пресою масового героїзму радянських людей під час війни включала і висвітлення бойових подвигів партизанів, що діяли на тимчасово окупованій ворогом території. Цей матеріал представлений в газетній публіцистиці передовими та загальними статтями, кореспонденціями і замітками спецкорів. Серед них привертають увагу статті в «Правде» Є. М. Ярославського, секретарів Центральних Комітетів партії Білорусії П. К. Пономаренка і України М. О. Бурмистенка (1941, 15, 22, 25 лип.), публікації постійних кореспондентів в партизанських загонах А. Коробова і М. Сиволобова, в «Красной звезде» — стаття М. І. Калініна (1942, 16 трав.). Окремі епізоди про успішні дії партизанських загонів на тимчасово окупованій ворогом радянській території містились головним чином в повідомленнях Радінформбюро. За роки війни у зведеннях Радінформбюро було вміщено 1800 повідомлень про героїчні подвиги партизанів⁵. При висвітленні

⁵ Пономаренко П. К. Коммунистическая партия Советского Союза — организатор и руководитель всенародной борьбы в тылу врага. — В кн.: Освободительная борьба против фашизма 1939—1945 гг. — М., 1983, с. 85.

цього матеріалу дуже гостро стояло завдання збереження військової таємниці, але в цілому відбиття героїзму радянських людей в тилу ворога було важливою складовою частиною пропаганди ратного подвигу нашого народу під час війни.

З джерелознавчої точки зору значний інтерес становить визначення зв'язку між змістом і формою джерела, в даному випадку — між змістом і жанром публіцистики. Ступінь залежності цього зв'язку виражає метод кореляції. Він показує, чим тісніший зв'язок між змістом і жанром, що аналізуються, тим більшим стає коефіцієнт кореляції, наближаючись до одиниці. Якщо проаналізувати ступінь залежності між повідомленнями про бойові подвиги на фронті і в тилу ворога і такими жанрами публіцистики як замітки і кореспонденції про ці ж подвиги, то матимемо такі коефіцієнти кореляції: «Правда» — 0,68 і 0,73; «Красная звезда» — 0,86 і 0,68. Ця характеристика є важливою при використанні публіцистики як історичного джерела, бо замітки і кореспонденції створювались, як правило, по гарячих слідах подій і мали в силу своєї «документальності» значний емоційний вплив.

Для вивчення патріотично-виховної діяльності Комуністичної партії в роки війни показовим є те, що до цієї роботи в пресі залучались найавторитетніші автори. Крім публікацій постійних кореспондентів друкувались матеріали відомих полководців: О. М. Василевського, М. Ф. Ватутіна, М. М. Воронова, І. С. Конєва, К. К. Рокоссовського, а також письменників і поетів радянських республік — П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, О. Корнійчука, Самеда Вургуна, Соломії Неріс, Джамбула, Якуба Колоса та ін.

Щодо кількісної характеристики авторів, то найчастіше відомості про героїчні подвиги на фронті і в тилу ворога зустрічаються в публікаціях військових кореспондентів й письменників. На це вказують коефіцієнти кореляції: «Правда» — 0,70, «Красная звезда» — 0,76.

Воєнна публіцистика виступає достовірним джерелом, що відображає такий напрям діяльності партії по патріотичному вихованню радянських людей, як пропаганда трудового подвигу народу в роки Великої Вітчизняної війни. Про наявність джерельної інформації з цих питань свідчать дані про місце, що відводилось висвітленню роботи тилу: «Правда» — I період війни — 30,8%, II період — 34,6%, III період — 36,8%; «Красная звезда» відповідно — 6,7%, 13,9%, 15,3% (відносно площі, що займає патріотична публіцистика за відповідний період).

Значний джерельний інтерес являє собою інформація в постійній рубриці «Правды» «Трибуна участников социалистического соревнования», яка велась в газеті з травня 1942 р. Там публікувались матеріали, які відображали розвиток соціалістичного змагання на різних підприємствах країни. Проте в «Красной звезде» ця площа менша, ніж в інших газетах. Але в період Сталінградської битви редакція почала широко висвітлювати роботу трудівників радянського тилу. До цієї роботи було залучено найкращі сили журналістів і письменників, які виїжджали за дорученням редакції: Л. Нікулін — в Оренбург, А. Первенцев — у Горький, М. Шагінян — на Урал, Б. Лавренєв — в Узбекистан⁶. В «Красной звезде» з'явилася серія нарисів «Письма о советском тыле», надіслана спецкорами. У 1942 р. були надруковані нариси В. Ільєнкова «Бойцу с Урала» (19 вер.), Б. Лавренєва «Узбекистан в дни войны» (21 лист.), Л. Нікуліна «Урал Южный» (3 груд.), М. Шагінян «Свердловск» (16 груд.). І надалі ця рубрика залишається в «Красной звезде». Привертають увагу нариси Н. Рибакі «Солнце Башкирии» (1943, 6 бер.), серія нарисів О. Суркова «Огни Большого Урала» (1944, 19, 27 трав., 1, 13 чер.) та ін. Джерельна цінність інформації, що міститься в цих матеріалах, полягає в тому, що в них відображено особ-

⁶ Годы, отлитые в строки. — М., 1973, с. 78.

ливості пропаганди трудових досягнень радянського тилу в газеті, призначеній для бійців Червоної Армії.

В центральній пресі широко висвітлено трудовий героїзм радянських жінок під час війни, оволодіння ними чоловічими спеціальностями, допомога трудівників тилу Червоної Армії.

Невід'ємною частиною пропаганди трудового героїзму було висвітлення великого внеску науки та мистецтва в справу перемоги над фашистською Німеччиною. Ця інформація знайшла вияв як в матеріалах, присвячених окремим вченим, так і в публікаціях самих вчених. Серед узагальнюючих матеріалів в цьому плані важливе значення мають передові статті в «Правде» «Работники науки и культуры против гитлеровского варварства» (1941, 27 лип.), «Бессмертное советское искусство» (1942, 12 жовт.), «Советская наука в борьбе с фашизмом» (1943, 25 бер.) та інші, в яких знайшла відображення лінія партії, спрямована на мобілізацію наукових досягнень та мистецтва для перемоги над фашизмом.

Пропаганда самовідданої праці трудівників радянського тилу за роки війни відбилась у їх особистих публікаціях на сторінках центральної преси. Коефіцієнти кореляції вказують на високий ступінь залежності між інформацією про досягнення радянського тилу і авторами — працівниками тилу: «Правда» — 0.57, «Красная звезда» — 0.86. До таких матеріалів належать статті партійних працівників, в «Правде», наприклад, секретарів обкомів ВКП(б): Свердловського — А. Андріанова «Священная клятва уральцев» (1942, 20 лип.), Горьковского — М. Радіонова «Горьковцы — фронту» (1943, 18 жовт.), секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка «Возрождается социалистическое сельское хозяйство» (1944, 1 лип.) та ін. Чільне місце в центральній пресі серед пропаганди трудових досягнень займає інформація, що міститься в публікаціях директорів заводів та передовиків виробництва.

В матеріалах, які пропагували бойові подвиги воїнів на фронті, партизанів в тилу ворога, трудовий героїзм робітників та колгоспників, широко висвітлено авангардну роль комуністів та комсомольців в бою і на виробництві, показано зростання рядів Комуністичної партії. Безумовний інтерес у цьому плані становить інформація в постійній рубриці «Правды» «Партийная жизнь». В публікаціях партійних діячів, політпрацівників та кореспондентів газет, які виступали в цій рубриці, різнобічно відбилась пропаганда авангардної ролі комуністів на фронті і на підприємствах тилу. У 1942 р. в ній були опубліковані, наприклад, кореспонденції партторгів ЦК ВКП(б) Ф. Дорохова на Н-ському заводі «Стойкость в труде» (14 груд.), М. Козіна на Кіровському заводі «Кировцы — фронту» (19 лип.), замітка батальйонного комісара І. Дерев'якіна «Гвардейцы-танкисты вступают в ряды ВКП(б)» (12 січ.) та ін. Ці матеріали допомагають вивченню пропаганди керівної ролі партії у Великій Вітчизняній війні, її організаторської і ідейно-виховної роботи, розкриттю її основних форм, методів та змісту.

В центральній партійно-радянській пресі знайшов відбиття такий напрям патріотично-виховної діяльності партії, як пропаганда історичних традицій радянського народу. В обстановці жорстокої боротьби з фашистськими загарбниками радянські люди знаходили моральну підтримку не тільки в подвигах воїнів на фронтах Великої Вітчизняної війни, але й в минулому Батьківщини. Ця тема висвітлена як у спеціальних статтях в газеті «Правда» — М. Брагіна «Бородино 1941 года» (1942, 7 вер.), «Великий полководец Кутузов» (1943, 28 квіт.), «Генерал Багратион» (1943, 14 чер.), в «Красной звезде» — С. Сергеева-Ценського «Мужественные образы наших великих предков» (1941, 29 лист.), П. Павленко «Гвардия», «Александр Невский» (1941, 19 лист., 1942, 30 чер.) та в інших, так і в окремих висловлюваннях в публікаціях не присвячених цій темі. Так, в нарисі К. Симонова «В башкирской дивизии» про героїчну боротьбу захисників Сталінграда відмічалось:

«Правнуки Салавата Юлаєва, який бився разом з Пугачовим за свободу російської землі, з правнуками Пугачова воюють за свободу і честь своєї Батьківщини»⁷.

Кількісна характеристика матеріалів про бойові і революційні традиції радянських народів, показує, що площа цієї інформації збільшується в другому періоді війни. Так, в «Красной звезде» вона займала відносно всієї площі патріотично-виховної публіцистики в першій період — 4,5%, в другий — 10,9%, в третій — 6,4%. Це збільшення газетної площі в другому періоді війни було зв'язане з конкретними історичними умовами — присвоєння найменувань (по давній традиції) з'єднанням, що відзначились в боях, утвердження нової серії орденів, що носили імена прославлених полководців. У 1943 р. в «Красной звезде» з'явилися статті О. Кривицького «О наименовании воинских частей», «Традиции русского офицерства» (7 лют., 21, 24, 27 жовт., 3 лист.), М. Тихонова «Сержанты Красной Армии» (18 серп.), генерал-лейтенанта Є. Шиловського «В кадетском корпусе» (28 серп.).

В період визволення України в центральній пресі відбилась пропаганда героїчного минулого українського народу. Ця тема знайшла висвітлення на сторінках «Красной звезды» в 1943 р. в статтях І. Мінца «Слава Дняпра», «Освобождение Украины в 1918 году» (3, 25 лип.), Є. Тарле «Полтава» (24 вер.) та в інших публіцистичних матеріалах.

Висвітлення героїчного минулого російського народу, його бойових і революційних традицій передбачало глибоке роз'яснення уроків визвольних війн минулого проти численних іноземних загарбників. Тому ці сюжети відбиті в основному в жанрі статті (передової чи авторської). Коефіцієнти кореляції вказують на тісний зв'язок між пропагандою історичних традицій і цим жанром — «Правда» — 0.69, «Красная звезда» — 0.72.

Патріотичне виховання радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни було нерозривно зв'язане з вихованням священної ненависті до ворогів Радянської держави. Проводячи цю лінію в життя, партія керувалась вказівками В. І. Леніна, що в час війни в основу всієї агітації і пропаганди треба покласти з'ясування народіві злочинів, що їх чинять вороги⁸. Газетна публіцистика поряд з пропагандою визвольної місії радянського народу у війні відображала лінію партії, спрямовану на викриття грабіжницьких, загарбницьких планів гітлерівської армії, людиноненавистницької політики фашизму, що виражала інтереси найреакційнішої імперіалістичної буржуазії. Ці матеріали, знайшли найбільш повне висвітлення у статтях. Наприклад, в «Правде» коефіцієнт кореляції між цими категоріями дорівнює 0,75.

Велику джерельну цінність також становлять численні публіцистичні матеріали, які розкривають злочини гітлерівців на окупованій території. В період великого наступу Червоної Армії, коли радянські люди мали можливість на власні очі переконатися у звірствах окупантів, серед цієї інформації в газетах збільшується питома вага жанрів — репортажів, нарисів, художніх творів. В період визволення України в 1943 р. в «Правде» з цієї тематики з'явилися репортажі Б. Полевого «Окровавленная Полтава» (27 вер.), Л. Первомайського «День торжества — день гнева» (28 серп.); в «Красной звезде» — І. Еренбурга «Перед Киевом» (14 жовт.), Б. Гехмана «На родине Гоголя» (16 жовт.), К. Буковського «На Трухановом острове» і «Пепел Дарницы» (17, 23 жовт.), А. Авдеєнко і П. Олендера «Бабий яр» (20 лист.).

Газетна публіцистика як історичне джерело, що дозволяє вивчати роботу партії по викриттю ідеології і політики фашизму, свідчить про те, що на завершальному етапі війни, в період визволення Червоною Ар-

⁷ Крас. звезда, 1942, 31 июля.

⁸ Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! — Повне збр. творів, т. 39, с. 44.

мією країн Європи, партія особливо гостро ставила завдання виховання класового ставлення радянських воїнів до місцевого населення, роз'яснювала велике значення визвольної місії Червоної Армії. Все це зумовило зменшення в третьому періоді війни інформації, спрямованої на виховання ненависті до окупантів, але викриття політики фашизму продовжувалось.

Газетна публіцистика періоду Великої Вітчизняної війни виступає історичним джерелом, яке дозволяє прослідкувати, що пропаганда радянського патріотизму в роки війни була нерозривна з пропагандою ідей пролетарського інтернаціоналізму. Результати кількісного аналізу показують, що питома вага матеріалів, які пропагують ідеї інтернаціоналізму, підвищується в міру того, як Червона Армія безпосередньо підходила до практичного здійснення своєї визвольної місії в Європі. Якщо в першому періоді війни площа цієї інформації становила, наприклад, в «Правде» 28%, в «Красной звезде» — 40%, то в третьому періоді — відповідно 67% і 60% відносно площі публіцистики, яку займала пропаганда ідей радянського патріотизму. Це знайшло вираз, зокрема, у таких передових статтях, як в «Красной звезде» — «Началось освобождение Польши» (1944, 26 лип.), в «Правде» — «Великая освободительная миссия Красной Армии» (1944, 20 лист.), «Советский человек за рубежом родной страны» (1945, 26 бер.), а також в статтях І. Еренбурга, в нарисах К. Симонова, М. Тихонова та в ін.

В період визволення країн Західної Європи радянським воїнам довелося безпосередньо зустрінутись з буржуазним укладом, з мораллю буржуазного суспільства. В цих умовах особливо актуальним було розширення матеріалу, який пропагував переваги соціалістичного ладу. Серед них важливе джерельне значення мають публікації діячів нашої партії і держави—М. І. Калініна, Є. М. Ярославського, Д. З. Мануїльського та ін. Широко також ця тематика відбилась в опублікованих листах, які відображали настрої людей, їх упевненість в справедливості боротьби проти фашизму, в повній перевазі соціалістичного ладу.

Таким чином, публіцистика «Правды» і «Красной звезды» виступає цінним історичним джерелом вивчення патріотичного виховання радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Вона дозволяє простежити основні напрями і тенденції діяльності партії в цій галузі, зміни в них в залежності від конкретних історичних обставин. Кількісні методи вивчення газетної публіцистики разом з іншими методами розширюють можливості використання партійно-радянської преси того періоду як історичного джерела і тому сприяють написанню повноцінних історичних досліджень.

Л. І. БУРЯК (Київ)

ДРУЖБА, ЗАГАРТОВАНА В БОЯХ

Король В. Е.

*Сила великої дружби
КПСС — організатор творчого
сотрудництва народів ССРСР
в годы Великої Отчественной войны*

Київ: Изд-во при Київ. гос. ун-те
издатель. объединения «Вища школа»,
1985.— 120 с.

Історія Великої Вітчизняної війни постійно привертає увагу вчених. Рецензована монографія В. Ю. Короля, в якій розглянуто різні аспекти партійного керівництва діяльністю радянської багатонаціональної інтелігенції в роки війни, поповнила праці з цієї тематики.

Автор висвітлив роботу первинних парт-організацій по зміцненню дружби й співробітництва між різними загонами творчої інтелігенції братніх республік, в основному РРФСР, УРСР, БРСР, МРСР та Середньої Азії. Вони робили все можливе для мобілізації сил народу, в тому числі й митців, для досягнення перемоги.

Як відомо, через обставини воєнного часу мільйони людей були евакуйовані у східні райони РРФСР, Середньої Азії та Казахстан. Серед них були й представники науки та культури. Залучити їхні знання та досвід для боротьби з фашизмом було одним з найважливіших завдань Комуністичної партії. Тому цілком справедливо, що дослідник основну увагу приділив аналізу діяльності партійних і державних органів, парторганізацій тих республік, куди приїхали ці діячі.

В. Ю. Король залучив широке коло джерел: монографічні праці та документальну літературу, періодичну пресу воєнних років, матеріали партійних і держархівів РРФСР, УРСР, БРСР, МРСР тощо. Значну кількість з них уперше введено до наукового обігу.

В монографії показано ту величезну допомогу, яку радянська інтелігенція в роки війни подала фронту й тилу. Автор висвітлив різні аспекти досліджуваного питання, розповів про напрями, форми й методи діяльності парторганізацій в цьому напрямі.

Важливе значення в той час мала підготовка кадрів спеціалістів для народного господарства країни. На жаль, в нашій історіографії це бракує праць, в яких було б показано роль партійних організацій у вирішенні цієї важливої проблеми. Слід підкреслити, що факти, наведені в книзі В. Ю. Короля, в цьому плані є досить переконливими.

Автор ґрунтовно проаналізував різні аспекти творчого співробітництва діячів науки та культури. В книзі йдеться й про те, як завдяки їх зусиллям результати

творчої діяльності вчених оперативно запроваджувалися у виробництво, використовувалися на практиці. В. Ю. Король особливо виділяє спільні наукові дослідження, що координувалися партійними і державними органами, розповідає про залучення представників науки братніх республік до вивчення запасів корисних копалин, військово-шефську роботу, патріотичне та інтернаціональне виховання інтелігенції, активізацію її участі в духовному житті країни тощо. При цьому він виділяє провідну роль партійних органів, які виступили ініціаторами практичного запровадження багатьох нових форм і методів творчого співробітництва науковців, дбали про ідейно-політичне виховання інтелігенції, поповнення її рядів кращими представниками науки, вищої школи, літератури й мистецтва.

Автор також висвітлив діяльність Комуністичної партії по залученню їх до участі у відбудові народного господарства, яка почалась задовго до закінчення Великої Вітчизняної війни. Він навіть ряд прикладів того, як братня допомога діячів науки та культури — представників братніх народів СРСР — не тільки певною мірою прискорила цей процес, а й ще раз свідчила про ефективність принципів партійного керівництва зміцненням морально-політичної єдності радянського народу.

Дослідник аргументує свою позицію, розкриваючи ту чи іншу тезу. В цьому можна переконатися, ознайомившись з розділами, в яких розглянуто основні етапи діяльності інтелігенції в роки війни, авангардну роль Комуністичної партії в битві проти фашизму тощо. Проте варто було ґрунтовніше й конкретніше показати, що вдосконалення методів партійного керівництва сприяло підвищенню ролі та значення радянських вчених, діячів літератури та мистецтва. Слід було б підкреслити, що інтенсифікація досліджень, які мали значення для оборонної промисловості, поглиблення зв'язків наукових установ та вузів з виробництвом в інтересах фронту, поліпшення культурного обслуговування бійців та працівників тилу — ось що свідчило про ефективність цих методів.

Автор міг би глибше висвітлити діяльність ряду відомих представників науки та культури, посиливши теоретичні висновки (особливо в першому розділі).

На наш погляд, слід було б приділити більшу увагу питанням боротьби з буржуазними фальсифікаторами історії Великої Вітчизняної війни. Як відомо, вони вже протягом 40 років намагаються принизити безсмертний подвиг радянського народу.

В цілому ж ці зауваження не применшують позитивну оцінку книги, яку з інтересом зустріли спеціалісти, що досліджують історію Великої Вітчизняної війни.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

ДОВІДНИК ПРО ПАРТИЗАНСЬКІ ФОРМУВАННЯ БІЛОРУСІЇ

*Партизанские формирования Белоруссии
в годы Великой Отечественной войны
(июнь 1941 — июль 1944):*

*Краткие сведения об орг. структуре
партиз. соединений, бригад (полков),
отрядов (батальонов) и их личном составе.*

Минск: Беларусь, 1983. — 765 с.

У постанові ЦК КППС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»¹ вказується, що одним з важливих завдань ідеологічної, масово-політичної роботи партійних, радянських, профспілкових організацій, політорганів армії і флоту є, зокрема, глибоке розкриття масового героїзму партизанів і учасників підпілля.

Велику роль у реалізації цих вимог відіграють дослідження радянських істориків, у яких розкриваються різні аспекти всенародної боротьби в тилу фашистських військ. Наприкінці 1983 р. література з даної проблематики поповнилася новою оригінальною книгою «Партизанські формування Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни (червень 1941 — липень 1944)». Її підготував колектив співробітників Інституту історії партії при ЦК КП Білорусії — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КППС у складі О. Л. Манаскова (керівник), К. П. Горелік, А. Ф. Маркової, П. С. Павловця та Р. Ф. Пепеляєвої. Це — видання довідкового характеру, що містить стислі відомості про організаційну структуру партизанських з'єднань, бригад (полків), загонів (батальйонів) та їх особовий склад. Особливо цінним є те, що ці дані стосуються всіх простежуваних за документальними джерелами (по кожній з десяти довоєнних областей БРСР) 1255 партизанських загонів, з яких 997 входили до складу бригад або полків, а 258 діяли самостійно.

Ця оригінальна за своїм задумом, архітектонікою, методикою розкриття проблеми книга є першою в історіографії партизанського руху періоду Великої Вітчизняної війни. Відомості про партизанські формування вдало поєднуються в ній з характеристикою і оцінками найскладніших подій історії боротьби народних месників Білорусії. Велике значення для розкриття основних етапів розвитку партизанського руху в БРСР має змістовний вступ до рецензованого видання та зведена таблиця про партизанські формування на всій території республіки.

В процесі роботи над цим виданням автори вперше застосували критерії, що допомагають відрізнити партизанський загін від партизанської групи і навпаки. Загін, як правило, мав не тільки командира, а й комісара та начальника штабу, до нього входили ще підрозділи (взводи, відділення, групи). В книзі подаються стислі відомості про час, місце і обставини створення кожного із загонів, що входив до

складу тієї чи іншої бригади. Майже завжди зазначається, яка кількість партизанів була в загоні на день, коли він з'єднався з частинами Червоної Армії. Називаються прізвища, імена та по батькові всіх командирів, комісарів, начальників штабів, які очолювали загін, у хронологічному порядку вказуються дати (місяць, рік), коли вони займали ці посади. Відомості про окремі загони (ті, що не входили до складу бригад) та про бригади, в тому числі й про історію їх створення, — більш детальні. Зокрема, обов'язково перелічуються райони бойових дій таких формувань, а крім загальних даних про їх чисельність, наводяться цифрові відомості про кількість у них чоловіків і жінок, про національність і партійність партизанів.

В книзі показано діяльність характерних для Білорусії територіальних партизанських з'єднань, які включали в себе бригади, полки та окремі загони і базувалися в кількох районах або навіть цілій області. Такі з'єднання налічували багато тисяч партизанів. Їх очолювали переважно секретарі підпільних обкомів партії. Командири, комісари та начальники штабів цих з'єднань здебільшого мали звання генералів або полковників.

На величезному документальному матеріалі (автори переглянули і вивчили більш як 1,7 млн. архівних аркушів) переконливо спростовуються безпідставні вигадки фальсифікаторів історії про природу партизанського руху на окупованих ворогом територіях Радянського Союзу і яскраво підтверджується його всенародний характер, палкий патріотизм радянських людей, їх відданість справі Комуністичної партії, провідна роль якої в організації партизанського руху та керівництві ним яскраво розкрита у рецензованому виданні. Директивні вказівки ЦК ВКП(б) і Радянського уряду втілювалися в життя як партійним, так і безпартійним активом, який, спираючись на патріотизм народних мас, підняв народ на священну боротьбу проти гітлерівських загарбників на окупованих ворогом територіях. Надзвичайно важливу роль у цій справі відіграли ті з армійських комуністів, які разом з іншими радянськими воїнами в умовах перших днів війни не змогли вийти з ворожого оточення. Вони стали організаторами, командирами, комісарами або начальниками штабів багатьох партизанських загонів і бригад. На матеріалах книги можна простежити й такі важливі заходи радянського командування, як заслалка спеціальних партизанських груп і загонів на окуповану ворогом територію Білорусії.

Відзначаючи високий науковий рівень книги, її ґрунтовність і багатство фактичного матеріалу, слід водночас зауважити, що автори не уникнули й неточностей. Так, згідно з їх даними, в партизанських формуваннях Білорусії «...вели боротьбу більш як 1,2 тис. іноземців-антифашистів: поляків, словаків, німців, французів та інших» (с. 16). Тим часом за відомостями Білоруського штабу партизанського руху їх було значно більше. На жаль, причини цих

¹ Див.: Рад. Україна, 1984, 17 черв.

розбіжностей в рецензованому виданні не пояснюються.

В книзі доцільно було б дати відомості про соціальну структуру особового складу партизанських формувань. Вміщення їх безпосередньо після даних про партійність дало б змогу навіть не збільшувати обсягу книги. Це ще раз яскраво засвідчило б монолітну єдність нашого суспільства і сприяло б викриттю облудних буржуазних фальсифікацій партизанського руху. Зважаючи на довідковий характер видання, у його науковий апарат варто було б включити географічний показник.

Значний інтерес становить рецензована книга для українського читача. В ній наведено дані про те, що в складі партизанських формувань Білорусії вели боротьбу з ворогом близько 4% українців, зібрано відомості про їх кількість майже по всіх загонах і бригадах. В окремих з них, насамперед тих, що діяли в суміжних з УРСР областях (Гомельська, Поліська, Пінська, Брестська та південь Мінської), українці становили 10—15 і навіть 20%. Ряд з них були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Іменами народ-

них героїв України, як й інших народів СРСР, було названо багато партизанських формувань. Так, ім'я Б. Хмельницького носили 5 загонів, М. О. Щорса — 16 загонів і 3 бригади, О. Я. Пархоменка — 7 загонів і 1 бригада, В. Н. Боженка — 2 загони, М. О. Островського — 1 загін.

Всім своїм змістом, багатим фактичним матеріалом книга підводить читача до висновку, що партизанський рух у Білорусії мав масовий, справді всенародний характер, що організаторами і натхненниками боротьби широких верств трудящих проти фашистських загарбників були комуністи, що непорушна дружба народів нашої Вітчизни стала одним з важливих джерел Великої Перемоги.

Хочеться висловити надію, що видання такої книги в Білорусії сприятиме прискоренню істориками УРСР підготовки аналогічного довідника про дії партійно-комсомольського підпілля і партизанів України в роки Великої Вітчизняної війни.

А. П. ЗАЛЕСЬКИЙ (Мінськ),
 П. В. ЛОХАНСЬКИЙ (м. Андрушівка
 Житомирської обл.)

БРАТЕРСТВО, НАРОДЖЕНЕ У СПІЛЬНІЙ БОРОТЬБІ

Куц Е. Р.

Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса. 1941—1945.

Киев : Наук. думка, 1984. — 151 с.

Питання зовнішньої політики Радянського Союзу під час другої світової війни привертають увагу дослідників як у нашій країні, так і за рубежем. Необхідність дальшої об'єктивної наукової розробки цих питань радянськими суспільствознавцями особливо посилюється в сучасних умовах, коли відбувається значне загострення ідеологічної боротьби. Реакційні імперіалістичні сили сякаються поставити під сумнів важливі політичні результати другої світової війни, піддати ревізії погоджені рішення керівників СРСР, США та Великобританії про повоєнне мирне врегулювання, зокрема Ялтинські угоди. Тому рецензована книга, у якій висвітлюється на прикладі радянсько-польських відносин у 1941—1945 рр. інтернаціоналістський миролюбний характер зовнішньої політики Країни Рад, має велике актуальне значення.

За час, що минув після війни, проблеми, пов'язані з формуванням взаємовідносин між СРСР і Польщею, піднімалися радянськими науковцями як в узагальнюючих синтетичних працях, так й у конкретних дослідженнях, про що досить докладно пише автор у вступі до праці (с. 5—8). Разом з тим слід наголосити, що О. Р. Куц досліджує ці проблеми під новим кутом зору, значно розширюючи при цьому документальну базу теми.

Значну увагу приділено в книзі питанням розвитку національно-визвольної антифашистської боротьби польського народу після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. При цьому наголошується, що розгортанню цієї боротьби сприяла позиція СРСР щодо Польщі. Зазначимо, що висвітлення даних питань, як і всіх інших у рецензованій праці, підпорядковане дипломатичній історії радянсько-польських відносин. Тому цілком правомірним є і уникнення автором деталізації в показі форм руху Опору в Польщі, і виділення в ньому двох напрямів, програми яких відбивали протилежні за своєю соціальною сутністю шляхи розв'язання польського питання.

Характеризуючи радянсько-польські відносини у 1941—1943 рр., автор розглядає ставлення до нашої країни емігрантського (лондонського) уряду Польщі й справедливо вказує, що він не зміг подолати своїх «антирадянських позицій і правильно оцінити ті можливості, які відкривалися перед противниками гітлерівської Німеччини у зв'язку із вступом у війну Радянського Союзу» (с. 28). Разом з тим у монографії підкреслюється діаметрально протилежне ставлення польських демократичних сил до розвитку взаємовідносин між нашими державами, зазначається, що вони виступили ініціаторами створення польсько-радянського союзу як під час антифашистської боротьби, так і в післявоєнний період. Автор показує братню, безкорисливу допомогу патріотам Польщі з боку уряду СРСР в справі організації народних збройних сил та створення Союзу польських патріотів тощо.

Належну увагу в праці приділено та-

кож показу успіхів антифашистської боротьби польського народу, зокрема у той період, коли завдяки героїчним діям Червоної Армії відбувся корінний перелом у ході другої світової війни. Ці успіхи виявилися насамперед у створенні Крайової Ради Народової — підпільного парламенту демократичних патріотичних сил країни. Висвітлюється боротьба радянської дипломатії за справедливе вирішення польського питання на Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США та Великобританії 1943 р. і Тегеранській конференції керівників цих держав.

Чільне місце відведено в монографії розгляду одного з найважливіших етапів боротьби Союзу РСР за відновлення сильної демократичної Польщі — від початку визволення країни Червоною Армією і до переможної весни 1945 р. На конкретних прикладах автор показує, як героїчний наступ радянських військ, що внесли вирішальний вклад у визволення Польщі, підкріплювався діями дипломатії СРСР, яка послідовно відстоювала на міжнародній арені суверенне право польського народу будувати свою демократичну державу, захищала справу миру, безпеки і конструктивного співробітництва між країнами.

На основі численних фактів у книзі підкреслено, що саме в той період внаслідок поляризації класових і політичних сил у польському суспільстві співвідношення між ними змінилося. Антифашистські прогресивні елементи, об'єднані комуністами навколо Польської робітничої партії в широкому демократичному блоці, створили Польський Комітет Національного Визволення, що став першим урядом народної Польщі й виступив з чіткою зовнішньополітичною програмою.

За обставин, що склалися внаслідок переможного наступу Червоної Армії, уряди США та Великобританії, намагаючись стримати розвиток революційного процесу, не допустили встановлення у Польщі народної влади, чинили спроби нав'язати країні уряд, в якому переважали б реакційні елементи. На протипавгу такій політиці Радянський Союз, вірний своєму інтернаціоналістському обов'язку, непохитно стояв на боці польських трудящих, які здійснювали революційні соціально-економічні та політичні перетворення. Ця позиція Крайни Рад знайшла яскраве підтвердження на Кримській (Ялтинській) конференції керівників трьох союзних держав — СРСР, США та Великобританії в лютому 1945 р. Наведені у книзі факти свідчать, що завдяки зусиллям радянської дипломатії рішення конференції в Ялті заклали надійний фундамент для справедливого розв'язання польського питання, продемонстрували можливість погоджених рішень найскладніших міжнародних проблем країнами з різним суспільно-політичним ладом, інтернаціональний характер зовнішньої політики СРСР, життєвість ленінських принципів мирного співіснування.

Велику увагу приділено автором висвітленню питань боротьби Радянського Союзу за демократичне вирішення польського питання на завершальному етапі війни,

коли проблема визначення шляху розвитку відродженої Польщі набрала особливої гостроти як у самій країні, так і за її межами. Щодо цього в монографії говориться, що дедалі гострішими ставали суперечності «між різними соціальними й політичними силами всередині антигітлерівської коаліції, дедалі чіткіше визначалися класові основи відмінного, часто протилежного, підходу союзників до вирішення проблем повоєнного мирного врегулювання» (с. 144). СРСР твердо протистояв будь-яким спробам Вашингтона і Лондона перешкодити вільному розвитку польського народу, розхитати основи народної влади у Польщі, підірвати авторитет відродженої країни у післявоєнному світі. Свідченням дієвої підтримки Радянським Союзом нової, народно-демократичної Польщі стало підписання 21 квітня 1945 р. радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і повоєнне співробітництво. Як підкреслює автор, саме у розгортанні в Польщі широкого руху громадськості на підтримку укладення договору з Крайною Рад «зіп'яшли відображення докорінні зміни, що сталися у свідомості польського суспільства під час війни та окупації» (с. 109).

Оформлення союзницьких відносин між СРСР та Польщею мало для останньої надзвичайно важливе значення, оскільки у той час її молада народна влада мала вирішувати невідкладні завдання як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Без сумніву, важливою умовою закріплення започаткованих у Польщі перетворень, виконання рішень Кримської конференції щодо цієї країни була послідовна позиція Радянського Союзу в питанні про створення Уряду національної єдності. Хоча домовленість про принципи його утворення й була досягнута в Ялті, справа затяглася аж до кінця червня 1945 р. Автор аргументовано розвінчує політику західних держав, які підтримували контрреволюційні елементи у Польщі, намагалися повернути в країну діячів емігрантського уряду з метою недопущення відходу її від капіталізму та збереження її на майбутнє як bastionу антирадянщини. Діаметрально протилежну позицію займав Радянський Союз. Наведені в книзі матеріали яскраво свідчать, що політика СРСР у польському питанні є прикладом безкорисливої допомоги братньому народові у боротьбі за вирішення проблем його дальшого вільного розвитку.

Саме з останнього питання радянська дипломатія провела величезну роботу, зокрема на установчій конференції Організації Об'єднаних Націй у Сан-Франціско, де були зведені напівцець спроби імперіалістичних держав ізолювати народну Польщу. Союз РСР відстояв невід'ємні права та інтереси цієї країни як рівноправного учасника антигітлерівської коаліції.

Загалом автор робить закономірний висновок про те, що боротьба СРСР за демократичне вирішення польського питання відповідала національним і соціальним інтересам трудящих Польщі, сприяла ради-

кальній зміні міжнародної обстановки й політичного клімату в Східній і Центральній Європі, перетворенню цієї частини континенту на bastion миру, арену плодотворного і рівноправного співробітництва братньої сім'ї соціалістичних держав.

Разом з тим рецензована робота не позбавлена окремих недоліків. Деякі положення, висунуті автором, потребують розширення й конкретизації. Так, у вступі йдеться про те, що в західній історіографії 60—70-х років під впливом змін у співвідношенні сил на міжнародній арені, зміцнення соціалізму, а також інших факторів

з'являються нові, більш реалістичні тенденції у розгляді історії антигітлерівської коаліції. На жаль, ця теза не здобула належного висвітлення. Бажано було б також розширити хронологічні рамки дослідження — розглянути розвиток радянсько-польських відносин з 1939 р. до Потсдамської конференції.

Проте це істотно не впливає на загальну позитивну оцінку монографії, яка висвітлює актуальні питання ленінської миролюбної зовнішньої політики СРСР.

Ю. І. МАКАР (Чернівці)

* * *

УКРАЇНЬСЬКА РСР У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ.

Покажчик літератури за 1975—1984 рр. *

Кавалери Золотої Звезди: Очерки о Героях Сов. Союза. — Донецьк: Донбас, 1976. — 479 с.

Калиниченко О. М. Прикордонники — герої сорок першого: Докум. розповідь. — Укр. іст. журн., 1979, № 6, с. 124—132.

Калиниченко О. М. Участь прикордонників у народній боротьбі на Україні (1941—1944 рр.). — Там же, 1979, № 12, с. 59—67.

Калядин И. С. О бойцах-товарищах...: [О боях 43-й танковой дивизии с нем.-фашист. захватчиками под Ровно в годы Великой Отеч. войны]. — Радуга, 1982, № 5, с. 49—52.

Карев Г. А. Шли мальчишки в огонь...: [Докум.-худож. очерки]. — Одесса: Маяк, 1982. — 214 с.

Карлов Ф. В. На огневых рубежах. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — 160 с. — (Мемуары).

Карпенков Р. М. Попереду — Харків. — Комуніст України, 1983, № 6, с. 89—91.

Карпов А. А. В небе Украины. — Киев: Политиздат Украины, 1980. — 159 с.

Карпов О. О. Крилаті атакують: [Спогади про бойові подвиги льотчиків штурмового авіац. полку у роки Великої Вітчизняної війни]. — К.: Політвидав України, 1975. — 228 с.

«Катюш» рубежи огневые: Сб. воспоминаний ветеранов гвард. миномет. частей. — Харьков: Прапор, 1983. — 183 с.

Кацнельсон А. Боевая юность маршала [авиации, зам. министра обороны СССР А. Колдунова, Очерк]. — Радуга, 1984, № 1, с. 120—124.

Киселев Н., Сапиро Л. Побег по льду: [О форсировании Днепра в районе Херсона в конце 1943 г. — нач. 1944 г.]. — Донбас, 1983, № 3, с. 80—86.

Клименко І. Через ліси Пущі-Водниці: Сорок років тому героїч. Рад. Армія звільнила Київ від нім.-фашист. загарбників. — Наука і суспільство, 1983, № 10, с. 22—23.

Клюенко Д. М. В боях за визволення

України. — К.: Політвидав України, 1984. — 176 с.

Клюенко Д. М., Чабаненко В. В. Ступені мужності: [Про кавалерів трьох орденів Слави]. — Дніпропетровськ: Промінь, 1975. — 125' с.

Кобыляков Н. М., Рыбинец В. Р. Огненные рейды: [Очерки о Героях Сов. Союза М. Е. Нечаеве, Л. Л. Шестакове, В. Ф. Чистякове и Ф. А. Рудском — воспитанниках Авдеев. восьмилет. шк. № 2]. — Донецьк: Донбас, 1975. — 62 с.

Коваленко Ю. Герой Южного Буга: [О подвиге гвардии капитана 33-го полка 129-й гвард. Краснознам. стрелковой дивизии 18-й армии А. Ф. Касяне, погибшем в годы Великой Отеч. войны]. — Радуга, 1982, № 6, с. 176.

Коваль А. В. Воїни-танкісти у боях за визволення Лівобережної України і Києва. — Укр. іст. журн., 1983, № 10, с. 80—85.

Коваль М. В. Допомога князя Червоної Армії під час героїчної оборони міста в 1941 р. — Арх. України, 1981, № 2, с. 74—76.

Коваль М. Ішли полки, дивізії, фронти...: [Про значення визволення Лівобереж. України від нім.-фашист. загарбників в роки Великої Вітчизняної війни]. — Соц. культура, 1983, № 9, с. 8—9.

Коваль М. В. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). — Укр. іст. журн., 1975, № 12, с. 34—46.

Ковальчук Л. З. Вогненна траєкторія: [Про льотчика Героя Рад. Союзу М. Лиховида]. — К.: Політвидав України, 1984. — 431 с.

Козенко М. Ми повернулися!: (В боях за Рад. Україну). — Під прапором ленінізму, 1984, № 18, с. 47—48.

Колесников П. В. Огненный ураган: [Докум.-худож. повесть о воинах 3-й гвард. Киев. дивизии реактив. артиллерии]. — 2-е изд., перераб. и доп. — К.: Политиздат Украины, 1980. — 14 л.

* Поч. див.: УІЖ, 1985, № 3, с. 145.

Кондратенко В. Крах «Східного валу»: [Київ, 1943 р.]—Київ, 1983, № 11, с. 132—137.

Кондратенко В. У ті звитяжні дні: (Епізоди героїч. оборони Києва, 1941 р.).—Рад. літературознавство, 1982, № 3, с. 14—19.

Кондратенко Г. Ф. Штурмовали гори танкисти.—Ужгород: Карпати; Орджоникідзе: Ир, 1984.—138 с.

Кондратенко Л. В., Чайковский А. С. Люди долга: [О действиях истреб. батальонов Києва в годы Великой Отеч. войны].—Радуга, 1982, № 10, с. 131—135.

Конишев В. П. Моряки-азовці в боях за Донбас.—Укр. іст. журн., 1975, № 1, с. 122—125.

Конопля М. Зустрічі на армійських перехрестях: [Спогади учасника Великої Вітчизняної війни].—Дніпро, 1984, № 5, с. 16—21.

Корабельский Г. А. Десантники: [О десантниках Керч.-Феодос. операции].—Симферополь: Таврия, 1983.—144 с.

Корбач И. Были ратного поля: [Из боевой истории 72-й гвард. стрелковой дивизии в годы Великой Отеч. войны].—Радуга, 1983, № 2, с. 66—74.

Корсунь-Шевченковская битва.—3-е изд., перераб.—Київ: Политиздат Украины, 1983.—269 с.

Кот А. Н. На дальних маршрутах: [Авиация дал. действия].—Київ: Политиздат Украины, 1983.—174 с.—(Мемуары).

Кравченко М. В., Балдук Н. И. Звезды комбата: Докум. повесть [о дважды Герое Сов. Союза С. В. Хохрякове].—Київ: Политиздат Украины, 1983.—159 с.

Крючков В. Глазами подростка: [Воспоминания о штурме Берлина в годы Великой Отеч. войны].—Радуга, 1982, № 9, с. 80—83.

Кузнец Я. М. От Днепра до Сана.—Київ: Политиздат Украины, 1981.—216 с.—(Воспоминания).

Кузнецов В. А. В те суровые дни и ночи: Зап. артразведчика.—Днепропетровск: Промінь, 1984.—111 с.

Кузминов М. Я. О боях-пожарищах, о друзьях-товарищах...—2-е изд., перераб. и доп.—Київ: Политиздат Украины, 1983.—193 с.—(Мемуары).

Кузьмич В. І. Азимут — подвиг!: Зап. військ. кореспондента.—К.: Політвидав України, 1976.—120 с.

Кульпинський В. Л., Кучер В. І. Учнівська молодь Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни.—Рад. шк., 1981, № 5, с. 89—91.

Лазарев Д. І. Ми пам'ятаємо той бій: [Спогади учасника боїв за визволення Харкова від нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни].—Прапор, 1983, № 8, с. 72—74.

Ларин А. Допомога Червоної Армії населенню в ході визволення території УРСР [під час Великої Вітчизняної війни].—Укр. іст. журн., 1980, № 2, с. 92—95.

Лажно І. Серце пам'ятає: [Про подвиги льотчика З. С. Хіталішвілі в роки Великої Вітчизняної війни].—Прапор, 1984, № 5, с. 99—105.

Липський В. С. Круті версти: Докум.

повість [про учасницю Великої Вітчизняної війни Герою Рад. Союзу З. М. Туснолобову-Марченко].—К.: Веселка, 1982.—110 с.

Литвинова Л. А. Золотой запас: Очерки. [О боевых и трудовых подвигах сов. людей].—Симферополь: Таврия, 1975.—231 с.

Лозицький В. С. Роль партійної преси в обороні Києва (лип. — верес. 1941 р.).—Укр. іст. журн., 1982, № 5, с. 108—116.

Лотоцький С. Атака на переправу: [Із спогадів учасника визволення Мелітополя від нім.-фашист. загарбників в роки Великої Вітчизняної війни].—Ранок, 1983, № 2, с. 3.

Лубченко А. Ф. І де б ми не пройшли... [Спогади учасника Великої Вітчизняної війни].—Знання та праця, 1975, № 2, с. 4—5.

Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы (1941—1945 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—Київ, 1976.—34 с.

Магерамов М. М. Я син і брат твій, Україно: [Спогади учасника визволення України від нім.-фашист. загарбників].—Комуніст України, 1978, № 9, с. 31—33.

Малахута М. Бій на сорокомого меридіані: [Із воен. біогр. В. М. Нечаєва].—Вітчизна, 1983, № 9, с. 139—143.

Малиновская В. В. Участие комсомола Украины в Великой Отечественной войне в советской литературе (1971—1978 гг.).—Вестн. Харк. ун-та, 1982, № 235, с. 100—104.

Малкин В. М. От Керчи до Севастополя: Зап. полнотрабтника [383-й стрелковой дивизии].—Симферополь: Таврия, 1984.—142 с.

Мальцев М. М. Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих придунайських земель у 1941—1944 рр.—Укр. іст. журн., 1979, № 10, с. 98—101.

Манагаров И. М. В сражении за Харьков.—3-е изд.—Харьков: Прапор, 1983.—264 с.

Мандрика М. Орлиного племені: [Про учасника Великої Вітчизняної війни льотчика А. Каманіна].—Знання та праця, 1982, № 10, с. 14—15.

Маркелов А. Г. Торпедный веер: [Очерки о подвигах черномор. подводников в 1941—1944 гг.].—Одесса: Маяк, 1976.—156 с.

Мартынов В. А., Слахов С. Ф. Пролет в огне: [Про Керч.-Феодос. десант. операцию].—Київ: Политиздат Украины, 1984.—192 с.—(Мемуары).

Маслов І. Мужність: [Про подвиг матроса В. П. Ківшар під час оборони Севастополя в роки Великої Вітчизняної війни].—Прапор, 1975, № 1, с. 57—60.

Масовий героїзм радянських воїнів у боях за визволення Правобережної України / Підгот. В. В. Кузьменко, В. М. Нем'ятний.—Арх. України, 1984, № 4, с. 16—29.

Медаль за бій, медаль за труд: [Про подвиги піонерів і комсомольців у роки Великої Вітчизняної війни]. Збірка.—К.: Веселка, 1978.—223 с.

Мельников А. Л. Огнем полковых батарей.—Київ: Политиздат Украины, 1984.—330 с.

Мельников І. Лейтенант Зіна: [Про юну

фронт. санітарку в роки Великої Вітчизняної війни З. Подольську]. Докум. повість. — Піонерія, № 8, с. 22—26.

Мельников І. І. 167-а стрілецька дивізія в боях за визволення Києва: (Спогади). — Укр. іст. журн., 1983, № 11, с. 28—34.

Мельников С. І. Маршал Рыбалко. — 2-е изд. — К.: Політгиздат України, 1984. — 254 с. — (Мемуари).

Ми йшли до тебе, Перемого! — К.: Політвидав України, 1984. — Вип. 1. 381 с. — (Солдат. спогади).

Микитенко О. Вони були першими: [Про бої за Лютізі. плацдарм на Дніпрі під час визволення Києва від нім.-фашист. загарбників]. — Ранок, 1983, № 11, с. 1—3.

Микитенко О. Ціною життя: [Про визволення м. Львова від нім.-фашист. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни]. — Там же, 1984, № 8, с. 14—15.

Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945): Доби́рка документів / Публ. та вступ. ст. І. Л. Лебедева, З. Д. Каткова. — Арх. України, 1976, № 3, с. 49—53.

Мінгазутдінов А. Ф. Висвітлення в мемуарній літературі партійно-політичної роботи у військах під час визволення України (1943—1944 рр.). — Укр. іст. журн., 1982, № 9, с. 86—96.

Мироненко Г. П., Дубовик В. Ю. Вогненні долі: [Докум. розповіді про подвиги рад. людей у роки Великої Вітчизняної війни]. — Дніпропетровськ: Промінь, 1976. — 126 с.

Михайловський В. І. Син Уралу і Карпат: Нарис [про героїч. подвиг у роки Великої Вітчизняної війни танкіста гвардії лейт. П. Нікітіна]. — Ужгород: Карпати, 1975. — 79 с.

Мойсеев О. В. Немеркнуча слава героїв: [Розповіді про Героїв Рад. Союзу]. — К.: Молодь, 1975. — 302 с.

Молодчий А. І. Самолети уходят в ночь: Хроника экипажа бомбардировщика авиации дал. действия. — 2-е изд., доп. — Киев: Молодь, 1983. — 311 с.

Монастыренко Г. В боях за Родину: [О подвигах воинов 2-го Укр. фронта в годы Великой Отеч. войны]. — Донецк, 1984, № 1, с. 89—95.

Монастирський Б. Г. Герої визволення України: [Про подвиги танкістів, гвардії старшини П. Трайніна та кулеметника сержанта О. Юдіна]. Докум. розповіді. — Укр. іст. журн., 1975, № 2, с. 131—134.

Москаленко К. С. Визволяючи Радянську Україну / Інтерв'ю журн. дає Маршал Рад. Союзу К. С. Москаленко; Розмову вів В. Решетилів. — Київ, 1984, № 9, с. 106—116.

Москаленко К. С. На Південно-Західному напрямі, 1941—1943: Спогади командарма. У 2-х кн. — К.: Політвидав України, 1984. — Кн. 1. 492 с.; Кн. 2. 671 с. — (Мемуари).

Ми вернулись, Севастополь: Сборник. — Симферополь: Таврия, 1983. — 271 с.

На подвиг партия вела: [Из опыта парт. полит. работы политорганов и парт. орг. в войсках, действовавших на киев. направлении] / Подгот. В. Н. Немятей. — Коммунист Украины, 1983, № 10, с. 29—45.

На рубежах огненных лет: Воспомина-

ния участников Великой Отеч. войны, очерки, документы [о героич. обороне и освобождении Полтавщины]. — Харьков: Прапор, 1978. — 231 с.

На рубежах шахтерского края: Статьи, очерки [об оборонит. боях в Донбассе в нач. период Великой Отеч. войны]. — Донецк: Донбас, 1979. — 174 с.

Нам дороги эти позабыть нельзя: Воспоминания фронтовиков Великой Отеч. войны. — Киев: Політгиздат України, 1980. — 384 с.

Недбайло А. К. В гвардейской семье: [О летчиках 75-го Сталингр. гвард. авиац. штурмового полка в годы Великой Отеч. войны]. — Киев: Політгиздат України, 1975. — 205 с.

Немиров А. А. Весна, за которую воевали: [О мужестве и героизме воинов Сов. Армии в годы Великой Отеч. войны]. — Донецк: Донбас, 1975. — 24 с.

Нем'ятий В. М., Кузьменко В. В. Безприкладний героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро і Київ: (Документи). — Укр. іст. журн., 1983, № 11, с. 14—28.

Нестеренко П. А. Таран: [Нариси про героїв Сумщини]. — Харків: Прапор, 1982. — 136 с.

Нет безымянных героев: Очерки [о сов. воинах, погибших на территории Донец. обл. в годы Великой Отеч. войны]. — Донецк: Донбас, 1978. — 143 с.

О легендарных «катушах»: Сб. воспоминаний ветеранов гвард. миномет. частей, [участников Великой Отеч. войны]. — Киев: Молодь, — 176 с.

Овеянные славой имена: Очерки о Героях Сов. Союза, уроженцах Винниц. обл. — Одесса: Маяк, 1983. — 311 с.

Огненные дни Севастополя: Сборник / Авт.-сост. П. Е. Гармаш. — 2-е изд., доп. — Симферополь: Таврия, 1982. — 287 с.

Омельчук І., Стороженко М. «Борис Петрович» іде на допомогу: Одна з маловідомих сторінок Великої Вітчизняної війни. [Про оборону Києва восени 1941 р.]. — Наука і суспільство, 1980, № 4, с. 37—38.

Они были рядом: Воспоминания ветеранов Великой Отеч. войны о погибших товарищах, 1941 — 1945. — Донецк: Донбас, 1975. — 175 с.

Опанасенко В. Слава славою повита: [Про учасника Великої Вітчизняної війни П. І. Сорочинського]. — Соц. культура, 1982, № 12, с. 22—24.

Опанасюк О. Копище: Розповідь про трагедію села [в роки Великої Вітчизн. війни]. — К.: Молодь, 1975. — 158 с.

Орел В. Шістдесят вісім у безсмерті: [Про героїч. подвиги моряків загону тов. Ольшанського, захисників м. Миколаєва під час Великої Вітчизняної війни]. — Вітчизна, 1975, № 2, с. 215—217.

Ортенберг Д. І. Маршал Москаленко. — Киев: Політгиздат України, 1984. — 127 с.

Отчизны звезд золотые: (Очерки о Героях Сов. Союза и Героях Соц. Труда г. Львова). — Львов: Каменяр, 1977. — 239 с.

Павлов Г. Р. День в четыре года: [О подвигах воен. летчиков в годы Великой Отеч. войны]. — Радуга, 1983, № 6, с. 97—104.

Пальмов В. В. Штурмовики над Днепром. — Киев: Политиздат України, 1984. — 238 с. — (Мемуари).

Панченко В. На грізній самохідці: [Із спогадів учасника Великої Вітчизняної війни]. — Ранок, 1983, № 5, с. 1.

Пашко Я. Е. Киев — город-герой. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1981. — 24 с.

Перехрест А. Г. Ленинський комсомол — активний помічник Комуністическої партії в мобілізації молодіжні на отраженіє немецко-фашистської агресії в першій період Великої Отечесвенной війни: (На матеріалах України). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Одеса, 1976. — 23 с.

Перехрест А. Г., Пищевский А. Л. Партийное керіводство діяельністю комсомола по выполнению военно-мобілізаційних мероприятій в першій період Великої Отечесвенной війни: (На матеріалах України). — Науч. тр. по історії КПСС, 1980, вып. 104, с. 79—85.

Перехрест О. Г. Діяльність комсомольських організацій прифронтових районів України наприкінці 1941 р. — у першій половині 1942 р. — Укр. іст. журн., 1981, № 6, с. 80—87.

Перре Ф. К. На острові Казачьем: [Воспоминання бывшего нач. артиллерии 269-го стрелкового полка об освобождении Киева от нем.-фашист. захватчиков в годы Великой Отеч. войны]. — Радуга, 1983, № 10, с. 144—150.

Петлицын С. Л. «Анатолий Серов»: [О боевых и труд. подвигах экипажа теплохода Черномор. трансп. флота]. — Одеса: Маяк, 1975. — 128 с.

Петльований В. І. Спомини ратного поля: Худож.-докум. повість про командира стрілецького полку Героя Рад. Союзу В. Ф. Скопенка]. — К.: Дніпро, 1981. — 111 с.

Петльований В. Чотирнадцять днів, чотирнадцять ночей: [Корсунь-Шевченк. битва]. З блокнота колиш. військ. кореспондента. — Вітчизна, 1984, № 2, с. 148—159.

Петренко П. Т. За отчий дім: [Бои за Киев, 1943 г.]. — Киев: Политиздат України, 1983. — 254 с. — (Мемуари).

Петров В. Естафета ратного подвигу: [Про війська Протиповітрян. оборони країни]. — Прапор, 1984, № 5, с. 106—109.

Пехтерев В. «Ми робили, що могли...»: [Бои за Київ, 1943 р.]. — Київ, 1983, № 6, с. 110—116.

Півненко А., Лукаш І. Кризь вогонь — на берег правий: [Про бої за плацдарми на Дніпрі в р-ні Запоріжжя в роки Великої Вітчизняної війни]. — Ранок, 1983, № 9, с. 4—6.

Пилинський В. Понтонери у боях за Київ. — Під прапором лєнінізму, 1984, № 18, с. 48—50.

Победный прорыв: Воспоминання учасників Донбас. наступ. операції 1943 г. — Донецьк: Донбас, 1984. — 215 с.

Под гвардейским знаменем: Воспоминання, очерки, стихи. — Харьков: Прапор, 1982. — 175 с.

Подвиг во имя жизни: Очерки о Героях Сов. Союза, уроженцах Одес. обл. — Одеса: Маяк, 1984. — 311 с.

Полтавщина в Великой Отечесвенной войне Советского Союза 1941—1945 гг.:

Сб. документов и материалов. — Киев: Наук. думка, 1977. — 273 с.

Потьомкін І. Михайло «Київський»: [Про учасника Великої Вітчизняної війни, викладача Київ. ін-ту фізкультури М. П. Черкуна]. — Старт, 1975, № 2, с. 4—5.

Райгородецкий Е. Я. Огненные берега Роси: [Корсунь-Шевченк. битва]. — Киев: Политиздат України, 1984. — 190 с. — (Мемуари).

Речмедін Л. Перо й багнет з однієї статті...: [Спогади колиш. заст. ред. червоноарм. газ. 1-го Укр. фронту «За честь Батьківщини» часів Великої Вітчизняної війни]. — Вітчизна, 1975, № 5, с. 135—143.

Рибаків М. Берегти вічно! Історія одного пошуку: [Спогади про визволення Дарниці]. — Київ, 1984, № 6, с. 81—88.

Рижилів П. Три солдатські слави: [Про учасника Великої Вітчизняної війни І. Яроцького]. — Вітчизна, 1984, № 1, с. 205—207.

Рогач А. А. Битва за Днепр. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1983. — 15 с.

Родимцев А. И. Твои, Отечество, сыны: [Юго-Зап. фронт, 22 июня 1941 г. — май 1942 г.]. — Киев: Политиздат України, 1982. — 260 с. — (Мемуари).

Родін В. С. Визволення Радянської України — видатний подвиг Збройних Сил СРСР. — Укр. іст. журн., 1984, № 10, с. 5—15.

Русин В. П. У боротьбі проти фашизму. — Там же, 1983, № 3, с. 93—103.

Сазонов В. Тарасова земля у вогні. — Під прапором лєнінізму, 1984, № 18, с. 50—51.

Салєєв Н. П. Шаг в бессмертие: Очерк [о Герое Сов. Союза Н. В. Носуле]. — Донецьк: Донбас, 1975. — 54 с.

Салманов Г. І. Подвиг Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні. — Укр. іст. журн., 1975, № 4, с. 3—14.

Сардачук П. Д., Швагуляк М. М. Насувалась воєнна гроза... — Ужгород: Карпати, 1984. — 208 с.

Сафонов С. А. На мінном полі війни. — Киев: Политиздат України, 1983. — 239 с. — (Мемуари).

Секретарюк В. Адреса подвигу — Свірж і Бібрка: [Про допомогу жителів Свіржа і Бібрки пораненим бійцям під час боїв за визволення Львова у роки Великої Вітчизняної війни]. — Жовтень, 1975, № 6, с. 87—95.

73 героических дня: (Хроника обороны Одессы в 1941 г.). — 2-е изд., испр. и доп. — Одеса: Маяк, 1978. — 319 с.

Серіцев Я. М., Табачник Д. В. Роль Київської міської партійної організації в героїчній обороні столиці Радянської України (липень—вересень 1941 р.): Питання історіографії. — Вісн. Київ. ун-ту, 1983. Іст. науки, вып. 25, с. 62—71.

Силецький В. В одному строю з визволителями: [Про допомогу укр. народу рад. військам, які визволяли зах. обл. України від нім. загарбників у роки Великої Вітчизняної війни]. — Жовтень, 1981, № 11, с. 119—122.

Силецький В. І. Допомога населення Червоної Армії в ході визволення західних областей УРСР. — Укр. іст. журн., 1983, № 5, с. 80—85.

- Сіренін В. І.** Місто-герой Керч. — К. : Політвидав України, 1976. — 103 с.
- Слово**, которое вело в бой: [О фронтовой печати в Великой Отеч. войне. Сб.]. — Киев: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1975. — 199 с.
- Слюсаренко З. К.** Сыновний долг: [Воспоминания дважды Героя Сов. Союза генерал-лейт. танковых войск в отставке]. — Киев: Политиздат Украины, 1981. — 333 с. — (Мемуары).
- Солдатскому долгу верны**: [Воспоминания ветеранов Великой Отеч. войны, Героев Сов. Союза о боях, за которые они удостоены высш. награды Родины. Сб.] I. — Донецк: Донбас, 1979. — 174 с.
- Солдатська книжка**: Із спогадів рядових Великої Вітчизняної війни. — К.: Політвидав України, 1982. — 278 с.
- Солдатська слава**: Розповіді про повних кавалерів ордена Слави. — К.: Політвидав України, 1984. — 288 с.
- Солдаты Родины**: Сб. [об участниках 73-дневной обороны Одессы в 1941 г. и подвигах освободителей города в 1944 г.]. — Одесса: Маяк, 1976. — 150 с.
- Стафійчук І. П.** Героический подвиг молодежи. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1979. — 63 с.
- Степаненко І. Н.** Пламенное небо. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — 266 с. — (Мемуары).
- Строева А.** Командарм Кравченко. — Киев: Политиздат Украины, 1984. — 175 с.
- Суворов Р. М., Шавлак В. П.** Стежками юності батьків: [Про визволення Дніпропетровщини від фашист. загарбників у 1943 р.] — Дніпропетровськ: Промінь, 1977. — 126 с.
- Султан Н.** Зустрічі над Дніпром [ветеранив Київ. 136-ї дивізії, яка в 1943 р. форсувала Дніпро]. — Жовтень, 1980, № 5, с. 94—98.
- Сурилов А., Чернозуб П.** Миські комітети оборони — місцеві органи державної влади в роки Великої Вітчизняної війни. — Рад. право, 1975, № 2, с. 12—15.
- Суслов Е. Г.** Львовско-Сандомирская наступательная операция Советской Армии. — Киев: О-во «Знання» УССР, 1984. — 16 с.
- Сухов К.** Мы — марипольцы: (Ко дню освобождения Донбасса от нем.-фашист. захватчиков). — Донецк, 1982, № 4, с. 92—99.
- Сухов К.** Эскадрилья ведет в бой: [Из воспоминаний участника Великой Отеч. войны о боевых действиях 16-го гвард. авиац. полка]. — Радуга, 1983, № 9, с. 22—40.
- Сушко О.** Слава солдатська: [Про перших повних кавалерів ордена Слави]. — Соц. культура, 1983, № 5, с. 8—11.
- Тарасов К. К., Храпунов П. Ф.** В те трудные годы: Днепрпетровск, 1941—1945 гг.—2-е изд., доп. — Днепрпетровск: Промінь, 1981. — 190 с.
- Твердыни мужества**: Воспоминания ветеранов Великой Отеч. войны об участии в обороне и освобождении городов-героев. — Донецк: Донбас, 1981. — 183 с.
- Твои защитники**: Сборник. — Киев: Молодь, 1979. — 298 с.
- Твои освободители**, Донбас: [Освобождение Донбасса сов. войсками в 1943 г.]. Очерки, воспоминания. — 5-е изд., доп. — Донецк: Донбас, 1976. — 423 с.
- Тельман М.** Гайдар и киевские Тимурцы: Из хроник 1941 г. — Радуга, 1976, № 9, с. 118—128; № 10, с. 103—118.
- Тепляков Г.** Вспомни всех поименно: [О воинах-освободителях Донбасса в годы Великой Отеч. войны]. — Донецк, 1983, № 4, с. 91—98.
- Тимофеев А. И.** Севастополь выходит на баррикады: Ист. очерк. — Симферополь: Таврия, 1980. — 199 с.
- Ткаченко Ф. П.** Вилітали в бурю орлята: [Про бойові подвиги комсомольців і молоді на Волині і Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни. Докум. повість]. — К.: Політвидав України, 1976. — 221 с.
- Толоченко В.** Прапор над Києвом: [Київ, 14 листоп. 1943 р.]. — Київ, 1983, № 11, с. 151—160.
- Третьяков І.** Міст, чи один рядок з історії війни: Спогади про визволення Києва від нім.-фашист. загарбників. — Вітчизна, 1984, № 1, с. 143—153.
- Трокаев А. А.** Подвиг на шахтерской земле: Очерки о сов. воинах, совершивших высш. рат. подвиг. — Донецк: Донбас, 1983. — 208 с.
- Трофим'як Ю.** Героїні фронту й тилу: [Про подвиги рад. жінок в роки Великої Вітчизняної війни]. — Трибуна лектора, 1975, № 6, с. 10—13.
- Ты помнишь, товарищ**: Воспоминания ветеранов Великой Отеч. войны. — Донецк: Донбас, 1976. — 183 с.
- У стен Запорожья**: Воспоминания, очерки [участников битвы за Днепр в 1941—1943 гг.]. — 2-е изд., испр. и доп. — Днепрпетровск: Промінь, 1978. — 327 с.
- Фоменко Н. И.** Гремели бои в Приднепровье. — Дніпропетровськ: Промінь, 1975. — 198 с.
- Фронтové трикутники**: Розповіді про листи учасників Великої Вітчизняної війни. — К.: Політвидав України, 1983. — 294 с.
- Фуки А. И.** Быль ставшая легендой: Отдельная Коломойс. погранци. комендантура в боях с фашист. захватчиками. — Ужгород: Карпаты, 1984. — 111 с.
- Хмельковский Л.** Листи з війни, прочитані сьогодні: [Пам'ять про воїнів-черкашан, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни]. — Прапор, 1983, № 5, с. 91—93.
- Хорошайлов Н. Ф.** Донбас непокоренный: Очерк. — 2-е изд., испр. и доп. — Донецк: Донбас, 1982. — 100 с.
- Хорунжий А.** А після визволення — у бій: (За матеріалами розповіді учасника Великої Вітчизняної війни). — Вітчизна, 1983, № 10, с. 138—144.
- Хорунжий А.** Была война, была зима...: [Воспоминания ветерана Великой Отеч. войны, журналиста]. — Радуга, 1984, № 6, с. 130—135.
- Хрієнко М.** Берегами Дніпра до Бабичівки. — Дніпро, 1984, № 9, с. 69—73.
- Хрін С. І.** Зоряний дует: [Про бойові подвиги Героїв Рад. Союзу І. І. Бабака та О. Ф. Васьюк в роки Великої Вітчизняної війни]. — Трибуна лектора, 1984, № 5, с. 31—34.

Худан М. Одеса: Весна визволення [від нім.-фашист. загарбників. 1944 р.]. — Вітчизна, 1984, № 4, с. 141—144.

Церковный М. Ф., Шиганов А. Д., Юрьев Б. Ф. Героев подвиги бессмертны: Очерки о Героях Сов. Союза — уроженцах Черниг. обл. — Киев: Политиздат Украины, 1982. — 423 с.

Цитадель на Чорному морі: [Про оборону м. Одеси під час Великої Вітчизняної війни]. — Під прапором лєнінізму, 1975, № 5, с. 17.

Чабаненко В. В. Прославлені у віках: Нариси про Героїв Рад. Союзу — уродженців Кіровогр. обл. — Дніпропетровськ: Промін, 1983. — 367 с.

Чайковский А. С. Документи ЦДАЖР УРСР про участь винищувальних батальйонів у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками на початку Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). — Арх. України, 1983, № 1, с. 52—56.

Чайковский А. С. Про організацію та бойову діяльність винищувальних батальйонів в оборонних боях на Україні (червень 1941—липень 1942 рр.). — Укр. іст. журн., 1982, № 6, с. 103—108.

Чередниченко В. П., Трощинський В. П. Світло Великої Перемоги не потьмяніє. — Львів: Каменяр, 1984. — 175 с.

X Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.): Сб. документов и материалов. — Киев: Политиздат Украины, 1978. — 419 с.

Черниевский В. К. Незабываемый апрель: [Воспоминания об освобождении Николаева и Одессы]. — Одесса: Маяк, 1983. — 207 с.

Чуманенко М. В. Идеологическая работа Коммунистической партии на фронте 1944—1945 гг.: (На материалах четырех Укр. фронтов). — Вестн. Харьк. политехн. ин-та, 1976, № 119, с. 20—28.

Шамота М. Гордість, біль і зброя пам'яті.—Комуніст України, 1979, № 12, с. 76—81.

Шапа Л. А. Когда оживают легенды: Очерки [о героизме сов. людей в годы Великой Отеч. войны]. — Львов · Каменяр, 1978. — 176 с.

Шаповал М. Щит тричі Героя Рад. Союзу: [Про льотчика-винищувача, учасника Великої Вітчизняної війни Г. Г. Голубєва. Докум. повість]. — Прапор, 1982, № 8, с. 59—104.

Шафаренко П. М. Мы все были солдатами: Из зап. командира дивизии.— Харьков: Прапор, 1983, — 166 с.

Шлапак Д. Письменники [України] у визвольному поході. — Всесвіт, 1975, № 5, с. 190—199.

Шмушкевич М. Ю. Подвиг генерала: [Про життя З. К. Слюсаренка]. — К.: Політвидав України, 1977. — 133 с.

Шумило М. М. Золоті ворота: [Про Київ 1943 р.]. — Київ, 1983, № 11, с. 161—162.

Щур А. Т. Борьба комсомольцев и молодежи Подолы против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1983. — 25 с.

Щур О. Т. Борьба комсомольцев и молодежи Подолы против фашистских загарбников (1941—1942 рр.). — Укр. іст. журн., 1978, № 10, с. 95—100.

Юрченко П. Салют у Соснового бора: [Докум. повесть о подвиге Героев Сов. Союза В. Молоткова и В. Подневича, офицеров 849-го арполка 294-й Черкас. стрелковой дивизии и их боевых побратимов в 1943 г. на Днепре]. — Киев: Политиздат Украины, 1976. — 120 с.

Як на Волзі: [Форсування Дніпра]. — Наука і суспільство, 1983, № 8, с. 26.

Яковенко И. П. Во главе атакующих рот: [Коммунисты и комсомольцы 104-го стрелкового корпуса в боях за освобождение Украины]. — Киев: Политиздат Украины, 1983. — 172 с. — (Мемуары).

Якупов Н. М. Весну принесли на знаменах: [Войска 3-го Укр. фронта в боях за освобождение Одессы]. — Одесса: Маяк, 1984. — 271 с.

Яценко В. Прапори над визволенням Києвом: [Про учасників визволення укр. столиці від нім.-фашист. загарбників в роки Великої Вітчизняної війни]. — Наука і суспільство, 1975, № 11, с. 24—26.

(Далі буде)

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ НА ТЕМУ «КЕРІВНА РОЛЬ КПРС У ПЕРЕМОЗІ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ 1941—1945 рр.»

20—22 лютого 1985 р. у Дніпропетровську відбулася Всесоюзна наукова конференція на тему: «Керівна роль КПРС у перемозі радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.». Її організували Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти СРСР, Дніпропетровський обком Компартії України, Дніпропетровський орден Трудового Червоного Прапора державний університет ім. 300-річчя воз'єднання України з Росією.

Конференцію відкрив заст. начальника Головного управління викладання суспільних наук Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР В. М. Донченко. Перед учасниками форуму виступив перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України В. Г. Бойко.

На пленарному засіданні було заслухано ряд доповідей. «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги у Великій Вітчизняній війні» — тема виступу д-ра істор. наук В. М. Нем'ятого (Інститут історії партії при ЦК Компартії України). Деякі проблеми діяльності КПРС по керівництву Радянськими Збройними Силами в роки війни розглянув канд. істор. наук генерал-майор В. К. Лужеренко (Інститут воєнної історії Міністерства оборони СРСР — Москва). Зав. кафедрою історії КПРС Дніпропетровського держуніверситету д-р істор. наук, проф. А. М. Черненко висвітлив питання: «Вирішальний вклад Радянського Союзу і його Збройних Сил у розгром фашистської Німеччини та її сателітів. Критика буржуазних концепцій».

Секретар Дніпропетровського міськкому Компартії України канд. істор. наук Л. М. Топлюк розповіла про досвід роботи міської партійної організації по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих на бойових і трудових подвигах радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Д-р істор. наук, проф. І. З. Захаров (Ленінград) виголосив доповідь на тему: «Братерська дружба народів СРСР — джерело перемоги у Великій Вітчизняній війні». Герой Радянського Союзу проф. О. В. Тканко (Черкаси) та інші поділилися своїми спогадами про тяжкі воєнні роки.

На конференції працювали 6 секцій. На секції «Діяльність КПРС по керівництву Радянськими Збройними Силами і організації розгрому фашистських військ на фронтах Великої Вітчизняної війни» було заслухано ряд доповідей та повідомлень, зокрема «КПРС — авангард воюючого народу» (д-р істор. наук О. С. Дубінін—

Москва); «Головні уроки всесвітньо-історичної перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною» (канд. істор. наук В. Ю. Скосирська — Калінінград); «Участь Компартії Естонії в організації відсічі фашистським загарбникам у перші місяці війни» (д-р істор. наук П. О. Ларін — Таллін).

Значну увагу було приділено питанням братерської дружби народів СРСР, інтернаціонального виховання воїнів, політичної агітації, зміцнення союзу робітничого класу та селянства в роки війни, вдосконалення партійної роботи, діяльності політ-органів, формування іноземних військових частин на території СРСР (д-р істор. наук С. Д. Улітін (Петрозаводськ), канд. істор. наук О. П. Дикань (Харків), канд. істор. наук О. Ф. Мінгазутдінов (Київ), канд. істор. наук О. Г. Козельський (Воронеж), канд. істор. наук І. С. Суменко (Сімферополь), канд. істор. наук О. Д. Марченко (Москва) та інші. На секції було висвітлено також проблеми патріотичного та інтернаціонального виховання студентської молоді на прикладах героїчного подвигу радянського народу; використання місцевого матеріалу при вивченні теми: «Партія в роки Великої Вітчизняної війни».

На засіданні секції «Комуністична партія — організатор всенародної боротьби у тилу фашистських окупантів» йшлося про діяльність підпільників і партизанів, участь антифашистів країн Центральної і Південно-Східної Європи в партизанському русі на території СРСР та т. ін. Ці питання розглянули д-р істор. наук О. О. Філімонов (Мінськ), канд. істор. наук І. Д. Горпинюк, канд. істор. наук Ф. С. Репринцев (Дніпропетровськ), д-р істор. наук Т. І. Притицька (Мінськ), д-р істор. наук Д. П. Пойда (Дніпропетровськ), кандидати істор. наук М. Х. Туфар, Г. М. Топузлу (Кишинів) та ін.

На секції «Керівництво КПРС роботою радянського тилу у роки Великої Вітчизняної війни» з повідомленнями виступили: д-ри істор. наук І. І. Виноградов (Ленінград), В. П. Пятівський (Мурманськ), М. Р. Акулов (Сімферополь), канд. істор. наук М. П. Мищенко (Куйбишев), д-р істор. наук Л. С. Леонова та канд. істор. наук В. Г. Бородачев (обидва — Москва) та інші.

На секції «Ідеологічне забезпечення КПРС бойової і трудової діяльності радянських людей в роки Великої Вітчизняної війни» було заслухано доповіді д-рів істор. наук Е. Е. Шкляр, М. О. Кір-

санова (обидва — Москва), Є. І. Шурігіна (Воронеж), кандидатів істор. наук В. Є. Романова, Г. К. Швидько (всі — Дніпропетровськ) та ін.

На секції «Зовнішньополітична діяльність КПРС у роки Великої Вітчизняної війни» було висвітлено питання про головні напрямки зовнішньої політики КПРС під час війни. З доповідями виступили д-ри істор. наук К. А. Вишняков-Вишневецький (Ленінград), В. М. Чуприна (Львів), Ю. О. Львунін (Москва), А. І. Аврус (Саратов), вкл. В. Д. Рижков, О. О. Карцев (Дніпропетровськ) та ін.

На секції «Історіографія Великої Вітчизняної війни. Критика буржуазних фальсифікацій ролі КПРС у Великій Вітчизняній війні» з доповідями та повідомленнями виступили: д-р істор. наук Г. М. Шарлай (Дніпропетровськ), канд. істор. наук С. В. Голіков (Харків), канд. істор.

наук О. С. Фаворський (Рига), д-р філософ. наук Ю. М. Абабков (Ленінград), канд. істор. наук В. В. Стецькевич (Кривий Ріг), д-р істор. наук П. І. Гарчев, канд. істор. наук Л. П. Гарчева (Сімферополь), д-р істор. наук А. С. Зав'ялов (Дніпропетровськ), кандидати істор. наук В. І. Шамко, Г. В. Воробйова (Одеса), Г. Ф. Марискевич (Львів), О. Ю. Ракунас (Вільнюс) та ін.

На заключному пленарному засіданні було підбито основні підсумки роботи секцій. У рекомендаціях, прийнятих учасниками конференції, йшлося про необхідність створення узагальнюючих праць, присвячених керівній ролі КПРС у Великій Вітчизняній війні.

І. О. КРИВИЙ (Дніпропетровськ),
П. І. ПРОЦЕНКО (Дніпропетровськ)

ВСЕСОЮЗНИЙ СИМПОЗИУМ, ПРИСВЯЧЕНИЙ ПРОБЛЕМАМ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

29—31 січня 1985 р. у Нижньому Тагілі відбувся симпозиум, присвячений проблемі системного підходу до вивчення соціалістичної культури. Він був організований секцією історії соціалістичної культури проблемної ради з історії світової культури АН СРСР, проблемною радою з теорії соціалістичної культури при Міністерстві РРФСР та Уральським відділенням радянської соціологічної асоціації. В його роботі взяли участь понад 200 учених — істориків, філософів та соціологів. Вони представляли академічні установи, науково-дослідні інститути та вищі навчальні заклади Москви, Ленінграда, Свердловська, Новосибірська, Харкова, Києва та інших міст Радянського Союзу.

Вступним словом симпозиум відкрив секретар Нижньотагільського міськкому КПРС А. В. Гуроров. З основною доповіддю «Діалектика інтеграції і диференціації в системі соціалістичної культури» виступив д-р філософ. наук Л. Н. Коган (Свердловський держуніверситет). Він підкреслив, що головна мета цієї зустрічі вечних полягає в тому, щоб шляхом обміну думок виявити найбільш характерні точки зору на досліджувану проблему. Доповідач проаналізував процес диференціації та інтеграції, які відбуваються в системі соціалістичної культури. Деякі з висловлених ним думок викликали жваву дискусію.

Д-р філософ. наук М. С. Каган (Ленінградський держуніверситет) запропонував своє трактування деяких дефініцій. Він підкреслив, що соціалістична культура — певний тип культури як такої, а також

культури людини як реальності. Вони зумовлюються характером людських відносин. Д-р істор. наук В. Л. Соскін (Інститут історії, філології та філософії Сибірського відділення АН СРСР) проаналізував досвід застосування системного підходу при вивченні історії радянської культури, обґрунтував схему його використання на практиці, в процесі конкретно-історичних досліджень. Він підкреслив, що цей підхід зовсім не означає звичайне визнання системного характеру суспільства та його об'єктів. Головне полягає в тому, щоб використовувати категоріальний апарат та методикку системного підходу до висвітлення історії культури. Д-р істор. наук Л. Ю. Кертман (Пермський держуніверситет) акцентував увагу присутніх на питанні про ефективність згаданого вище підходу. Він детально розглянув структуру різних типів культури, їх суперечності та спадкоємність в процесі розвитку.

В обговоренні доповідей взяли участь понад 30 учених — істориків, філософів та соціологів. Вони висловлювали свої думки й, зокрема, зазначили, що системний підхід до вивчення соціалістичної культури сприятиме зміцненню творчих контактів між дослідниками — культурологами та т. ін.

Л. Н. Коган, підбиваючи підсумки роботи симпозиуму, підкреслив наукове значення останнього і повідомив присутніх, що матеріали його будуть надруковані окремою книжкою.

В. М. ШЕЙКО (Харків)

Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898—1986.— 9-е изд., доп., испр. Т. 6. 1933—1937.— М.: Политиздат, 1985.— 431 с.

Материалы внеочередного Пленума Центрального Ксмитета КПСС 11 марта 1985 года.— М.: Политиздат, 1985.— 16 с.

Забота партии и правительства о благе народа: Сборник документов. Кн. 3. (Март 1980 г.—1984 г.). Ч. 1.— М.: Политиздат, 1985.— 511 с.

Соломенцев М. С. Время решений и действий: Избранные речи и статьи.— М.: Политиздат, 1985.— 558 с.

Великая Октябрьская социалистическая революция и становление советской культуры. 1917—1927.— М.: Наука, 1985.— 526 с.

Великая Отечественная война. 1941—1945: Энциклопедия.— М.: Сов. энциклопедия, 1985.— 832 с.

Встречи на фронтовых дорогах.— К.: Политиздат Украины, 1985.— 189 с.

Герасимов И. А. Великий подвиг народа: К 40-летию Победы сов. народа в Велик. Отеч. войне.— К.: О-во «Знание» УССР, 1985.— 49 с.

Гордость и слава Подолии: Очерки о Героях Сов. Союза—уроженцах Хмельниц. обл.— Львов: Каменяр, 1985.— 262 с.

Грибков А. И. На страже мира и социализма: К 30-летию Организации Варшавского Договора.— М.: Знание, 1985.— 64 с.

Забігайло К. С. Уроки історії та сучасність: До 40-річчя Перемоги рад. народу у Велик. Вітчиз. війні.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1985.— 47 с.

Интеллигенция и революция. XX век.— М.: Наука, 1985.— 335 с.

История Киева: В 3-х т., 4-х кн. Т. 3, Кн. 1. Киев социалистический.— К.: Наук. думка, 1985.— 495 с.

Комиссары на линии огня. 1941—1945. В небе.— М.: Политиздат, 1985.— 335 с.

Копылов А. А. Отечественный фронт и народно-демократическая революция в Болгарии.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1985.— 222 с.

Надимьянов В. Ф. Оружием правды: Идеино-политическая работа парт. орг. и партиз. формирований среди населения зап. обл. УССР в годы Велик. Отеч. войны.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1985.— 167 с.

О Михаиле Фрунзе: Воспоминания, очерки, статьи современников.— М.: Политиздат, 1985.— 287 с.

Плиев И. А. Дорогами войны.— М.: Книга, 1985.— 368 с. (Военные мемуары).

Погребняк Я. П. Развитой социализм: экономика и народное благосостояние: О работе парт. орг. Украины по повышению нар. благосостояния.— К.: Политиздат Украины, 1985.— 262 с.

Преступные цели—преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945 гг.).— 3-е изд.— М.: Экономика, 1985.— 325 с.

Рабочий класс СССР и проблемы культурного строительства в условиях развитого социализма: Сборник.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.— 160 с.

Розанов Г. Л. Конец «третьего рейха».— М.: Междунар. отношения, 1985.— 350 с.

Саженок С. Н. Трудовий подвиг робітників України у Великій Вітчизняній війні.— К.: Вища шк. Вид-во при КДУ, 1985.— 113 с.

Синицын А. М. Всенародная помощь фронту: О патриот. движениях сов. народа в годы Велик. Отеч. войны 1941—1945 гг.— 2-е изд.— М.: Воениздат, 1985.— 319 с.

Скрынников Р. Г. Россия накануне «смутного времени».— 2-е доп. изд.— М.: Мысль, 1985.— 206 с.

Скрынников Р. Г. Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.— 327 с.

Советский Союз в годы Великой Отечественной войны.— 2-е изд., испр., доп.— М.: Наука, 1985.— 711 с.

Социалистическое общество на современном этапе: О закономерностях и характерных чертах развитого социализма.— М.: Политиздат, 1985.— 399 с.

СССР и страны народной демократии: Становление отношений дружбы и сотрудничества 1944—1949 гг.— М.: Наука, 1985.— 480 с.

Тишкин Г. А. Женский вопрос в России: 50-е—60-е гг. XIX в.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1985.— 239 с.

Тронеко П. Бессмертие подвига: Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Сов. Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Велик. Отеч. войны в 1941—1945.— К.: Молодь, 1985.— 239 с.

Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий.— К.: Политиздат Украины, 1985.— 618 с.

Чадаев Я. Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.).— М.: Мысль, 1985.— 494 с.

Чугунов А. И. Граница накануне войны: Из истории погран. войск. 1939—22 июня 1941.— М.: Воениздат, 1985.— 256 с.

Шли полки Карпатами: Воспоминания о Великой Отечественной...— Ужгород: Карпаты, 1985.— 311 с.